

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАРСУЧЕНКО ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 159.922.763

ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ,
СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

053 – психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі
психології

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело

_____ Ігор БАРСУЧЕНКО

Науковий керівник: кандидат психологічних наук
Марія ШЕПЕЛЬОВА

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Барсученко І. В. «Психологічні особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія». Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Київ, 2026.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Основна увага приділена аналізу чинників, які спонукають підлітків до делінквентної поведінки, а також ролі самоактуалізації у цьому процесі. Зокрема, досліджується, як різні аспекти самоактуалізації, такі як прагнення до саморозвитку, внутрішня мотивація та самоідентифікація, впливають на поведінкові патерни підлітків.

Основною метою роботи є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а також розробка та впровадження комплексної програми розвитку самоактуалізації у підлітковому віці. Задля досягнення даної мети було сформовано ряд завдань, які відтворюють логіку дослідницького процесу:

- Здійснити теоретичний аналіз проблеми дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.
- Визначити психологічні механізми, що впливають на формування делінквентної поведінки у підлітків.
- Розробити та апробувати авторську методику для оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки.
- Дослідити індивідуально-психологічні відмінності у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

– Розробити та впровадити програму розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, довести її ефективність.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше:

уточнено поняття самоактуалізації в контексті підліткової психології, що дозволяє більш точно розуміти процеси, які відбуваються у свідомості підлітків під час їхнього особистісного розвитку.

розроблено та апробовано авторську методику діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що враховує специфічні особливості цієї категорії підлітків та дозволяє більш ефективно виявляти їхні потреби та проблеми.

виявлено індивідуально-психологічні відмінності у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а саме: для них характерні нижчі показники самоактуалізації, а також вищі рівні агресивності, тривожності, депресивності та стресових переживань, значно нижча самооцінка. Рівень самоактуалізації обернено корелює з показниками дезадаптації: агресією, тривожністю, депресією та стресом; а також прямо корелює із самооцінкою. Отже, самоактуалізація в підлітковому віці виконує роль психологічного ресурсу, який пов'язаний з емоційним благополуччям і зниженням ризику делінквентної поведінки, що може слугувати основою для корекційно-профілактичних програм, спрямованих на соціальну адаптацію та позитивну трансформацію поведінки підлітків із групи ризику.

удосконалено методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що дозволяє більш точно оцінювати психологічний стан та потреби цієї категорії підлітків.

набули подальшого розвитку положення про роль самоактуалізації у контексті превентивної психологічної роботи, що спрямована на зменшення ризиків делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків. Самоактуалізація, як процес досягнення особистісного потенціалу та самореалізації, відіграє важливу роль у контексті превентивної психологічної

роботи, спрямованої на зменшення ризиків делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків. Ці положення набули подальшого розвитку завдяки інтеграції сучасних психологічних теорій та практичних підходів.

Дисертаційна робота складається з трьох розділів. У *першому розділі дисертації «Теоретико – методологічні аспекти дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки»* детально розглянуто основні концептуальні підходи до вивчення проблеми та феноменології делінквентної поведінки у психології.

В рамках цього розділу розглянуто проблему делінквентної поведінки в сучасній психологічній літературі, що включає аналіз різних теорій та підходів до розуміння цього явища. Досліджено детермінанти делінквентної поведінки підлітків, зокрема, вивчено біологічні, психологічні, соціальні та культурні фактори, які впливають на формування такої поведінки.

Далі розглядається самоактуалізація особистості, схильної до делінквентної поведінки, як предмет психологічних досліджень. Особлива увага приділяється науковим підходам до визначення поняття «самоактуалізація» у психології, зокрема, аналізу теорій відомих психологів, таких як Абрахам Маслоу та Карл Роджерс. Обговорено біологічну та соціальну детермінацію делінквентної поведінки, що включає взаємодію генетичних та середовищних факторів у процесі формування особистості.

Розділ завершується дослідженням психологічних особливостей самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Аналізуються психологічні механізми, що впливають на процес самоактуалізації, та їх роль у формуванні конструктивних чи деструктивних стратегій поведінки. Висвітлюються можливі шляхи корекції та підтримки самоактуалізації для зменшення ризику делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків.

Другий розділ – «Емпіричне дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки»

присвячений всебічному аналізу та проведенню емпіричного дослідження, яке має на меті вивчити психологічні аспекти самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Розділ починається з опису моделі емпіричного дослідження та загальної характеристики методів дослідження. Модель емпіричного дослідження була розроблена на основі сучасних психологічних теорій та підходів до вивчення самоактуалізації та делінквентної поведінки. В рамках цієї моделі досліджувалися різні психологічні чинники, які можуть впливати на процес самоактуалізації у підлітків. Методи дослідження включали комплексні підходи, які поєднували кількісні та якісні методи для отримання детальних та різносторонніх даних.

Далі в розділі розглядаються методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Це включає детальний аналіз існуючих методик, а також розробку нових методичних підходів, які враховують специфіку досліджуваної групи.

Діагностичний інструментарій дослідження включає різноманітні методи та техніки, які використовувалися для оцінки рівня самоактуалізації та інших психологічних характеристик підлітків: опитувальники, тести, інтерв'ю та спостереження, які дозволяють отримати об'єктивні та валідні дані про психологічний стан підлітків. Авторська методика діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, була створена з метою підвищення точності та релевантності оцінки самоактуалізації в цій групі. Апробація методики САМАКТ підтвердила її високу надійність та валідність: шкали мають внутрішню узгодженість і стабільні ретестові результати, а валідність засвідчена структурними, зовнішніми та конвергентними показниками, зокрема зв'язками з самооцінкою, емоційними станами та шкалою самоактуалізації (SAS), що вказує на релевантність методики для діагностики самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Основна частина розділу присвячена емпіричному дослідженню індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Підлітки, схильні до делінквентної поведінки, суттєво відрізняються від несхильних за рядом індивідуально-психологічних характеристик у сфері самоактуалізації. Зокрема, їм властиві нижчі показники самоактуалізації, вищі рівні агресивності, тривожності, депресивності та стресових переживань, а самооцінка – значно нижча. Виявлено статистично значущі обернені кореляції між рівнем самоактуалізації та показниками дезадаптації: агресією, тривожністю, депресією та стресом, а також прямий зв'язок із самооцінкою. Це свідчить про те, що самоактуалізація в підлітковому віці виконує роль психологічного ресурсу, який пов'язаний з емоційним благополуччям і зниженням ризику делінквентної поведінки.

Третій розділ – «Розробка комплексної програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки та надання науково-практичних рекомендацій» зосереджений на створенні та впровадженні цілісного підходу до роботи з підлітками, які мають схильність до делінквентної поведінки. Цей розділ включає три основні підрозділи, кожен з яких деталізує важливі аспекти розробки, впровадження та оцінки ефективності програми.

Досліджуються теоретичні підходи та методологічні засади, на яких базується розробка програми розвитку самоактуалізації підлітків. Аналізуються сучасні психологічні та педагогічні теорії, що стосуються особистісного розвитку, самоактуалізації та запобігання делінквентної поведінки. Розглядаються основні чинники, що впливають на формування девіантної поведінки у підлітків, а також методи, які можна застосувати для їх корекції та оптимізації розвитку особистості.

Також цей розділ присвячений розробці комплексної програми, спрямованої на розвиток самоактуалізації підлітків, що мають схильність до делінквентної поведінки. Програма включає різноманітні методи і засоби, спрямовані на розвиток позитивних особистісних якостей, зміцнення

мотивації до навчання та самовдосконалення, а також на зниження рівня агресії та ризику девіантної поведінки. Описуються конкретні етапи впровадження програми, форми та методи роботи з підлітками, а також принципи педагогічної підтримки і супроводу.

Розглядаються результати впровадження програми та оцінка її ефективності. Аналізуються дані, зібрані в процесі реалізації програми, які підтверджують її позитивний вплив на розвиток самоактуалізації та зниження рівня делінквентної поведінки у підлітків. Також надаються науково-практичні рекомендації для педагогів щодо використання даної програми у роботі з неповнолітніми, схильними до делінквентної поведінки. Описуються найбільш ефективні підходи та методи, які можуть бути застосовані у повсякденній педагогічній практиці.

Практичне значення.

розроблено авторську комплексну програму «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», яка включає психолого-педагогічний методичний комплекс, що дозволяє цілісно підходити до самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Програма передбачає надання психолого-педагогічної підтримки, яка включає систематичну роботу з підлітками в різних формах. Це індивідуальні та групові консультації, тренінги з розвитку комунікативних і соціальних навичок, а також інноваційні методи навчання, спрямовані на формування позитивної самооцінки та самосприйняття. Комплексну програму було апробовано на великій вибірці підлітків, що дозволило підтвердити ефективність і надійність у визначенні самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки;

розроблено та апробовано авторську методику діагностики рівня самоактуалізації у підлітків, що дає можливість ефективно визначати ступінь розвитку особистості та вплив програми на їх поведінку. Апробація методики САМАКТ підтвердила її високу надійність та валідність: шкали мають

внутрішню узгодженість і стабільні ретестові результати, а валідність засвідчена структурними, зовнішніми та конвергентними показниками;

поглиблене вивчення взаємозв'язку самоактуалізації та делінквентної поведінки дозволило розробити практичні рекомендації для психологів та педагогів щодо ефективних методів роботи з неповнолітніми, які мають схильність до делінквентної поведінки. Виявлено, що рівень самоактуалізації суттєво впливає на поведінкові прояви та загальний психологічний стан підлітків. Зокрема, високий рівень самоактуалізації сприяє розвитку позитивної самооцінки, покращує мотивацію досягнень і сприяє формуванню здорових соціальних зв'язків, що, в свою чергу, знижує ризик протиправних дій;

розроблено практичні рекомендації для педагогів щодо використання комплексної програми в навчально-виховному процесі, що сприяє підвищенню рівня самоактуалізації у підлітків. Вони передбачають застосування різноманітних методів і технік, спрямованих на стимулювання особистісного росту, розвитку внутрішніх ресурсів та формування позитивного самосприйняття;

практичні рекомендації, розроблені на основі результатів дослідження, можуть застосовуватися педагогами та шкільними психологами для проведення профілактичної роботи, спрямованої на зниження рівня делінквентної поведінки серед підлітків. Дослідження показали, що високий рівень самоактуалізації пов'язаний з позитивними змінами в поведінці підлітків, тому основна мета рекомендацій полягає в стимулюванні самоактуалізації та розвитку позитивних особистісних характеристик;

результати дослідження можуть бути використані у закладах освіти для підготовки та підвищення кваліфікації педагогів та психологів, а також для створення нових програм, спрямованих на гармонійний розвиток особистості підлітків.

Ключові слова: *неповнолітні, делінквентна поведінка, психологічні особливості самоактуалізації, психологічні механізми, девіантна поведінка, схильність, навчальна діяльність, соціальна адаптація, комплексна програма.*

ABSTRACT

Barsuchenko I. V. “Psychological features of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour.” – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 “Psychology”. V. I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, 2026.

The dissertation focuses on the psychological characteristics of self-actualisation in adolescents who are prone to delinquent behaviour. The primary focus is on analysing the factors that prompt adolescents toward delinquent behaviour, as well as the role of self-actualisation in this process. In particular, the study explores how various aspects of self-actualization, such as striving for self-development, internal motivation, and self-identification, influence adolescents' behavioural patterns.

The main goal of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the psychological characteristics of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour, and to develop and implement a comprehensive program for optimizing self-actualization during adolescence. To achieve this goal, **the following tasks were formulated:**

- To conduct a theoretical analysis of the problem of studying the psychological characteristics of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour.
- To identify the psychological mechanisms that influence the formation of delinquent behaviour in adolescents.
- To develop and validate an original methodology for assessing the level of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour.
- To investigate individual psychological differences in the sphere of self-actualization among adolescents prone to delinquent behaviour.

- To design and implement a program for the development of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour and to prove its effectiveness.

Scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time:

- the concept of self-actualization in the context of adolescent psychology is clarified, allowing for a more accurate understanding of the processes taking place in adolescents' consciousness during personal development;

- an original diagnostic method for assessing self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour has been developed and tested, taking into account the specific characteristics of this category and enabling more effective identification of their needs and issues;

- individual psychological differences in self-actualization among adolescents prone to delinquent behaviour have been identified. Specifically, they exhibit lower levels of self-actualization and higher levels of aggressiveness, anxiety, depression, and stress, along with significantly lower self-esteem. The level of self-actualization shows negative correlations with maladaptive indicators (aggression, anxiety, depression, stress) and a positive correlation with self-esteem. Therefore, self-actualization during adolescence functions as a psychological resource associated with emotional well-being and reduced risk of delinquent behaviour, which may serve as a basis for correctional and preventive programs aimed at social adaptation and positive behavioural transformation of at-risk adolescents;

- methodological approaches to the psychological study of self-actualization in adolescents prone to delinquent behaviour have been improved, enabling more precise assessment of their psychological state and needs;

- the role of self-actualization in the context of preventive psychological work aimed at reducing the risks of delinquent behaviour and improving adolescents' social adaptation has been further developed. As a process of realizing personal potential and self-realization, self-actualization plays an important role in preventive psychological efforts to reduce delinquent tendencies and enhance social

adjustment. These provisions have been expanded through the integration of contemporary psychological theories and practical approaches.

The dissertation consists of three chapters. *The first chapter, “Theoretical and Methodological Foundations for Studying the Psychological Characteristics of Self-Actualization in Adolescents Prone to Delinquent Behaviour”*, thoroughly examines the conceptual approaches to the problem and the phenomenology of delinquent behaviour in psychology. It reviews the psychological literature on delinquency, including biological, psychological, social, and cultural determinants of such behaviour. Theoretical frameworks of self-actualization (e.g., Maslow, Rogers) are analyzed concerning deviant adolescents.

The second chapter, “Empirical Research on the Psychological Characteristics of Self-Actualization in Adolescents Prone to Delinquent Behaviour”, presents the model, methods, and results of the empirical study. An original diagnostic tool (SAMAKT) was developed and tested, demonstrating high reliability and validity through structural, external, and convergent indicators. Adolescents prone to delinquent behaviour differ significantly from their peers in lower self-actualization, lower self-esteem, and higher levels of aggression, anxiety, depression, and stress. Statistically significant inverse correlations were found between self-actualization and maladaptive indicators, and positive correlations with self-esteem, confirming the psychological resource function of self-actualization.

The third chapter, “Development of a Comprehensive Program for Optimizing Self-Actualization in Adolescents Prone to Delinquent Behaviour and Provision of Scientific and Practical Recommendations”, presents the theoretical foundation, structure, and implementation of a psychological intervention program. The program incorporates individual and group counselling, social skills training, and techniques for fostering self-esteem and self-perception. Its effectiveness was validated through experimental data, showing improved self-actualization and reduced delinquent tendencies. Practical recommendations for psychologists and educators are proposed based on the findings.

Practical significance:

- an original comprehensive program was developed, including psychological and pedagogical tools for working with adolescents prone to delinquent behaviour;
- an original diagnostic method (SAMAKT) for assessing adolescents' self-actualization was created and validated;
- empirical data provided the basis for practical recommendations to reduce delinquent behaviour and foster personal growth in at-risk youth;
- the findings may be used in educational settings for teacher training and the development of new personal development programs.

Keywords: *adolescents, delinquent behaviour, psychological characteristics of self-actualization, psychological mechanisms, deviant behaviour, predisposition, educational activity, social adaptation, comprehensive program.*

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України та наукових періодичних виданнях інших держав, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Барсученко І. В. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки. Наукові інновації та передові технології. №12 (40). 2024. С. 1366-1377. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/ nauka/article/view/17585/17646>
2. Барсученко І. В. Психологічні особливості самоактуалізації та делінквентності неповнолітніх. Перспективи та інновації науки. №7 (25). 2023. С. 349-359. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/4067/4090>
3. Барсученко І. В. Самоактуалізація неповнолітніх як чинник збереження їх психічного здоров'я. Наукові перспективи. №12 (42). 2023. С. 645-657. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/8317/8362>
4. Барсученко І.В., Шепельова М.В. Роль конформізму у процесі самоактуалізації неповнолітніх. *Вчені Записки Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія Психологія. Т. 36 (75) № 2. 2025. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.2/30>
5. Барсученко І.В. Соціалізація як основа самоактуалізації особистості та формування її Я-концепції. *Габітус*, №70, 2025. С. 306-309. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.70.57>
6. Барсученко І.В., Шепельова М.В. Психологічні ресурси самореалізації як предиктори резильєнтності у підлітків з делінквентними схильностями. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Т. 36 (75), №4, 2025. С. 74-79. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.4/11>

Тези конференцій

7. Барсученко І. В. Особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки: матеріали II Міжнародної науково-

практичної конференції Таврійського національного університету до 105-річниці від заснування університету В. І. Вернадського, м. Київ, Україна 17–18 жовтня 2023 року. С. 26-29.

8. Барсученко І. В. Підходи до трактування категорії психічне здоров'я. Матеріали XLV-ої Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» 07 червня 2024 року, м. Олександрополіс (Греція). С. 281-284.

9. Барсученко І. В. Психологічна сутність самоактуалізації неповнолітнього. Матеріали XLVIII-ої Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» 07 вересня 2024 року, м. Констанца (Румунія). С. 155-158.

10. Барсученко І. В. Особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень». М. Київ, 5 грудня 2024 р. С. 9-12

11. Барсученко І. В. Біологічна та соціальна детермінація протиправної поведінки. IV Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету. Кримський форум «Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період», 17-18 жовтня 2024 року, м. Київ, Україна. Львів ; Торунь ; Київ : Liha Pres, 2024.

12. Барсученко І.В., Шепельова М.В. Проблема протиправної поведінки в сучасній психологічній літературі. Соціально-психологічні ресурси особистості в екстремальних умовах: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25 квітня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres,

С

.

7

-

9

.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	28
1.1. Основні концептуальні підходи до вивчення проблеми та феноменології делінквентної поведінки в психології.....	29
1.1.1. Проблема делінквентної поведінки в сучасній психологічній літературі.....	29
1.1.2. Детермінанти делінквентної поведінки підлітків.....	38
1.2. Самоактуалізація особистості, схильної до делінквентної поведінки ..	55
1.2.1. Наукові підходи до визначення поняття «самоактуалізація» у психології.....	55
1.2.2. Біологічна та соціальна детермінація делінквентної поведінки	65
1.3. Теоретична модель психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки	71
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	79
2.1. Модель емпіричного дослідження та загальна характеристика методів дослідження	79
2.1.1. Методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки	79
2.1.2. Діагностичний інструментарій дослідження	82
2.2. Створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки	88
2.3. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки...	101
Висновки до другого розділу.....	127
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА КОМПЛЕКСНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА НАДАННЯ НАУКОВО – ПРАКТИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ	130
3.1. Теоретичні та методологічні основи комплексної програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки	131

3.2. Розробка програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки».....	135
3.3. Ефективність комплексної програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» та науково-практичні рекомендації для педагогів	148
Висновки до третього розділу	177
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	185
ДОДАТКИ.....	207

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» обумовлена значною увагою сучасного суспільства до проблеми девіантної поведінки серед осіб підліткового віку, які перебувають у процесі активного соціального розвитку та особистісного становлення. Особи підліткового віку є специфічною віковою групою, яка характеризується підвищеною чутливістю до впливу соціального середовища, що зумовлює особливості їхньої поведінкової регуляції та когнітивно-емоційного розвитку. З огляду на це, саме підлітковий період розглядається як критичний для формування механізмів самоактуалізації, що можуть мати як позитивне, так і негативне спрямування.

З психологічного погляду неповнолітні демонструють підвищену потребу у самовираженні, відчутті соціальної належності та визнанні, що є ключовими факторами самоактуалізації. У контексті девіантної поведінки схильність до протиправних дій може бути наслідком порушення процесів становлення особистісної ідентичності, дисбалансу між рівнем саморефлексії та зовнішніми соціальними очікуваннями, а також дефіциту адаптивних стратегій подолання кризових ситуацій. Дослідження особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, дозволяє визначити психологічні передумови, що сприяють або перешкоджають їхній соціальній інтеграції, та розробити ефективні психокорекційні програми, спрямовані на формування стійких механізмів особистісного розвитку.

Самоактуалізація, як одна з ключових категорій гуманістичної психології, передбачає реалізацію внутрішнього потенціалу особистості, здатність до саморозвитку та гармонійного існування в соціумі. В контексті підлітків, схильних до делінквентної поведінки, вивчення психологічних особливостей самоактуалізації є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє

зрозуміти, які чинники та умови сприяють їх відхиленню від соціально прийнятих норм і правил.

Сучасні психолого-педагогічні підходи акцентують увагу на необхідності створення умов для розвитку позитивних психологічних якостей у підлітків, які зазнають впливу соціальної дезадаптації та мають схильність до порушення закону. Вивчення особливостей самоактуалізації дозволяє визначити ефективні стратегії психологічної корекції, спрямовані на підтримку та розвиток конструктивних життєвих установок у підлітків, зменшення їх схильності до ризикованої та делінквентної поведінки.

Крім того, актуальність теми зумовлена необхідністю вдосконалення існуючих підходів до профілактики та реабілітації неповнолітніх правопорушників. Результати дослідження можуть бути корисними для психологів, педагогів, соціальних працівників та інших фахівців, що працюють з молоддю, оскільки вони надають можливість більш глибокого розуміння процесів, що впливають на психологічний розвиток підлітків та їхню поведінкову сферу.

Таким чином, тема дисертаційного дослідження є важливою і актуальною, оскільки вона не лише сприяє розширенню теоретичних знань у галузі психології, але й має значний практичний потенціал для покращення системи профілактики та реабілітації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Стан наукової розробленості проблеми в українській та зарубіжній науці. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як О. Бандура, О. Бахур, М. Боднар, О. Емішянц, М. Ілляш, В. Кафарський, О. Кікінежді, Л. Кобильнік, С. Когут, І. Козубовська, М. Логвінова, О. Мірошніченко, В. Поліщук, Н. Пряхіна, Г. Радчук, О. Янкович та іншими. В сучасній психологічній науці широко презентовані теоретико-методологічні аспекти самоактуалізації як основоположної проблеми формування та розвитку особистості. Водночас маловивченими продовжують залишатися проблеми використання на практиці психодіагностичного аналізу й параметрів

самоактуалізації. Майже не досліджувався ступінь самоактуалізації та, крім того, її якісний характер у рамках дослідження персональних варіантів розвитку особистості підлітка.

Об'єкт дослідження – самоактуалізація підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а також розробити та впровадити комплексну програму розвитку самоактуалізації у підлітковому віці.

Мета дослідження визначає наступні **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.
2. Визначити психологічні механізми, що впливають на формування делінквентної поведінки у підлітків.
3. Розробити та апробувати авторську методику для оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки.
4. Дослідити індивідуально-психологічні відмінності у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.
5. Розробити та впровадити програму розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», довести її ефективність.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети та вирішення завдань дослідження було застосовано три групи методів:

- 1) загальнотеоретичні: аналіз та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення інформації, інтерпретація даних, метод моделювання;
- 2) емпіричні: спостереження, бесіда, аналіз результатів діяльності, метод експертних оцінок; психодіагностичний комплекс методик - Шкала самоактуалізації (Self-Actualization Scale, SAS), Шкала самооцінки Розенберга

(Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) розроблена Моррісом Розенбергом, Шкала депресії, тривоги та стресу (Depression Anxiety Stress Scales, DASS) розроблена Ловібондом і Ловібондом, Шкала агресивної поведінки (Aggression Questionnaire, AQ) розроблена Арнольдом Басом і Марком Перрі, Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), авторська методика - "САМАКТ-Тест" (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації);

3) методи математикостатистичної обробки даних: Манн-Уїтні U-тест, ANOVA (Аналіз дисперсії), факторний аналіз, коефіцієнт α Кронбаха, критерій Вілкоксона, кореляційний аналіз Спірмена, Т-критерій Стюдента.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що:

вперше:

уточнено поняття самоактуалізації в контексті підліткової психології, що дозволяє більш точно розуміти процеси, які відбуваються у свідомості підлітків під час їхнього особистісного розвитку.

розроблено і апробовано авторську методику оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що враховує специфічні особливості цієї категорії підлітків та дозволяє більш ефективно виявляти їхні потреби та проблеми.

виявлено індивідуально-психологічні відмінності у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а саме: для них характерні нижчі показники самоактуалізації, а також вищі рівні агресивності, тривожності, депресивності та стресових переживань, значно нижча самооцінка. Рівень самоактуалізації обернено корелює з показниками дезадаптації: агресією, тривожністю, депресією та стресом; а також прямо корелює із самооцінкою. Отже, самоактуалізація в підлітковому віці виконує роль психологічного ресурсу, який пов'язаний з емоційним благополуччям і зниженням ризику делінквентної поведінки, що може слугувати основою для

корекційно-профілактичних програм, спрямованих на соціальну адаптацію та позитивну трансформацію поведінки підлітків із групи ризику.

удосконалено:

методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що дозволяє більш точно оцінювати психологічний стан та потреби цієї категорії підлітків.

набули подальшого розвитку:

положення про роль самоактуалізації у контексті превентивної психологічної роботи, що спрямована на зменшення ризиків делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків. Самоактуалізація, як процес досягнення особистісного потенціалу та самореалізації, відіграє важливу роль у контексті превентивної психологічної роботи, спрямованої на зменшення ризиків делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків. Ці положення набули подальшого розвитку завдяки інтеграції сучасних психологічних теорій та практичних підходів.

Організація та експериментальна база дослідження.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Івано-Франківської гімназії №2, яка знаходиться за адресою: м. Івано-Франківськ, Україна. вул. Шухевичів, 35; Київської гімназії №48, що знаходиться за адресою: м. Київ, вул. Прорізна, 14 та Одеської гімназій №4, що знаходиться за адресою: м. Одеса, вулиця Болгарська, 88. Респондентів було проінформовано про процедуру проходження дослідження, анонімність дослідження та використання результатів лише в дослідницьких цілях.

Вибірка дослідження: у дослідженні взяли участь 200 осіб підліткового віку від 14 до 17 років.

Набули подальшого розвитку положення про роль самоактуалізації у контексті превентивної психологічної роботи, що спрямована на зменшення ризиків делінквентної поведінки та покращення соціальної адаптації підлітків.

Практичне значення одержаних результатів:

розроблено авторську комплексну програму «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», яка включає психолого-педагогічний методичний комплекс, що дозволяє цілісно підходити до самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Програма передбачає надання психолого-педагогічної підтримки, яка включає систематичну роботу з підлітками в різних формах. Це індивідуальні та групові консультації, тренінги з розвитку комунікативних і соціальних навичок, а також інноваційні методи навчання, спрямовані на формування позитивної самооцінки та самосприйняття. Комплексну програму було апробовано на великій вибірці підлітків, що дозволило підтвердити ефективність і надійність у визначенні самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки;

розроблено та апробовано авторську методику оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що дає можливість ефективно визначати ступінь розвитку особистості та вплив програми на їх поведінку. Апробація методики САМАКТ підтвердила її високу надійність та валідність: шкали мають внутрішню узгодженість і стабільні ретестові результати, а валідність засвідчена структурними, зовнішніми та конвергентними показниками;

поглиблене вивчення взаємозв'язку самоактуалізації та делінквентної поведінки дозволило розробити практичні рекомендації для психологів та педагогів щодо ефективних методів роботи з неповнолітніми, які мають схильність до делінквентної поведінки. Виявлено, що рівень самоактуалізації суттєво впливає на поведінкові прояви та загальний психологічний стан підлітків. Зокрема, високий рівень самоактуалізації сприяє розвитку позитивної самооцінки, покращує мотивацію досягнень і сприяє формуванню здорових соціальних зв'язків, що, в свою чергу, знижує ризик протиправних дій;

розроблено практичні рекомендації для педагогів щодо використання комплексної програми в навчально-виховному процесі, що сприяє

підвищенню рівня самоактуалізації у підлітків. Вони передбачають застосування різноманітних методів і технік, спрямованих на стимулювання особистісного росту, розвитку внутрішніх ресурсів та формування позитивного самосприйняття;

практичні рекомендації, розроблені на основі результатів дослідження, можуть застосовуватися педагогами та шкільними психологами для проведення профілактичної роботи, спрямованої на зниження рівня делінквентної поведінки серед підлітків. Дослідження показали, що високий рівень самоактуалізації пов'язаний з позитивними змінами в поведінці підлітків, тому основна мета рекомендацій полягає в стимулюванні самоактуалізації та розвитку позитивних особистісних характеристик;

результати дослідження можуть бути використані у закладах освіти для підготовки та підвищення кваліфікації педагогів та психологів, а також для створення нових програм, спрямованих на гармонійний розвиток особистості підлітків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Результати дослідження представлені у темі науково-дослідної роботи Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського «Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період» (номер державної реєстрації 0123U102027), де автор розробив програму «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки».

Результати дослідження впроваджено у діяльність Боярської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1 (довідка від 15.04.2025 №126), ВСП «КТУФЛ ДТЕУ», Борщівського агротехнічного фахового коледжу (довідка від 18.06.2025 №495/01-07), Спеціалізованої школи №16 з поглибленим вивченням англійської мови та Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (довідка від 24.06.2025 №09/01-4-356).

Апробація результатів дослідження була здійснена у рамках виступів на наступних конференціях: ІІ Міжнародній науково-практичній конференції

Таврійського національного університету до 105-річниці від заснування університету В. І. Вернадського, м. Київ, Україна 17–18 жовтня 2023 року, XLV-й Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» 07 червня 2024 року, м. Олександрополіс (Греція), XLVIII-й Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» 07 вересня 2024 року, м. Констанца (Румунія), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень», м. Київ, 5 грудня 2024 р., IV Міжнародній науково-практичній конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету, м. Київ, 17-18 жовтня 2024 р.; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні ресурси особистості в екстремальних умовах», м. Київ, 25 квітня 2025 р.

Публікації. Огляд результатів дисертаційного дослідження представлено у 12 публікаціях: 6 статтях та 6 тезах виступів на конференціях. Зокрема, опубліковано 6 статей у виданнях, внесених до переліку фахових видань України категорії «Б».

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (200 найменувань, серед яких 58 – іноземною мовою), 5 додатків на 9 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок, основний зміст викладено на 184 сторінках. Робота містить 27 таблиць (загалом займають 9 сторінок) та 16 рисунків (загалом займає 1 сторінку).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Самоактуалізація, як важливий аспект розвитку особистості, безпосередньо пов'язана з процесами самопізнання, самовдосконалення та реалізації потенціалу індивіда. У контексті підлітків, які виявляють схильність до делінквентної поведінки, вивчення цього феномена набуває особливої актуальності. Самоактуалізація представляє собою складний багатфакторний процес, що включає в себе когнітивні, емоційні та мотиваційні компоненти. Взаємодія цих компонентів визначає індивідуальний рівень особистісного зростання та реалізації потенціалу. Неповнолітні, як особлива демографічна група, характеризуються підвищеною чутливістю до соціальних, економічних та культурних впливів, що робить їх більш вразливими до девіантних форм поведінки [7].

Делінквентна поведінка, як соціально-психологічний феномен, є результатом складної взаємодії особистісних та середовищних факторів. Наукове дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, спрямоване на виявлення основних детермінант та механізмів цього процесу. Особлива увага приділяється аналізу взаємозв'язків між рівнем самоактуалізації та схильністю до делінквентної поведінки, що дозволяє більш глибоко зрозуміти природу девіантної поведінки. Методологічні підходи до дослідження цієї проблематики включають використання комплексних методів збору та аналізу даних, таких як психодіагностичні тестування, інтерв'ю та спостереження. Такий підхід дозволяє отримати об'єктивну та всебічну картину досліджуваного явища, що є необхідним для розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо профілактики та корекції делінквентної поведінки серед підлітків [19].

Таким чином, розділ 1 дисертації спрямований на всебічний аналіз теоретико-методологічних аспектів дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Це дозволить не лише розширити наукові знання про цей процес, але й сприяти розробці ефективних практичних заходів для роботи з цією категорією молоді.

1.1. Основні концептуальні підходи до вивчення проблеми та феноменології делінквентної поведінки в психології

1.1.1. Проблема делінквентної поведінки в сучасній психологічній літературі

Останні десятиліття відзначаються значним зростанням уваги дослідників до вивчення делінквентної поведінки серед підлітків. Це пояснюється тим, що підлітковий вік вважається критичним періодом формування особистості, протягом якого відбуваються суттєві зміни в когнітивній, емоційній та мотиваційній сферах. Підлітки в цей період характеризуються підвищеною схильністю до ризикованої поведінки, яка може включати протиправні дії [16, 22, 33, 45].

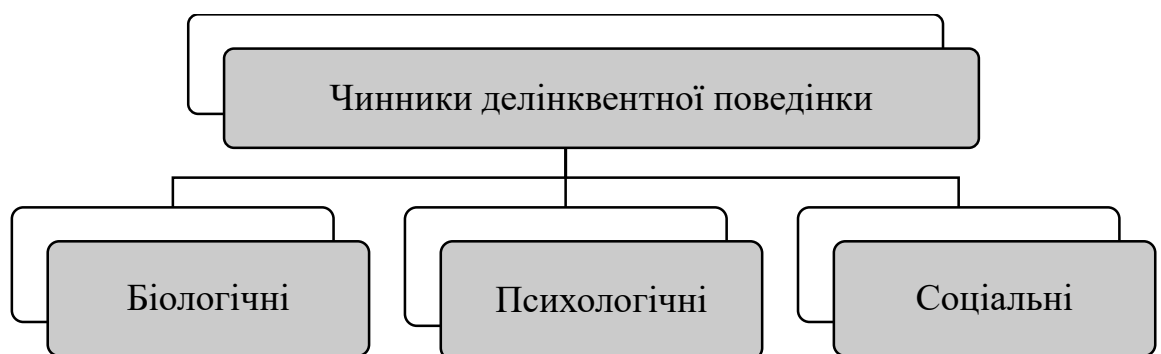
Важливість цього віку полягає в тому, що в цей час відбуваються значні нейробіологічні зміни, зокрема розвиток префронтальної кори головного мозку, яка відповідає за прийняття рішень, контроль імпульсів та передбачення наслідків дій. Одночасно з цим, відбувається інтенсивний процес соціалізації, під час якого підлітки активно шукають своє місце в суспільстві та встановлюють власні цінності й переконання [27; 29].

Крім того, підлітковий вік супроводжується емоційною нестабільністю, що пов'язано зі змінами гормонального фону та пошуком ідентичності. Це може призводити до конфліктів як з однолітками, так і з дорослими, що своєю чергою може спонукати до делінквентної поведінки [52, 85, 102, 155].

Проблема делінквентної поведінки в психологічній літературі набуває особливої актуальності, охоплюючи широкий спектр наукових досліджень та теоретичних підходів. Делінквентна поведінка є свідомим порушенням соціальних норм та законів, що відображає глибокі внутрішні та зовнішні конфлікти особистості. Це явище характеризується складною етіологією, що включає численні взаємодії між різними чинниками, які впливають на поведінку індивіда [25, 34, 166, 180].

Наукові дослідження в цій галузі спрямовані на глибоке розуміння природи делінквентної поведінки, вивчення її детермінант та механізмів, а також розробку ефективних стратегій профілактики та втручання. Важливим аспектом є аналіз контекстуальних умов, що сприяють виникненню делінквентної поведінки, а також впливу різних середовищ, у яких функціонує індивід [8, 61, 75, 88].

Теоретичні підходи до вивчення делінквентної поведінки варіюються від біологічних теорій, які розглядають генетичні та нейробіологічні основи поведінки, до соціально-психологічних та культурних теорій, що акцентують увагу на соціальних взаємодіях, культурних нормах та впливах навколишнього середовища [16; 34; 51; 57]. Як вважає Ахвердов О. В., кожен із цих підходів надає цінні інсайти для розуміння складної природи делінквентної поведінки та допомагає розробляти комплексні програми втручання. Це явище має складну етіологію, що включає біологічні, психологічні та соціальні чинники (рис. 1.1) [3].

Рис.1.1. Чинники делінквентної поведінки підлітків

Джерело: складено автором за даними [3]

На думку Бандури О. та ін. науковців *біологічні фактори* відіграють важливу роль у формуванні делінквентної поведінки, і цей аспект ретельно досліджується в науковій літературі [4; 14; 26; 30; 60]. Розглянемо детальніше основні біологічні чинники (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Біологічні чинники делінквентної поведінки підлітків

Джерело: складено автором за даними [4]

Генетична схильність є важливим фактором, що впливає на ймовірність розвитку агресивної та делінквентної поведінки. Дослідження в цій галузі вказують на те, що генетичні варіації можуть суттєво впливати на поведінкові характеристики індивіда [28; 148; 198; 200]. Наприклад, ген моноаміноксидази А (МАОА) виявився ключовим елементом, що може модулювати ризик агресивної поведінки. Цей ген кодує фермент, відповідальний за розпад моноамінів, таких як серотонін, дофамін та норадреналін, які відіграють ключову роль у регуляції настрою та імпульсивності. Варіації в гені МАОА можуть призводити до змін у рівнях цих нейромедіаторів, що своєю чергою може спричиняти підвищену агресивність та імпульсивність. Зокрема, було встановлено, що низька активність МАОА може бути асоційована з агресивною поведінкою, особливо за наявності несприятливих соціальних умов, таких як жорстоке поводження у дитинстві або хронічний стрес [17; 34; 60; 101; 130; 183].

Більш того, існує концепція ген-навколишнє середовище (gene-environment interaction), яка пояснює, як генетичні фактори можуть взаємодіяти з соціальними чинниками, посилюючи або зменшуючи їх вплив на поведінку. Це означає, що наявність певних генетичних варіацій не обов'язково призводить до агресивної або делінквентної поведінки, але може підвищити вразливість індивіда до негативних впливів навколишнього середовища. Таким чином, генетична схильність є складним і багатогранним феноменом, що включає взаємодію генетичних, біохімічних та соціальних факторів, які разом формують поведінкові реакції індивіда. Подальші дослідження в цій галузі є важливими для глибшого розуміння механізмів, що лежать в основі делінквентної поведінки, та для розробки ефективних методів втручання і профілактики [8, 58, 93, 117, 150].

Дисфункції нервової системи є ключовим аспектом, який впливає на формування делінквентної поведінки. Особлива увага приділяється префронтальній корі головного мозку, яка відповідає за регуляцію вищих когнітивних функцій, включаючи контроль імпульсів, прийняття рішень та передбачення наслідків своїх дій. Ця ділянка мозку виконує роль "виконавчого диригента", координуючи та інтегруючи різні аспекти поведінки та емоцій [12; 13].

Порушення у функціонуванні префронтальної кори можуть бути спричинені різними факторами, такими як генетичні мутації, травми головного мозку, нейродегенеративні захворювання або вплив токсичних речовин. Недостатній розвиток або дисфункція цієї області мозку може призводити до порушень у здатності індивіда контролювати свої імпульси, що своєю чергою може сприяти агресивній або делінквентній поведінці. Дослідження нейробіологічних основ поведінки показали, що порушення у функціонуванні префронтальної кори можуть бути пов'язані з дефіцитом нейромедіаторів, таких як дофамін та серотонін, які відіграють ключову роль у регуляції настрою та імпульсивності. Дефіцит або дисбаланс цих

нейромедіаторів може спричиняти проблеми із самоконтролем та схильність до ризикованої поведінки [14; 110; 123; 165; 183].

Як зазначає Бахур О., префронтальна кора продовжує розвиватися до кінця підліткового віку та на початку дорослого життя [6]. Це означає, що підлітки можуть бути особливо вразливими до порушень у функціонуванні цієї ділянки мозку, що може впливати на їхню здатність приймати обдумані рішення та передбачати наслідки своїх дій. Ця вразливість може бути підсилена впливом соціальних та психологічних чинників, таких як стрес, тиск з боку однолітків або негативні життєві обставини. Розуміння ролі префронтальної кори у формуванні делінквентної поведінки, за версією Емішянц О.Б., відкриває нові можливості для розробки ефективних методів втручання та профілактики [199]. Зокрема, програми, спрямовані на розвиток навичок самоконтролю, емоційної регуляції та прийняття рішень, можуть бути особливо корисними для підлітків та молодих дорослих, які знаходяться у критичному періоді розвитку свого мозку та особистості.

Гормональні зміни є важливим фактором, що впливає на агресивність та імпульсивність, особливо у підлітковому віці, коли організм зазнає значних фізичних та емоційних трансформацій [9, 54, 79]. В цей період відбувається підвищення рівня тестостерону, що є однією з ключових характеристик статевого дозрівання. Тестостерон є стероїдним гормоном, який має безліч функцій, включаючи регуляцію росту м'язів, кісток, а також вплив на поведінкові аспекти. Наукові дослідження демонструють, що підвищений рівень тестостерону може бути асоційований з агресивною поведінкою. Це пояснюється тим, що тестостерон впливає на певні ділянки мозку, зокрема на лімбічну систему, яка відповідає за емоційні реакції, включаючи агресію. Механізм дії тестостерону включає посилення активності нейронів, відповідальних за агресивні реакції, що може призводити до підвищеної схильності до агресивної поведінки у ситуаціях, де індивід відчуває загрозу або виклик [103, 146, 195].

Поряд із тестостероном, рівень серотоніну, який є нейромедіатором, що регулює настрій та імпульсивність, також відіграє важливу роль у формуванні поведінки. Низький рівень серотоніну може бути пов'язаний із підвищеною імпульсивністю та схильністю до ризикованої поведінки. Серотонін впливає на префронтальну кору головного мозку, яка відповідає за контроль імпульсів та прийняття рішень. Недостатня концентрація серотоніну може знижувати здатність до самоконтролю, що своєю чергою може призводити до імпульсивних дій, включаючи делінквентну поведінку. Ці гормональні зміни особливо виражені в підлітковому віці, коли організм проходить через етапи інтенсивного фізичного та емоційного розвитку. Підвищений рівень тестостерону та знижений рівень серотоніну можуть створювати сприятливі умови для виникнення агресивної та імпульсивної поведінки, особливо за наявності додаткових соціальних та психологічних стресових чинників. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до вивчення підліткової поведінки, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні аспекти для розробки ефективних втручань та профілактичних заходів [82, 100, 124, 182, 194].

Дослідження Йосифовича Д. І. та Пряхіної Н. О. акцентують увагу на важливості психологічного благополуччя та стресостійкості в умовах невизначеності, що є важливим аспектом у контексті регуляції емоцій та поведінки підлітків [9]. Коломієць Л., Сольвар В. та Кожедуб Т. у своїх роботах досліджують теоретико-методологічні засади емпіричного дослідження особистісного самоздійснення, що також включає аспекти самоконтролю та саморегуляції, які є важливими для розуміння поведінкових проявів підлітків [15]. Ці дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до вивчення підліткової поведінки, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні аспекти для розробки ефективних втручань та профілактичних заходів.

Психологічні чинники відіграють важливу роль у формуванні девіантної поведінки, обумовлюючи значну варіативність поведінкових реакцій індивіда.

Одним з ключових аспектів, на думку Лазор К. П., є особливості особистості, які визначають індивідуальні риси та схильності [16]. Такі риси можуть включати агресивність, імпульсивність та схильність до ризику, які в свою чергу можуть сприяти підвищеній вразливості до девіантної поведінки. Рівень самооцінки є ще одним важливим психологічним чинником, що впливає на поведінкові реакції. Низька самооцінка може бути пов'язана з почуттям неповноцінності та незадоволенням собою, що може спонукати індивіда до пошуку компенсаторних механізмів через девіантну поведінку. Наприклад, агресивні дії можуть слугувати способом самоствердження та отримання визнання серед однолітків [200].

Наявність внутрішніх конфліктів, за словами Логвінової М.В. та Кафарського В.В. також є суттєвим психологічним чинником, що впливає на схильність до девіантної поведінки [17]. Внутрішні конфлікти можуть виникати через невідповідність між особистими потребами та очікуваннями суспільства, а також через неприйняття власної ідентичності або невирішені емоційні проблеми. Ці конфлікти можуть призводити до напруження та стресу, які можуть виливатися у девіантні дії як форму вирішення внутрішніх протиріч. Соціальна адаптація є ще одним важливим аспектом, що визначає здатність індивіда інтегруватися у соціальне середовище та ефективно взаємодіяти з іншими. Порушення соціальної адаптації можуть спричиняти ізоляцію, відчуженість та проблеми у встановленні здорових соціальних зв'язків, що своєю чергою може сприяти девіантній поведінці як способу самовираження або протесту проти соціальних норм [19, 59, 104].

Соціальні фактори відіграють важливу роль у формуванні поведінки підлітків, впливаючи на їхні життєві орієнтири та взаємодію з навколишнім світом. Сімейне середовище є одним із ключових чинників, що формує базові поведінкові моделі та ціннісні установки. Підтримка з боку батьків, стабільні та теплі стосунки у сім'ї сприяють розвитку позитивних соціальних навичок, тоді як конфлікти та недостатня увага можуть викликати почуття невпевненості, тривожності та агресивності, що своєю чергою можуть

призводити до делінквентної поведінки. Вплив однолітків має значний вплив на поведінку підлітків, оскільки в цей період життя взаємодія з ровесниками стає основним джерелом соціалізації [32, 91, 132]. Негативні впливи з боку однолітків, такі як тиск на вживання алкоголю, наркотиків або участь у протиправних діях, можуть сприяти формуванню девіантної поведінки. Відсутність позитивних рольових моделей серед однолітків може підсилювати ці негативні впливи, створюючи сприятливі умови для розвитку ризикованої поведінки.

Соціально-економічний статус також має суттєвий вплив на поведінку підлітків. Неприятливі економічні умови життя можуть створювати відчуття безвиході та соціальної несправедливості, що може спонукати до девіантної поведінки як способу привернення уваги або протесту проти несприятливих обставин. Відсутність доступу до якісної освіти, медичних послуг та інших ресурсів може обмежувати можливості для самореалізації та сприяти розвитку негативних поведінкових моделей [44, 70, 160]. Культурні норми та цінності також формують поведінку підлітків, визначаючи прийнятні та неприйнятні форми поведінки. У суспільствах з високим рівнем толерантності до насильства або девіантної поведінки підлітки можуть вважати такі дії прийнятними. Водночас, культура, яка пропагує позитивні моральні цінності та підтримує соціальну відповідальність, може допомогти формувати у підлітків позитивні поведінкові орієнтири [14, 55, 95, 105].

У сучасній психологічній літературі, зокрема у Федорченка Т. Є., дослідження механізмів профілактики та корекції делінквентної поведінки є надзвичайно важливим напрямком, оскільки дозволяє розробляти ефективні стратегії втручання, спрямовані на зниження рівня правопорушень серед підлітків [43]. Підхід до профілактики передбачає не лише роботу з підлітками, але й залучення їхнього соціального оточення, включаючи сім'ї, школи та громадські організації. Важливим аспектом профілактичних програм є підтримка психологічного благополуччя підлітків, розвиток їхніх соціальних навичок та підвищення рівня самооцінки. Науковці, Філіпович В. М. та Шаран

Ю.В., підкреслюють, що ефективна профілактика потребує комплексного підходу, який включає співпрацю різних інститутів та залучення фахівців із різних галузей [44; 47]. Роль шкіл у профілактиці правопорушень полягає у створенні безпечного та підтримуючого навчального середовища, що сприяє розвитку позитивних соціальних навичок та формуванню адекватної самооцінки у підлітків. Сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні поведінкових моделей, тому робота з батьками та сім'ями є невід'ємною частиною профілактичних програм. Громадські організації можуть забезпечувати додаткову підтримку та ресурси для підлітків, що перебувають у групі ризику [48].

Крім профілактики, важливою є рання діагностика та втручання у випадках делінквентної поведінки. Це дозволяє вчасно виявляти та адресувати проблеми, запобігаючи їхньому подальшому розвитку та знижуючи ризик рецидивів. Сучасні методи психологічної діагностики, такі як тестування, інтерв'ю та спостереження, дозволяють отримати глибоке розуміння причин та механізмів девіантної поведінки, що є основою для розробки індивідуально адаптованих втручань. Раннє втручання передбачає не лише корекцію вже наявних поведінкових проблем, але й роботу з попередженням їхнього виникнення. Психологічні програми, спрямовані на розвиток емоційної регуляції, підвищення рівня стресостійкості та навичок ефективного спілкування, можуть допомогти підліткам успішно долати складні життєві ситуації та знижувати ризик розвитку девіантної поведінки [57, 73, 108, 131, 157].

Отже, делінквентна поведінка підлітків є складним та багатограним явищем, що вимагає глибокого та комплексного підходу для його вивчення та ефективного вирішення. У сучасній психологічній літературі підкреслюється важливість всебічного аналізу психологічних, біологічних та соціальних факторів, що взаємодіють та впливають на формування девіантної поведінки. Це розуміння дозволяє розробляти ефективні стратегії профілактики та корекції, спрямовані на підтримку психологічного благополуччя підлітків та

їх соціальної адаптації. Психологічні дослідження в цій галузі наголошують на важливості раннього втручання та діагностики, що дозволяє вчасно ідентифікувати проблеми та розробити індивідуальні плани втручання. Застосування сучасних методів психологічної діагностики, таких як тестування, інтерв'ю та спостереження, дає можливість глибше розуміти механізми девіантної поведінки та формувати ефективні програми корекції.

Важливим аспектом профілактичних програм є розвиток соціальних навичок, підвищення рівня самооцінки та емоційної регуляції підлітків, що сприяє зниженню рівня стресу та агресивності. Широке залучення соціального оточення, включаючи родини, школи та громадські організації, є критично важливим для створення підтримуючого середовища, що допомагає підліткам успішно інтегруватися в суспільство [180].

Таким чином, проблема делінквентної поведінки підлітків вимагає міждисциплінарного підходу, що враховує психологічні, біологічні та соціальні аспекти. Наукові дослідження та практичні програми, спрямовані на підтримку психологічного благополуччя та соціальної інтеграції підлітків, є ключовими для ефективного вирішення цього складного та багаторівневого явища.

1.1.2. Детермінанти делінквентної поведінки підлітків

Делінквентна поведінка підлітків є багатогранним і складним соціальним явищем, яке привертає значну увагу дослідників і практиків. Вона являє собою важливий аспект девіантної поведінки, під яким розуміється відхилення від соціальних норм, прийнятих у суспільстві. Дослідження в цій галузі зосереджуються на виявленні різноманітних детермінантів, що сприяють виникненню делінквентної поведінки серед підлітків. Зокрема, важливим є вивчення впливу соціальних, психологічних, економічних та інших факторів на формування таких видів поведінки. Розуміння цих детермінантів є ключовим для розробки ефективних заходів профілактики та

корекції правопорушень серед підлітків. Відтак, аналіз делінквентної поведінки підлітків вимагає системного підходу, що враховує взаємодію різних факторів і їх вплив на поведінку особистості [93, 133, 158, 162].

Девіантна поведінка є складним соціально-психологічним феноменом, що відображає відхилення особистості від загальноприйнятих норм і стандартів поведінки у конкретному суспільстві. Вона охоплює широкий спектр дій – від незначних порушень соціальних регламентів до серйозних правопорушень, які мають кримінальний характер [56, 83, 111].

Структура девіантної поведінки ґрунтується на усвідомленому чи несвідомому виборі особистості щодо відповідності або невідповідності загальноприйнятим нормам. Основними детермінантами такої поведінки є соціальні, культурні, психологічні та біологічні чинники. Соціальні фактори включають рівень економічного розвитку, стан соціальної стратифікації, особливості виховання та функціонування соціальних інститутів, що впливають на формування поведінкових установок особистості. Культурні аспекти визначають характер нормативних зразків поведінки, що є домінантними у конкретному суспільстві, а також ступінь їхнього прийняття чи заперечення індивідом [71, 94, 128, 147].

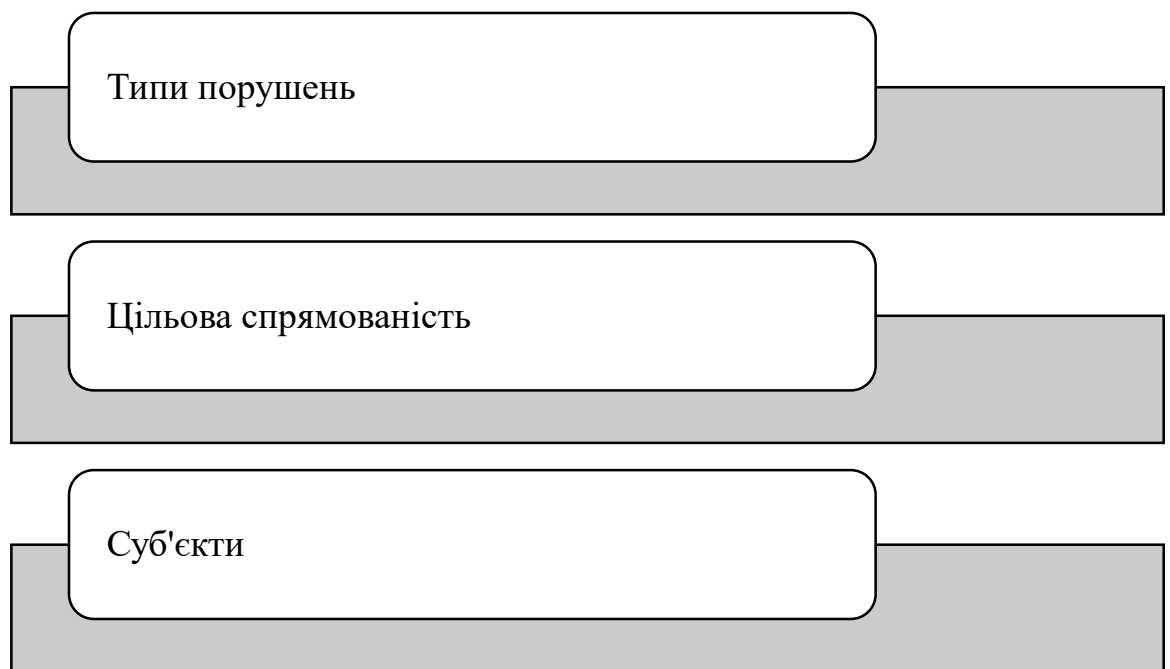
З психологічного погляду, девіантна поведінка може бути зумовлена порушенням процесів соціалізації, внутрішньою дисгармонією, низьким рівнем самоконтролю або невідповідністю між особистісними прагненнями та суспільними очікуваннями. Також слід враховувати біологічні передумови, що можуть включати генетичні та нейрофізіологічні особливості розвитку індивіда, які впливають на його реактивність у соціальних взаємодіях [76, 97, 106, 134].

Важливим аспектом є історична змінність девіантної поведінки: її прояви залежать від еволюції соціальних норм, які є динамічними та змінюються у відповідь на суспільні потреби. Те, що колись вважалося неприйнятним або незаконним, може трансформуватися у соціально прийнятну модель поведінки, а деякі традиційні нормативи можуть втрачати

свою актуальність. У цьому контексті важливим є аналіз соціально-правової регуляції та механізмів, які впливають на процес нормоутворення та управління девіацією у різних суспільствах [98, 115, 138, 161, 185].

Дослідження девіантної поведінки передбачає аналіз її соціальних, психологічних та правових аспектів у комплексі. Виявлення закономірностей її виникнення та розвитку дозволяє вдосконалити механізми профілактики та корекції, що сприяє стабілізації суспільних процесів і підвищенню ефективності систем соціального контролю [30, 107, 119, 170, 184].

До основних форм девіантної поведінки зараховують правопорушення (зокрема й злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція) та суїциди. Різноманітність соціальних норм у суспільстві призводить до різних девіацій. Девіантну поведінку розрізняють за (рис. 1.3):

Рис. 1.3. Форми девіантної поведінки

Джерело: складено автором за даними [81]

Девіантна поведінка як соціально-психологічний феномен охоплює широкий спектр відхилень, що порушують усталені правові та моральні норми суспільства. Вона може мати як індивідуальний, так і системний характер, проникаючи в організаційні структури, групову поведінку та суспільні

інститути. Однією з її форм є девіація в межах професійної діяльності, що проявляється у бюрократизації процесів управління, корупційних практиках, ухиленні від виконання юридичних зобов'язань, включаючи несплату податків та зловживання службовими повноваженнями [78, 109, 135, 178].

На макрорівні порушення соціальних норм у сфері міждержавних і внутрішньодержавних відносин спричиняють суттєве поширення соціальних девіацій із масштабними негативними наслідками. Вони можуть набувати форми військової агресії, геноциду, терористичних дій, руйнування культурної спадщини та розпаду соціальних структур. Ці явища мають глибокий вплив на політичну стабільність, економічний розвиток та загальний рівень добробуту суспільства [112, 137, 171, 187].

Незважаючи на те, що девіантна поведінка традиційно розглядається як негативне соціальне явище, вона також може мати позитивні аспекти. Зокрема, новаторство та творчість нерозривно пов'язані з порушенням існуючих норм, що дозволяє здійснювати науково-технічний прогрес, художні відкриття та соціальні інновації. У цьому контексті девіантна поведінка може слугувати механізмом трансформації суспільства, сприяючи його розвитку через критичне переосмислення традиційних поглядів і концепцій [96, 113, 139, 179].

Аналіз причин та обставин виникнення девіантної поведінки базується на трьох фундаментальних підходах, кожен із яких має власне пояснення механізмів порушення соціальних норм.

Біологічний підхід (Ц. Ломброзо, Р. Шелдон) [18] ґрунтується на припущенні, що девіантна поведінка зумовлена фізичними особливостями індивіда, його генетичними та анатомічними характеристиками. Відповідно до цього підходу, певні морфологічні ознаки можуть корелювати з кримінальною поведінкою, а спадкові фактори впливають на схильність особистості до девіації. Зокрема, Ломброзо вважав, що кримінальні схильності мають біологічне походження і можуть бути визначені на основі фізичних особливостей будови тіла, зокрема форми черепа та обличчя. Р. Шелдон

розвинув цей напрямок, запропонувавши концепцію соматотипів, згідно з якою люди з певним типом статури можуть бути схильними до агресивної або кримінальної поведінки.

Психологічний підхід (Culotta C. M.) [86] зосереджується на внутрішніх механізмах формування девіантної поведінки, пов'язаних із глибинними психічними процесами та особливостями особистісного розвитку. Відповідно до цього підходу, девіація може бути наслідком внутрішніх конфліктів, розладів психіки, недостатнього розвитку механізмів самоконтролю або порушень у структурі особистості. Фрейдова психоаналітична концепція пояснює девіантну поведінку через дисбаланс між структурними компонентами особистості – Ід, Его та Суперего. У випадках, коли Суперего (моральна інстанція) недостатньо розвинене або піддається деформації, індивід може демонструвати девіантні моделі поведінки через нездатність контролювати імпульсивні потяги. Психологічний підхід також досліджує роль психопатологічних процесів, включаючи різні форми психічних розладів, які можуть сприяти формуванню антисоціальної поведінки.

Соціологічний підхід (Knudsen E. I.) [142, 143, 144,] аналізує девіацію як наслідок впливу соціального середовища та соціальних структур. Одним із ключових пояснень у межах цього підходу є концепція аномії, запропонована Klimesch W., яка описує девіантну поведінку як реакцію на дисбаланс між суспільно визнаними цілями та доступними засобами їх досягнення. Соціально-економічна нерівність, недостатній рівень соціальної інтеграції та відсутність можливостей для реалізації соціально схвалених форм поведінки можуть сприяти відхиленню індивіда від нормативного шляху. Knobloch-Westerwick S. розширив цю концепцію, наголошуючи на тому, що девіантні моделі поведінки формуються у межах специфічних субкультур, де домінують альтернативні соціальні норми, які підтримують девіацію.

Концепція девіантної поведінки, започаткована Brady W. J., Wills J. A., Jost J. T., Tucker J. A., Van Bavel J. J., базується на їх теорії аномії [101], яка пояснює відхилення в соціальній поведінці як наслідок системних криз та

різких суспільних змін. В умовах соціальних потрясінь традиційні норми та моральні регулятори поступово слабшають або втрачають свою актуальність, створюючи ситуацію нормативної невизначеності. Це спричиняє соціальну дезорієнтацію індивідів, які стикаються з суперечливими правилами та нормами, що регулюють їхні соціальні взаємодії. Така дестабілізація призводить до зниження рівня соціального контролю, що сприяє поширенню девіантної поведінки як реакції на неможливість адаптації до нових умов.

Kozhevnikov M., Evans C., & Kosslyn S. M., розвиваючи теорію аномії, запропонували соціологічне пояснення причин девіації, підкреслюючи неузгодженість між визначеними культурою соціальними цілями та реальними можливостями їх легального досягнення [148]. Вони аргументували, що соціальні системи створюють стандартизовані очікування щодо успіху, проте не всі члени суспільства мають рівний доступ до засобів його реалізації. Соціальна структура впливає на розподіл ресурсів і можливостей, обмежуючи шанси окремих соціальних груп на досягнення загальноприйнятих цілей легальними способами. У тих випадках, коли законні механізми реалізації соціальних прагнень стають недоступними, індивід може вдаватися до девіантних стратегій, які включають незаконні, антисоціальні або морально неприйнятні форми поведінки.

Класифікація девіантної поведінки, запропонована Kozhevnikov M., Evans C., & Kosslyn S. M. [148], ґрунтується на їх теорії аномії, яка пояснює соціальні відхилення через порушення балансу між загальноприйнятими культурними цілями та засобами їх легального досягнення. Відповідно до цього підходу, девіантна поведінка набуває різних форм залежно від індивідуального ставлення до норм і засобів їх досягнення.

Тип інновації характеризується прийняттям загальноприйнятих цілей, проте з відмовою від традиційних, соціально санкціонованих засобів їх досягнення. Інноватори можуть вдаватися до нестандартних або незаконних методів досягнення успіху, оскільки наявні соціальні механізми реалізації бажаних результатів для них є недоступними або неефективними. Така

поведінка часто зустрічається в умовах соціальної нерівності, де обмежений доступ до ресурсів змушує індивідів шукати альтернативні шляхи досягнення своїх цілей [114, 126, 163].

Ритуалізм передбачає відмову від загальноприйнятих цілей, але збереження дотримання усталених засобів поведінки. Індивід у цьому випадку продовжує діяти відповідно до встановлених норм, проте його поведінка втрачає зв'язок із справжнім прагненням до соціального успіху. У таких випадках особистість дотримується правил радше механічно, без справжньої мотивації досягнення результату, що може спостерігатися у надмірній бюрократизації або конформістському пристосуванні до соціальної системи [116, 121, 172].

Ретретизм (відсторонення) виражається у запереченні і соціально визнаних цілей, і засобів їх досягнення. У цьому випадку індивіди повністю відмовляються від соціальної інтеграції та ведуть маргінальний спосіб життя. Така поведінка може бути пов'язана з соціальною ізоляцією, аддикцією, бездомністю чи іншими формами відсторонення від загальноприйнятих соціальних норм [118, 173, 188].

Повстання (революція) передбачає не лише заперечення існуючих цілей і засобів їх досягнення, а й активну заміну їх новими, альтернативними соціальними моделями. Це може проявлятися у радикальних соціальних рухах, революційних ідеологіях або у формуванні нових субкультур, що заперечують традиційні правила. У таких випадках девіація виконує функцію трансформації суспільства, спрямовуючи його до перегляду соціальних структур і норм [175, 189, 193].

Проблеми девіантної поведінки розглядають також у межах культурологічних теорій, де причини соціальних відхилень пояснюються конфліктом між нормами субкультур і панівною культурою. Joseph Sirgy, M. [130] у своїй теорії диференційованих асоціацій стверджував, що злочинна девіантна поведінка формується під впливом тривалих контактів із представниками кримінального середовища, в процесі яких індивіди

переймають норми та цінності делінквентної субкультури. Він доводив, що злочинність не є вродженою характеристикою особистості, а формується через процес соціального навчання, у межах якого індивід засвоює моделі поведінки, що суперечать загальноприйнятим нормам.

Процес формування злочинної поведінки розглядається крізь призму соціальної детермінації, що ґрунтується на механізмах контрсоціалізації, яка відбувається у межах кримінальних співтовариств. Особистість, яка потрапляє до такого середовища, засвоює специфічні цінності, які суперечать нормам загальноприйнятої соціальної поведінки. У рамках цього процесу індивід приймає девіантні моделі взаємодії, стиль життя, способи комунікації та поведінкові стратегії, характерні для кримінального середовища. Особливо важливим є механізм наслідування, що проявляється через соціальне навчання на прикладі осіб, які мають високий статус у злочинних угрупованнях. Такі особи стають своєрідними ідеалами для новачків, формуючи відповідні поведінкові орієнтації [190].

Згідно з концепцією диференційованих можливостей [154], особи, що мають обмежений доступ до легальних механізмів соціальної мобільності, можуть розглядати девіантну поведінку як альтернативний шлях досягнення успіху. У таких випадках злочинні моделі поведінки не сприймаються як аномальні або неприйнятні, а навпаки – як ефективні способи реалізації життєвих прагнень. Диференційоване використання незаконних засобів стає інструментом досягнення статусу та матеріального благополуччя у кримінальному середовищі, що сприяє закріпленню злочинної ідентичності.

Однак не кожен прояв девіантної поведінки викликає суспільну реакцію. У соціології розрізняють нормативне та функціональне значення девіації. Перше описує невідповідність конкретної дії загальноприйнятим нормам, тоді як друге включає реакцію суспільства, що виражається у вигляді соціальних санкцій. Між цими двома рівнями існує поле суспільної толерантності, яке визначає межі допустимих відхилень. Його розмір залежить від ряду факторів, включаючи статус особи, що здійснила правопорушення, тип і серйозність

порушених норм, а також соціальні обставини, в яких відбулося девіантне діяння [202].

Крім того, у певних суспільних умовах може формуватися атмосфера поблажливості [122, 191], за якої соціальні відхилення – включно із правопорушеннями – не викликають відповідної реакції. Така суспільна інертність може бути обумовлена політичними, економічними чи культурними факторами, що впливають на рівень правозастосування та соціального контролю. В умовах суспільної нестабільності або кризи загальне зниження рівня нормативного тиску сприяє поширенню поведінкових девіацій, що може призводити до нормалізації злочинних практик у певних соціальних групах.

Залежно від ступеня шкоди, заподіяної інтересам індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому, розрізняють три види девіантної поведінки (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Види девіантної поведінки

Джерело: складено автором за даними [80]

Протиправна поведінка є складним соціально-правовим феноменом, який протиставляється правомірній поведінці, оскільки безпосередньо суперечить встановленим правовим нормам і порушує юридичні обов'язки суб'єктів. Українські науковці розглядають її як систему дій чи бездіяльності, що завдає шкоди правопорядку та суспільним відносинам. З точки зору формально-логічного аналізу, протиправна поведінка визначається як

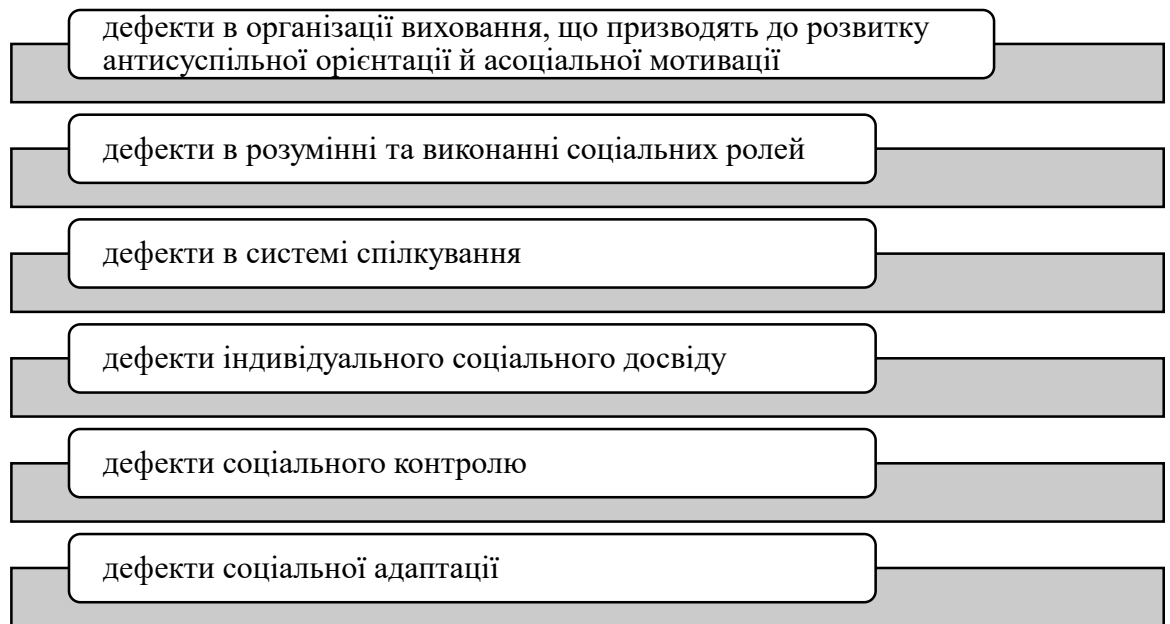
порушення конкретного правового припису, що передбачає невиконання обов'язку або порушення правової заборони. Відповідно до визначення Боднар М., вона завжди є винною поведінкою деліктоздатної особи – суб'єкта права, який свідомо допускає настання шкідливих наслідків або бажає їх настання у певній формі [7]. Це означає, що протиправна поведінка включає не лише об'єктивний аспект порушення права, але й суб'єктивний компонент – умисел або необережність, що обумовлює юридичну відповідальність.

У психологічному аспекті протиправна поведінка отримала назву делінквентної поведінки (лат. *delinquens* – проступок, правопорушник), під якою розуміють дії особи, що не узгоджуються з чинним законодавством, порушують соціальний порядок та можуть загрожувати добробуту інших людей. Як зазначає Ілляш М.М., особа, що вчиняє протиправні дії, кваліфікується як делінквентна особистість, а самі правопорушення – як делікти, які у крайніх своїх проявах підлягають кримінальному покаранню [8].

Делінквентна поведінка розглядається як вид соціально неприйнятної поведінки, що включає дві основні форми – асоціальність та антисоціальність [1]. Асоціальна поведінка характеризується нехтуванням загальноприйнятими нормами без прямого порушення закону, наприклад, проявами соціальної ізоляції, ухиленням від трудової діяльності або неучастю у суспільному житті. Натомість антисоціальна поведінка має більш виражений характер і передбачає активне порушення правових норм, що може включати кримінальні діяння, агресію, насильницькі дії та систематичні прояви правопорушень.

Обидві форми делінквентної поведінки пов'язані з дефектами соціалізації, що можуть бути наслідком дисфункційної сімейної обстановки, недостатнього рівня правового виховання, низького рівня емоційного самоконтролю або відсутності ефективних механізмів внутрішньої регуляції поведінки. Аналізуючи феномен делінквентної поведінки з наукової точки зору, важливо враховувати її багатовимірну природу та соціально-

психологічні чинники, що впливають на формування девіантних моделей поведінки у конкретних суб'єктів (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Дефекти соціалізації делінквентної поведінки

Джерело: складено автором за даними [3, 192].

Термін «делінквентність» у міжнародній науковій практиці не тотожний поняттю «злочинність», оскільки має ширше семантичне значення. В англійській мові злочинність позначається словом «crime», тоді як «delinquency» використовується для позначення різних форм правопорушень, що не завжди підлягають кримінальному переслідуванню. До основних значень цього терміна належать невиконання обов'язків, порушення договору або закону, правопорушення, акт делінквентної поведінки, провина та соціальна провинність [4].

У загальному сенсі термін «делінквентна поведінка» за кордоном частіше використовується для визначення нехтування соціальними обов'язками, що може включати дрібні порушення норм, не пов'язані з кримінальною відповідальністю. У цьому контексті поняття «злочинність» є лише одним із значень терміна «delinquency», і навіть тоді воно виражає найменшу міру серйозності злочину [2].

В українській науковій традиції немає єдиного підходу до визначення сутності делінквентної поведінки, що підтверджується розбіжностями у спеціальній літературі. Так, науковиця Баришева О.І., увівши термін «делінквентність» у практику підліткової психіатрії, трактувала його як дрібні антигромадські дії, що не підлягають кримінальному переслідуванню [5]. До таких форм поведінки належать шкільні прогули, залучення до асоціальних груп, дрібне хуліганство, знущання над слабкими, вимагання незначних сум грошей.

Проте дослідник Бахур О. заперечує проти такого вузького трактування і наголошує, що делінквентна поведінка є поведінкою злочинною, яка охоплює більш серйозні правопорушення, включаючи кримінальні злочини [6].

Делінквентна поведінка формується під впливом комплексу суб'єктивних та об'єктивних факторів, що взаємодіють у кількох ключових контекстах: органічному, особистісному, соціальному та надособистісному [1]. Ці контексти тісно пов'язані між собою, утворюючи складну систему взаємозалежностей, яка визначає динаміку поведінкових девіацій. Органічний рівень включає біологічні та фізіологічні передумови, що можуть впливати на формування поведінкових реакцій, зокрема генетичні особливості, нейрофізіологічні механізми та гормональні зміни.

Особистісний контекст передбачає внутрішньо-індивідуальні аспекти розвитку, включаючи рівень саморефлексії, особистісні диспозиції, когнітивні процеси та психоемоційну регуляцію. В умовах порушення механізмів самоконтролю або деформації морально-ціннісних орієнтацій підліток може схилитися до правопорушень, що поступово закріплюються у поведінкових моделях.

Соціальний контекст відіграє визначальну роль у формуванні делінквентної поведінки. Дисфункціональні сімейні стосунки, низький рівень соціальної інтеграції, негативний вплив референтної групи та неадекватне соціальне виховання можуть сприяти закріпленню антисоціальних моделей

взаємодії. Відсутність механізмів соціальної підтримки також збільшує ймовірність криміналізації особистості, оскільки вона залишається уразливою до впливу кримінального середовища.

Надособистісний контекст стосується макросоціальних факторів, таких як політична стабільність, рівень правозастосування, соціально-економічні умови та культурні традиції. В умовах правової нестабільності та соціальної нерівності можуть виникати сприятливі умови для поширення девіантних моделей поведінки, особливо серед осіб із низьким доступом до легальних механізмів реалізації соціальних прагнень.

У вузькому значенні «делінквентність» є синонімом поняття злочинності, що охоплює індивідуальні та групові форми злочинної поведінки. Вона є кримінологічною категорією, що включає сукупність усіх фактично скоєних протиправних діянь, кожне з яких підлягає кримінальному покаранню. Також злочинність розглядається як масове негативне соціально-правове явище, що має певні закономірності розвитку та характеризується кількісними і якісними параметрами [19].

У широкому сенсі злочинність може включати різні форми девіантної поведінки, починаючи з найнебезпечніших видів – таких як тяжкі кримінальні правопорушення – і закінчуючи менш серйозними порушеннями норм, включаючи дисциплінарні проступки чи нехтування соціальними обов'язками.

Делінквентна поведінка є складним феноменом, що охоплює різноманітні порушення соціальних та правових норм, водночас формуючи відхилення від загальноприйнятого поведінкового стандарту. Вона має кілька ключових характеристик, які визначають її сутність та специфіку прояву. По-перше, делінквентна поведінка завжди є поведінкою, що відхиляється від встановлених суспільних норм, а її носії демонструють неконформні реакції у процесі соціальної взаємодії. По-друге, вона порушує законодавчо встановлені правові норми, що обумовлює виникнення правової відповідальності у випадках, коли її суб'єкт є юридично дієздатною особою. По-третє,

делінквентна поведінка складається із сукупності окремих поведінкових актів, які проявляються у представників певних вікових категорій, що свідчить про її індивідуально-вікову детермінацію [21; 22].

У контексті правової та соціальної відповідальності важливу роль відіграє розмежування делінквентної поведінки відповідно до вікових особливостей. Ми підтримуємо позицію Мірошніченка О.М., який вважає, що делінквентна поведінка підлітків характеризується вчиненням протиправних дій, які мають зовнішні ознаки правопорушень, але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність через відсутність стану юридичної дієздатності [19]. Це означає, що правопорушення, здійснені неповнолітніми, розглядаються не як кримінально карані діяння, а як поведінкові девіації, що можуть бути об'єктом соціально-психологічної корекції та профілактики.

У наукових дослідженнях виокремлюють різні групи делінквентних осіб залежно від механізмів їхньої поведінкової девіації. Згідно з концепцією Йосифовича Д. І. та Пряхіної Н. О., існує кілька категорій осіб, що демонструють делінквентну поведінку [9]. Перша група включає індивідів, які здійснюють правопорушення під впливом певних соціальних обставин чи оточення, що свідчить про ситуативну природу їхніх девіантних вчинків. Друга категорія охоплює особи з достатнім рівнем правосвідомості, які демонструють пасивне ставлення до правових норм та правопорушень, що може свідчити про їхню соціальну адаптацію, але з низькою готовністю до дотримання юридичних норм. Третя група складається із осіб, що випадково здійснюють правопорушення, тобто їхні вчинки є радше наслідком ситуаційного фактору, а не стійкої девіації. Остання, четверта група, включає осіб, що свідомо порушують правові норми, усвідомлюючи наслідки своїх дій та здійснюючи протиправні вчинки навмисно.

Делінквентна поведінка проявляється в індивідуальних і групових формах, що охоплюють різні рівні соціальної взаємодії та структурної організації. Суб'єктами делінквентної поведінки можуть бути як окрема особа,

так і групові об'єднання, що варіюються від випадкових груп до стійких кримінальних структур.

У контексті групової делінквентності існує чіткий рольовий розподіл, що визначає функціональну структуру злочинної діяльності. Організатори є ініціаторами, керівниками та ідеологами злочинних угруповань, що визначають напрямки їхньої діяльності, формують правила взаємодії та координують реалізацію кримінальних планів. Їхня роль ключова, оскільки вони забезпечують стабільність групи, її захист від зовнішніх загроз та інтеграцію учасників. Активні учасники виконують постійні функції у межах групи, підтримують її діяльність, здійснюють злочинні акти відповідно до внутрішніх норм і цінностей групи. Вони повністю ототожнюються зі злочинною субкультурою та несуть відповідальність за підтримання її функціонування. Безпосередні учасники залучаються до конкретних епізодів злочинної діяльності, часто діючи ситуативно та не демонструючи стабільної приналежності до кримінальної групи [12].

З точки зору Ахвердова О. В., делінквенти – це особи, що не здатні вирішити власні внутрішні конфлікти, тому вони поривають із реальністю та шукають способи втечі від внутрішніх протиріч через заборонені дії, які засуджуються законом. Психологічні особливості делінквентної особистості включають високий рівень фрустрації, низьку здатність до регуляції поведінки та ослаблену моральну самосвідомість, що сприяє формуванню злочинних установок.

Загалом, суб'єкти делінквентної поведінки здійснюють неправомірні дії для задоволення власних потреб, що свідчить про внутрішню мотивацію як ключовий механізм девіантної активності. Еволюційна негативна динаміка потреб визначає внутрішні стимули, що провокують особистість до порушення правових норм. Це означає, що індивід, не маючи можливості задовольнити свої прагнення легальними засобами, починає шукати альтернативні, протиправні способи їх реалізації. Такий процес формує

антиправову поведінкову орієнтацію, що закріплюється у моделі життєвого вибору [3].

Протиправна поведінка є формою соціального девіантного реагування, яке передбачає порушення встановлених державою правових норм. Такі дії мають значний вплив на соціальну інтеграцію особи, оскільки ведуть до розриву її зв'язків із суспільством, включаючи втрату роботи, відсторонення родини, зміну комунікативного середовища та порушення стосунків з близьким оточенням. Як наслідок, така особа може опинитися в стані соціальної ізоляції, що призводить до поглиблення девіантної ідентичності. Порушення правових норм змінює соціальний статус індивіда, змушуючи його функціонувати у відносинах із суспільством як потенційний носій соціального конфлікту. Це сприяє формуванню негативних суспільних стереотипів щодо осіб, які демонструють делінквентну поведінку, що, у свою чергу, посилює недовіру з боку соціального середовища та сприяє процесу маргіналізації [153].

Однією з найбільш критичних характеристик делінквентної поведінки є її повторюваність, що сприяє закріпленню статусу девіантної особи. Інтенсивність та частота правопорушень можуть призводити до ярликування індивіда, що у деяких випадках зберігається протягом усього життя. Соціальна стигматизація таких осіб значно ускладнює їхню ресоціалізацію, оскільки суспільство продовжує сприймати їх як потенційно небезпечних і віддалених від загальноприйнятих норм.

Наукова дискусія щодо класифікації типів делінквентної поведінки є доволі варіативною, а визначення конкретних її форм різниться залежно від критеріїв оцінки. До основних типів такої поведінки можна віднести агресивно-насильницькі дії, які включають образи, побої, підпали, садистські прояви, спрямовані переважно проти особистості [14]. Корислива поведінка охоплює дрібні крадіжки, здирство, угони автотранспорту, а також інші майнові злочини, мотивовані прагненням отримати матеріальну вигоду [51]. Особливим видом делінквентної активності є поширення і продаж

наркотичних засобів, що сприяє розширенню нелегального ринку та формуванню кримінальних мереж.

У деяких випадках девіантні прояви не досягають рівня повноцінного злочину, проте вони порушують морально-етичні норми та викликають негативну соціальну реакцію [17]. До таких форм правопорушень належать систематичні прогули шкільних занять, порушення загальноприйнятих норм поведінки, дрібне хуліганство та жебрацтво [150]. Подальші види девіацій включають бешкетування, вандалізм, а також крадіжки, бійки, відбирання грошей чи речей [69]. У деяких випадках делінквентна поведінка обмежується дрібними антигромадськими діями, які не підлягають кримінальному переслідуванню, проте спричиняють соціальне відторгнення [195].

Делінквентна поведінка є багатовимірним соціально-правовим феноменом, що охоплює різні аспекти девіантної активності, зокрема правопорушення, що мають антисоціальний характер. Проте наукова дискусія щодо її визначення та класифікації залишається неоднозначною, що обумовлено складністю феномена та його залежністю від соціальних, правових і культурних чинників.

По-перше, визначення категорії «делінквентна поведінка» не має усталеного трактування і варіюється залежно від контексту аналізу. У правовій сфері цей термін частіше асоціюється з правопорушеннями, які не завжди підлягають кримінальній відповідальності, але включають акти, що суперечать нормам суспільного порядку. В юридичній літературі делінквентність часто співвідноситься з мінімально караними діями, такими як адміністративні правопорушення, дрібне хуліганство, ухилення від виконання соціальних обов'язків. Водночас у психологічному та соціологічному аспектах делінквентна поведінка може охоплювати ширший спектр девіантних проявів, що включає агресивні, корисливі, антисоціальні та ворожі моделі поведінки.

По-друге, невизначеність стосується форм прояву делінквентної поведінки, оскільки різні дослідники пропонують альтернативні класифікації

її типів. Деякі автори виділяють агресивно-насилені дії, що включають фізичні напади, образи, акти садизму, які здебільшого спрямовані проти особистості. Інша група девіацій охоплює корисливу поведінку, що асоціюється з крадіжками, шахрайством, вимаганням, тобто діями, пов'язаними із незаконним отриманням матеріальних благ. Водночас делінквентна активність може проявлятися у дрібних антигромадських діях, які не передбачають кримінального переслідування, але порушують соціальні норми (наприклад, систематичні прогули занять, порушення дисципліни, жебрацтво, хуліганство).

Окрім правових і соціальних аспектів, до обговорення делінквентної поведінки активно залучаються психологічні концепції, що пояснюють її виникнення через внутрішньоособистісні конфлікти, нездатність до саморегуляції та порушення процесів соціалізації. У цьому контексті делінквентна поведінка може розглядатися не лише як відхилення від норм, але й як спосіб задоволення потреб індивіда через нелегальні механізми.

Таким чином, невизначеність у трактуванні делінквентної поведінки обумовлена її багатофакторною природою та відмінностями у наукових підходах до її аналізу. Для подальшого дослідження цього явища необхідним є міждисциплінарний підхід, що дозволить комплексно оцінити його детермінанти, форми прояву та механізми корекції.

1.2. Самоактуалізація особистості, схильної до делінквентної поведінки, як предмет психологічних досліджень

1.2.1. Наукові підходи до визначення поняття «самоактуалізація» у психології

Поняття «самоактуалізації» було введено в психологію А. Маслоу, який досліджував механізми особистісного розвитку та оптимального функціонування людини. Самоактуалізація, за його визначенням, є процесом реалізації власного внутрішнього потенціалу, що дозволяє індивіду досягти

найвищого рівня психологічного розвитку та гармонійно інтегрувати свої здібності у життєвій діяльності. Люди, що проходять процес самоактуалізації, не лише ефективно використовують свої психічні та когнітивні ресурси, а й прагнуть до особистісного вдосконалення, орієнтуючись на автентичність, самовираження та внутрішню мотивацію.

Синонімами поняття «самоактуалізація» часто виступають такі терміни, як «особистісне зростання», «розвиток особистості», «психологічне здоров'я» [166]. Їх використання підкреслює, що цей процес є не лише цільовою установкою, а й фундаментальним принципом розвитку психіки, що визначає здатність людини до самореалізації у соціальному контексті.

Теорія самоактуалізації є ключовим системоутворюючим елементом гуманістичної психології, яка сформувалася як «третя гілка» поряд із біхевіоризмом і психоаналізом. Її основою є концепція людської природи як конструктивної, творчої та спрямованої на позитивну трансформацію. Самоактуалізація в цьому контексті розглядається як інтеграційний процес, що пов'язує когнітивний, емоційний і мотиваційний рівні особистості, забезпечуючи її цілісне функціонування.

Згідно з гуманістичною психологією, основоположною ідеєю цього напрямку є усвідомлене прагнення людини до максимального розкриття свого потенціалу та його реалізації у практичній діяльності на благо суспільства [92]. Важливим аспектом цього процесу є сформована внутрішня мотивація, що дозволяє індивіду розвиватися без зовнішніх примусів, керуючись особистими переконаннями та цінностями.

Самоактуалізація (від лат. *actualis* – дійсний, справжній) є фундаментальним процесом особистісного розвитку, що передбачає реалізацію внутрішнього потенціалу людини, її здібностей та талантів. Вона є інтегративною складовою самовдосконалення, оскільки включає механізми усвідомлення і прийняття раніше неусвідомлюваних можливостей та психічних змістів, таких як думки, почуття, поведінкові моделі та когнітивні здібності. У процесі самоактуалізації людина набуває здатності до глибокого

самопізнання та трансформації внутрішнього світу, що сприяє розширенню її психологічних ресурсів та доступності свідомого вольового контролю над власною поведінкою [197].

Процес самоактуалізації нерозривно пов'язаний із життєтворчістю, яка може виступати як передумова, так і результат даного процесу. Самоактуалізація діє як механізм саморегуляції соціальної поведінки, формуючи специфічну систему ціннісних орієнтацій особистості, що визначають зміст її життєвих цілей, стратегій та засобів їх досягнення. Таким чином, вона забезпечує внутрішню гармонізацію, сприяючи розвитку усвідомленого ставлення до власної соціальної ролі та взаємодії з оточенням.

Особливе значення самоактуалізація має у формуванні конструктивної життєвої позиції, яка передбачає не тільки адаптацію до соціальних умов, а й активне творче залучення до суспільних процесів. Це включає усвідомлення відповідальності за формування власного життєвого шляху, здатність до самостійного прийняття рішень та розуміння соціальних взаємозв'язків. Людина, що досягає високого рівня самоактуалізації, сприймає оточуючих не як засоби досягнення власних цілей, а як рівноправних суб'єктів, що мають власні потреби та прагнення [186].

Самоактуалізація є процесом всебічного розкриття потенціалу особистості, що визначає її здатність до самореалізації та гармонійної інтеграції у соціальне середовище. Одним із ключових аспектів цього процесу є компетентність особистості в часі, яка передбачає структуроване сприйняття часової перспективи: минуле розглядається як джерело досвіду, майбутнє – як сфера цілепокладання, а теперішнє – як єдиний доступний активності часовий вимір [174]. Така модель усвідомлення часу формує здатність людини до оптимального використання власних ресурсів та ефективного планування життєвого шляху.

Одним із головних результатів самоактуалізації є формування суб'єктивно та об'єктивно узгодженого стилю життя, що повністю відповідає ціннісним орієнтаціям особистості. Це індивідуально обрана система засобів

взаємодії з соціальним середовищем, яка визначає особисті пріоритети, способи комунікації, рівень соціальної активності та моделі поведінкових реакцій. Таке узгодження між внутрішніми прагненнями та зовнішніми умовами забезпечує психологічну гармонію, сприяє підвищенню рівня задоволеності життям і зменшенню внутрішньої конфліктності.

У межах своїх досліджень А. Маслоу аналізував життєві особливості вісімнадцяти історичних особистостей, яких він вважав самоактуалізованими. До їх числа входять А. Лінкольн, Т. Джефферсон, А. Ейнштейн, Е. Рузвельт, Д. Адамс, У. Джеймс, А. Швейцер, О. Хакслі, Спіноза та інші [166]. А. Маслоу визначив основні характеристики самоактуалізованих людей, які включають ефективне сприйняття реальності, спонтанність, простоту, природність, зосередженість на задачах (на відміну від зосередженості на собі), потребу в періодичному усамітненні, самостійність та незалежність.

Також серед особливостей самоактуалізованих особистостей можна виділити гнучкість у оцінці подій, причетність до загального соціального процесу, здатність до глибоких міжособистісних відносин, демократичність у характері, розрізнення засобів і цілей добра та зла, філософське почуття гумору, творчий підхід до справи та трансцендування культури [28]. Ці риси визначають психологічну автономність, здатність до адекватного адаптивного реагування на зміни, а також загальну орієнтацію особистості на конструктивну самореалізацію та гармонійне функціонування у суспільстві.

Концепція самоактуалізації, розроблена А. Маслоу, описує не саму особистість, а ідеальну межу, до якої людина може наближатися у процесі саморозвитку. У своїх дослідженнях він зазначав, що жоден із проаналізованих ним видатних історичних постатей не володів повним набором характеристик самоактуалізованої особистості. Це означає, що самоактуалізація є динамічним процесом, а не статичним станом, і її досягнення залежить від індивідуальних особливостей розвитку.

Маслоу визнавав, що більшість людей демонструють прагнення до самоактуалізації, однак цей процес може бути перешкоджений регресивними

тенденціями, які базуються на страху, ворожості або уникненні активності. Одним із ключових бар'єрів, що обмежують реалізацію особистісного потенціалу, він називав «комплекс Іони» – синдром страху перед власними можливостями, що заважає людині досягати максимального рівня самореалізації. Маслоу описував цей феномен через метафоричне порівняння з біблійним персонажем Іоною, який намагався втекти від своєї долі, однак марно [166; 167]. Так само багато людей, побоюючись відповідальності за власний розвиток, уникають реалізації свого потенціалу, що стає суттєвою перешкодою на шляху до самоактуалізації.

Згідно з теорією Kühn S., Romanowski A., самоактуалізація – це вроджене прагнення людини до зростання, розвитку, самостійності та самовираження. Він наголошував, що цей процес аналогічний природному розвитку рослин: насіння містить у собі потенціал стати деревом, так само людина прагне досягти цілісності та найбільш повно реалізувати себе. Роджерс вважав, що прагнення до здорового розвитку є головною мотивуючою силою, яка не залежить від зовнішніх обставин, а діє незалежно від подій минулого чи впливу соціального середовища [151].

У цьому контексті McGaha JE, & Leoni EL розглядали первинною метою здорового організму «формування певного рівня, який зробить можливим подальшу впорядковану діяльність» [168, с. 21]. Це означає, що процес самоактуалізації є не лише цільовою установкою, а й засобом забезпечення оптимального функціонування психіки, яке формує гармонію між внутрішніми прагненнями та зовнішніми соціальними умовами.

Самоактуалізація не є кінцевим станом без труднощів або проблем, навпаки, процес особистісного зростання нерідко супроводжується внутрішніми та зовнішніми викликами, що можуть приносити людині певну частку страждань. Однак саме через подолання цих труднощів особистість зміцнюється, розвиває адаптивні механізми та удосконалює власні здібності. Здатність людини до самостійного планування, реалізації своїх задумів та

аналізу результатів своєї діяльності розглядається через призму розвиненості її соціального інтересу [63].

Соціальний інтерес є вродженим прагненням особистості до встановлення співпраці та міжособистісних зв'язків, що забезпечують її інтеграцію у суспільство. У рамках індивідуальної психології, сформованої А. Адлером, вивчення особистості відбувається не у відокремленому контексті, а у її включеності у соціальні процеси. Адлер наголошував: «Індивідуальна психологія розглядає і досліджує індивідуума включеним у суспільство. Ми відмовляємося розглядати і вивчати людину ізольовано від нього» [53, с. 46].

Концепція соціального інтересу ґрунтується на переконанні, що люди є соціальними істотами. Це означає, що глибше розуміння себе можливе лише через аналіз міжособистісних зв'язків, оскільки людина розвивається в контексті соціального взаємодії. На початку своїх досліджень Адлер припускав, що людську поведінку визначає ненаситне прагнення до влади та домінування над іншими. Такий погляд викликав широку суспільну критику, оскільки багато авторів трактували його як видозмінену форму дарвіністської концепції «виживання найсильнішого».

Проте подальший розвиток його теоретичної системи привів до перегляду цих поглядів. Він усвідомив, що переважна частина людської поведінки мотивована соціальними чинниками, а не виключно егоїстичними імпульсами. Центральним поняттям у його моделі стало вроджене прагнення до соціального співробітництва, що змушує людину відмовлятися від егоцентричних цілей заради досягнення суспільного блага.

Концепція соціального інтересу, розроблена А. Адлером, ґрунтується на ідеї, що люди підпорядковують свої особисті потреби справі соціальної користі, тобто орієнтуються на взаємодію, співпрацю та загальне благо суспільства. Цей термін походить від німецького *Gemeinschaftsgefühl*, який неможливо повністю передати іншою мовою одним словом або фразою, але його значення охоплює поняття «соціального почуття», «почуття спільності» [53].

Адлер вважав, що передумови соціального інтересу є вродженими, оскільки людина, як соціальна істота, природно прагне до встановлення зв'язків, взаємодії та участі у суспільному житті. Проте, як і інші вроджені характеристики, соціальний інтерес не проявляється автоматично – він потребує активного розвитку у процесі соціалізації. Основним фактором, що сприяє цьому процесу, є соціальне оточення, включаючи референтних осіб – передусім матір, а потім інших членів сім'ї, які формують у дитини перші моделі соціальної поведінки.

У концепції Адлера материнський внесок у виховання розглядається як подвійна праця. По-перше, мати сприяє формуванню зрілого соціального інтересу, стимулюючи у дитини здатність до співпраці, взаємозв'язків та товариських відносин, що є фундаментальними для соціально адаптивної поведінки. По-друге, вона допомагає спрямувати цей інтерес за межі материнського впливу, щоб дитина могла самостійно будувати соціальні зв'язки [53].

Адлер наголошував, що завдання виховання полягає у розвитку прагнення до встановлення взаємозв'язків, формуванні в дитини здатності до соціальної взаємодії, довіри та кооперації. Він також підкреслював, що справжня материнська любов зосереджена на добробуті дитини, а не на материнському марносластві. Така здорова любов виникає як результат турботи про людей, що дає матері змогу виховувати у дитини соціальний інтерес, сприяючи розвитку її емоційної чутливості та відповідальності за суспільні відносини.

Особистий приклад матері відіграє ключову роль у формуванні соціального інтересу. Її ніжність до чоловіка, до інших дітей та людей загалом служить рольовою моделлю, за допомогою якої дитина засвоює принципи соціальної взаємодії. Завдяки такому процесу вона усвідомлює, що у світі існують інші значущі люди, не лише члени сім'ї, а її соціальні установки набувають збалансованого характеру [53].

Соціальний інтерес є фундаментальною категорією в теорії А. Адлера, що визначає здатність людини до конструктивної взаємодії у суспільстві. Однак процес його розвитку може бути ускладнений або пригнічений залежно від сімейного виховання та характеру стосунків у родині.

Зокрема, Адлер наголошував, що надмірна материнська концентрація на дітях може завадити їм розширювати соціальні зв'язки, оскільки дитина залишається в обмеженому емоційному просторі сім'ї і не отримує навичок співпраці у ширших соціальних групах. Якщо ж мати, навпаки, зосереджується виключно на чоловікові та уникає дітей, це призводить до відчуття небажаності у дитини, що може послабити її прагнення до соціальної інтеграції [53].

Будь-яка поведінка батьків, що створює у дітей почуття нехтування або нестачі любові, може провокувати розвиток залежності, втрату самостійності та нездатність до ефективної співпраці. Відчуття емоційного відторгнення сприяє формуванню девіантних моделей поведінки, що базуються на егоцентризмі, тривожності та низькому рівні соціальної адаптації.

Роль батька у розвитку соціального інтересу, згідно з Адлером, не менш важлива, ніж роль матері. Ідеальний батько – той, хто виявляє повагу до своєї дружини, суспільства та рівноправно взаємодіє з дітьми. Він має підтримувати емоційну теплоту, уникати авторитарного стилю виховання та сприяти розвитку у дітей здорових соціальних навичок.

Адлер визначив дві головні помилки, які можуть завадити цьому процесу. Перша – емоційна відгородженість батька, що спричиняє у дитини відчуття невпевненості та ізоляції, підштовхуючи її до особистісного самоствердження через домінування над іншими. Друга – батьківський авторитаризм, що також зміщує орієнтацію дитини на боротьбу за владу, а не на співпрацю [53].

Окрему увагу Адлер приділяв взаєминам між батьками, оскільки вони мають величезний вплив на формування соціального почуття у дітей. У випадках нещасливого шлюбу у дітей знижуються шанси на формування

здорового соціального інтересу. Якщо дружина не підтримує чоловіка емоційно, а всю увагу приділяє дітям, то вони страждають від надмірної опіки, що може гальмувати їхню здатність до самостійного функціонування.

Якщо чоловік відкрито критикує дружину, діти можуть втратити повагу до обох батьків, що погіршує їхню емоційну стабільність. У разі конфліктного шлюбу діти нерідко втягуються у сімейну боротьбу, «граючи» на боці одного з батьків проти іншого. Ці конфлікти зрештою негативно позначаються на самих дітях, оскільки вони втрачають почуття емоційної безпеки та гармонії, що критично важливо для їхнього розвитку [53].

Концепція самореалізації у зарубіжній психологічній науці тісно пов'язана з поняттям сенсу життя, що визначає спрямованість особистості у розвитку, самопізнанні та її здатності до самовираження. Згідно з дослідженнями, людина, яка перебуває на шляху самореалізації, або вже знайшла сенс життя, або активно його шукає, що сприяє формуванню її автентичності, збалансованості та інтеграції у соціальне середовище.

Згідно з теоретиком психології особистості Blass R. B., & Blatt S. J., прагнення до самоактуалізації не слід розглядати як мотив, оскільки воно є вродженим феноменом, що не залежить від механічних реактивних видів поведінки. Дослідник пропонує визначати мотивами потребу в позитивному, поважному ставленні до себе та інших, а також прагнення до досягнення, які формують основу для актуалізації особистості [65].

Філософ Michalos A. C. розглядав самоактуалізацію як кінцевий етап розвитку, який не має замикатися в собі. Він наголошував на тому, що хоча людям слід починати пошук себе, вони не повинні зупинятися на власному самопізнанні, а натомість розчинятися у світі, здійснюючи конструктивну взаємодію із суспільством. Бубер аргументував, що саморозуміння необхідне, але лише для того, щоб не бути постійно зосередженими на собі, а спрямовувати свій внутрішній потенціал на створення значущих соціальних зв'язків [169].

Позицію критики надмірної уваги до самоактуалізації підтримував і В. Франкл, який вважав, що людина фокусується на собі лише в тому випадку, якщо в її житті немає сенсу. Він підкреслював, що ідеалізація самовираження як головної мети створює перешкоди для встановлення значущих соціальних зв'язків, що обмежує інтеграцію особистості у суспільство [45].

У вітчизняній науковій традиції становлення психології самореалізації особистості відбувалося під впливом учення про індивідуальність, що визначає активність як показник людської природи. Дослідники розглядають активність не просто як механічний процес, а як творчий механізм, який забезпечує реалізацію можливостей людської природи, спрямованих на створення, втілення та конструктивну взаємодію [16].

Дослідження Кобильнікі Л.М. засвідчує, що самоактуалізація та смисложиттєві орієнтації особистості у зрілому віці є взаємопов'язаними, оскільки визначають активність, цілеспрямованість, здатність ставити реалістичні цілі, а також відповідальність та прагнення до особистісного зростання. Такі люди не лише працюють над саморозвитком, але й демонструють високий рівень самоповаги та поваги до інших.

Одним із важливих висновків дослідження стало підтвердження, що у сучасному суспільстві освіта набуває характеру неперервного процесу. Значна частина людей зрілого віку продовжує своє навчання, займається підвищенням кваліфікації, що свідчить про особистісну зрілість, мотивацію до інтелектуального розвитку та збереження активної життєвої позиції [12].

Проте аналіз літератури вказує на те, що наукові дослідження потребують подальшого розгляду у контексті вікової специфіки самоактуалізації. Недостатньо розробленими залишаються теоретичні аспекти, а також експериментальні методики, що могли б продемонструвати, як процес самоактуалізації змінюється протягом різних вікових етапів та як він проявляється при різних рівнях особистісного розвитку.

Постановка вікової проблематики у дослідженнях самоактуалізації є важливою, оскільки досвід особистості виступає ключовим чинником у цьому

процесі. Саме життєвий досвід формує глибину самопізнання, сприяє усвідомленню життєвих цінностей та дозволяє людині адаптувати свої цілі відповідно до реальних можливостей.

Врахування вікових особливостей має важливе значення при розробці програм для розвитку життєстійкості. Ефективні програми мають враховувати індивідуальні характеристики розвитку особистості у різні періоди життя, а також соціальні та культурні чинники, що впливають на її здатність до самоактуалізації.

Окрім цього, вікові особливості слід враховувати при індивідуальній роботі психолога, оскільки гармонізація внутрішніх умов самоактуалізації потребує диференційованого підходу. Залежно від вікового періоду, особистість може потребувати підтримки у встановленні життєвих орієнтирів, корекції мотиваційних стратегій, або зміни перцепції власного потенціалу, що значно впливає на її здатність до збалансованого розвитку.

Таким чином, дослідження вікових аспектів самоактуалізації є важливим для розробки комплексних програм психологічної підтримки та впровадження ефективних методик розвитку особистісної життєстійкості.

1.2.2. Біологічна та соціальна детермінація делінквентної поведінки

Делінквентна (протиправна) поведінка, яка передбачає вчинення протиправних дій, є складним феноменом, що викликає значний інтерес у науковій спільноті. Важливим аспектом вивчення цього явища є дослідження його детермінації, зокрема, біологічних та соціальних факторів, що впливають на формування делінквентної поведінки [17].

Біологічна детермінація делінквентної поведінки базується на припущенні, що певні індивідуальні біологічні особливості можуть сприяти виникненню схильності до делінквентної діяльності. До таких факторів

належать генетичні характеристики, нейрофізіологічні процеси та гормональні зміни [18].

Генетичні характеристики відіграють важливу роль у формуванні схильності до агресивної та імпульсивної поведінки. Наукові дослідження в галузі генетики показали, що певні генетичні мутації можуть значно збільшити ймовірність вчинення агресивних дій. Одним із таких важливих генетичних факторів є поліморфізм гену моноаміноксидази А (МАО-А), який виконує ключову роль у регуляції рівня нейромедіаторів в мозку [16; 19; 33; 77].

Ген МАО-А кодує фермент, який відповідає за розщеплення моноамінів, таких як серотонін, дофамін та норадреналін. Ці нейромедіатори відіграють важливу роль у регуляції настрою, емоцій та поведінкових реакцій. Знижена активність МАО-А, спричинена генетичним поліморфізмом, може призводити до накопичення цих нейромедіаторів у мозку, що, в свою чергу, може викликати агресивну та імпульсивну поведінку [17; 31; 57].

Дослідження американських вчених, таких як Кеннет Кендлер та його колеги, підтверджують зв'язок між генетичними мутаціями та агресивною поведінкою. Наприклад, їхні дослідження показали, що поліморфізм МАО-А пов'язаний з підвищеною схильністю до агресії, особливо у поєднанні з несприятливими соціальними умовами, такими як жорстоке ставлення в дитинстві або низький соціально-економічний статус. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти, як генетичні та середовищні фактори взаємодіють у формуванні поведінки індивіда [19; 127; 141; 136].

Крім того, дослідження показали, що генетичні фактори не лише безпосередньо впливають на рівень нейромедіаторів, але й можуть змінювати структуру і функцію мозку. Наприклад, структурні зміни в лімбічній системі мозку, зокрема в мигдалеподібному тілі та гіпокампі, можуть впливати на регуляцію емоцій та імпульсів, що сприяє формуванню агресивної поведінки.

Необхідно зазначити, що генетична схильність до агресивної поведінки не означає її неминучості. Дослідження також вказують на важливу роль

соціального середовища та виховання у формуванні поведінкових реакцій. Тобто, навіть за наявності генетичних передумов до агресії, позитивне соціальне оточення, підтримка з боку батьків, належний контроль та емоційна стабільність можуть допомогти запобігти розвитку делінквентної поведінки [120].

Нейрофізіологічні процеси відіграють критичну роль у формуванні делінквентної поведінки, особливо через їх вплив на регуляцію емоцій та мотивації. Лімбічна система мозку є центральним компонентом у цьому процесі, оскільки вона відповідає за обробку емоційних реакцій та регуляцію поведінкових імпульсів. Ця система включає такі ключові структури, як гіпокамп, мигдалеподібне тіло (амігдала) та гіпоталамус, кожна з яких має свої специфічні функції [89].

Гіпокамп відіграє важливу роль у формуванні пам'яті та навчання, але також бере участь у регуляції емоцій. Пошкодження гіпокампу або його дисфункція можуть призводити до проблем із регулюванням емоцій, що може спричиняти агресивну або імпульсивну поведінку. Наприклад, дослідження показали, що знижена активність гіпокампу асоціюється з підвищеною тривожністю та агресивністю [110].

Мигдалеподібне тіло (амігдала) є центральною структурою лімбічної системи, що відіграє ключову роль у обробці емоційних реакцій, особливо страху та агресії. Дослідження американського нейробіолога Джозефа Леду показали, що пошкодження амігдали може призводити до порушень у регуляції емоцій. Зокрема, люди з пошкодженою амігдалою виявляють підвищену агресивність та знижену здатність контролювати емоції. Леду виявив, що амігдала є критичним компонентом нейронної мережі, яка відповідає за оцінку загроз та ініціацію відповідних емоційних реакцій. Коли функція амігдали порушується, це може призводити до надмірно агресивних реакцій навіть на незначні стимули [62].

Гіпоталамус, інша важлива структура лімбічної системи, контролює автономні функції організму, такі як гормональний баланс, апетит та регуляція

температури тіла. Він також бере участь у регуляції стресової відповіді. Порушення у функціонуванні гіпоталамуса можуть впливати на рівень агресії через зміни в гормональному балансі, особливо підвищення рівня кортизолу та адреналіну, які асоціюються з реакціями боротьби або втечі [37].

Окрім структурних змін, важливим аспектом є нейрохімічні процеси, що відбуваються у лімбічній системі. Нейромедіатори, такі як серотонін, дофамін та норадреналін, відіграють ключову роль у регуляції настрою та емоційних реакцій. Дослідження показали, що дисбаланс цих нейромедіаторів може призводити до агресивної та імпульсивної поведінки. Наприклад, низький рівень серотоніну пов'язаний з підвищеною агресивністю та імпульсивністю, тоді як підвищений рівень дофаміну може сприяти ризикованій поведінці та прийняттю рішень під впливом емоцій [36].

Гормональні зміни відіграють важливу роль у формуванні делінквентної поведінки, оскільки вони можуть безпосередньо впливати на емоційний стан та поведінкові реакції індивіда. Одним з найзначніших гормональних факторів є рівень тестостерону, який асоціюється з агресивною поведінкою та схильністю до ризикованих дій. Високий рівень тестостерону може сприяти підвищеній агресивності та імпульсивності, що збільшує ймовірність вчинення делінквентних дій. Тестостерон є основним чоловічим статевим гормоном, який не лише регулює розвиток вторинних статевих ознак, але й впливає на поведінкові реакції. Дослідження американських та європейських вчених підтверджують, що високий рівень тестостерону асоціюється з агресивною поведінкою. Наприклад, дослідження Джеймса Даббса та його колег показали, що рівень тестостерону у чоловіків, які вчиняють насильницькі злочини, є значно вищим, ніж у чоловіків, які не мають схильності до агресії [165].

Механізм впливу тестостерону на агресивність включає взаємодію цього гормону з нейронними системами мозку, зокрема, з лімбічною системою, яка відповідає за регуляцію емоцій. Тестостерон впливає на функціонування амігдали, що є ключовою структурою для обробки емоційних реакцій,

особливо страху та агресії. Підвищений рівень тестостерону може посилювати активність амігдали, що призводить до збільшення агресивних реакцій [140].

Українські вчені, такі як Олександр Ахвердов, також досліджували вплив гормональних змін на агресивну поведінку та підтвердили зв'язок між рівнем тестостерону та агресивністю. У своїх дослідженнях Ахвердов виявив, що підлітки з підвищеним рівнем тестостерону частіше виявляють агресивні та імпульсивні поведінкові реакції. Ці результати свідчать про важливість врахування гормональних факторів при розробці заходів профілактики та корекції делінквентної поведінки [2, 3].

Важливо зазначити, що вплив тестостерону на агресивність не є абсолютним і може бути модульованим іншими факторами, такими як соціальне середовище, виховання та індивідуальні особливості. Наприклад, підтримка з боку родини, позитивні моделі поведінки та належний контроль з боку батьків можуть зменшити вплив підвищеного рівня тестостерону на агресивну поведінку.

Таким чином, біологічна детермінація делінквентної поведінки включає генетичні характеристики, нейрофізіологічні процеси та гормональні зміни, які можуть сприяти виникненню схильності до делінквентної діяльності. Розуміння цих біологічних факторів є важливим для розробки ефективних заходів профілактики та корекції делінквентної поведінки.

Соціальна детермінація делінквентної поведінки, з іншого боку, акцентує увагу на впливі соціального середовища на формування особистості та поведінкових патернів. Соціальні фактори включають у себе умови життя, сімейні стосунки, вплив однолітків, освіту та культурні норми. Дисфункціональне сімейне середовище є одним з найзначніших факторів, що впливають на формування девіантної поведінки у дітей. В такому середовищі, де поширені насильство, алкоголізм або наркоманія, дитина часто стає свідком або жертвою агресивних дій, що впливає на її психологічний та емоційний стан. Відсутність належного контролю з боку батьків призводить до того, що

дитина не отримує необхідних навичок самоконтролю та регуляції поведінки [68].

Емоційна нестабільність, що виникає внаслідок постійного стресу та переживань, створює сприятливе середовище для розвитку агресивних реакцій на зовнішні подразники. Крім того, діти, які не мають позитивних моделей поведінки, не здатні засвоювати соціально прийнятні форми взаємодії з іншими. Внаслідок цього, вони шукають альтернативні шляхи вирішення конфліктів, які часто виявляються деструктивними та протиправними. Відсутність підтримки та емоційного тепла з боку батьків сприяє формуванню ворожнечі до оточуючих та світу загалом. Це підсилює ймовірність того, що дитина буде схильна до здійснення правопорушень, адже вона сприймає це як нормальний спосіб реагування на життєві труднощі [51].

Таким чином, негативний вплив дисфункціонального сімейного оточення на поведінку дітей є багатогранним і включає як психологічні, так і соціальні аспекти. Важливо враховувати ці фактори при розробці програм запобігання делінквентної поведінки та підтримки дітей, які виростають у складних умовах.

Освіта та шкільне середовище відіграють фундаментальну роль у формуванні соціальної поведінки дитини, значною мірою впливаючи на її майбутнє. Низький рівень освіти, як правило, асоціюється з обмеженими можливостями для розвитку когнітивних та соціальних навичок. Діти, які мають проблеми в навчанні або відстають від своїх однолітків, часто відчують себе маргіналізованими та менш вартісними, що може призвести до зниження самооцінки. Конфлікти з вчителями та однолітками створюють додатковий стрес, що негативно впливає на психоемоційний стан дитини. В умовах постійного тиску та булінгу діти можуть почати шукати захист та визнання в асоціальних групах, що значно підвищує ризик залучення до делінквентної діяльності. Булінг є однією з основних причин, що спонукає дітей до агресивної поведінки, адже постійне відчуття небезпеки та непотрібності провокує захисні реакції у вигляді агресії [48].

Важливу роль відіграє і вплив однолітків. Підлітковий вік характеризується прагненням до соціального визнання та самоствердження, тому груповий тиск стає вирішальним фактором. Якщо дитина потрапляє в оточення, де делінквентна поведінка вважається нормою або навіть засобом досягнення статусу, вона може легко піддатися цьому впливу, прагнучи досягти поваги та визнання серед однолітків. Крім того, слабка шкільна підтримка та відсутність ефективних програм профілактики булінгу та насилля значно знижують можливості для позитивного втручання в ситуації конфлікту. Шкільне середовище, де панує байдужість до проблем учнів, не сприяє розвитку здорових соціальних відносин та взаємної підтримки [41].

Таким чином, освіта та шкільне середовище є важливими компонентами у соціальній детермінації делінквентної поведінки, і їх вплив багатогранний та комплексний. Успішна інтеграція дітей у шкільне середовище та створення безпечного та підтримуючого оточення є необхідними умовами для запобігання розвитку агресивних та протиправних дій.

Отже, делінквентна поведінка є результатом складної взаємодії біологічних та соціальних факторів. Розуміння детермінації цієї поведінки є ключовим для розробки ефективних заходів профілактики та корекції правопорушень серед підлітків. Інтегративний підхід, що враховує як біологічні, так і соціальні аспекти, дозволяє більш повно дослідити причини делінквентної поведінки та розробити комплексні стратегії для її запобігання. Це сприятиме створенню сприятливого середовища для розвитку підлітків та їхньої успішної соціалізації.

1.3. Теоретична модель психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки

Самоактуалізація являє собою ключовий аспект психологічного розвитку, особливо в період підліткового віку, коли особистість активно шукає своє місце в суспільстві, формує свої життєві цінності та цілі. У цей час

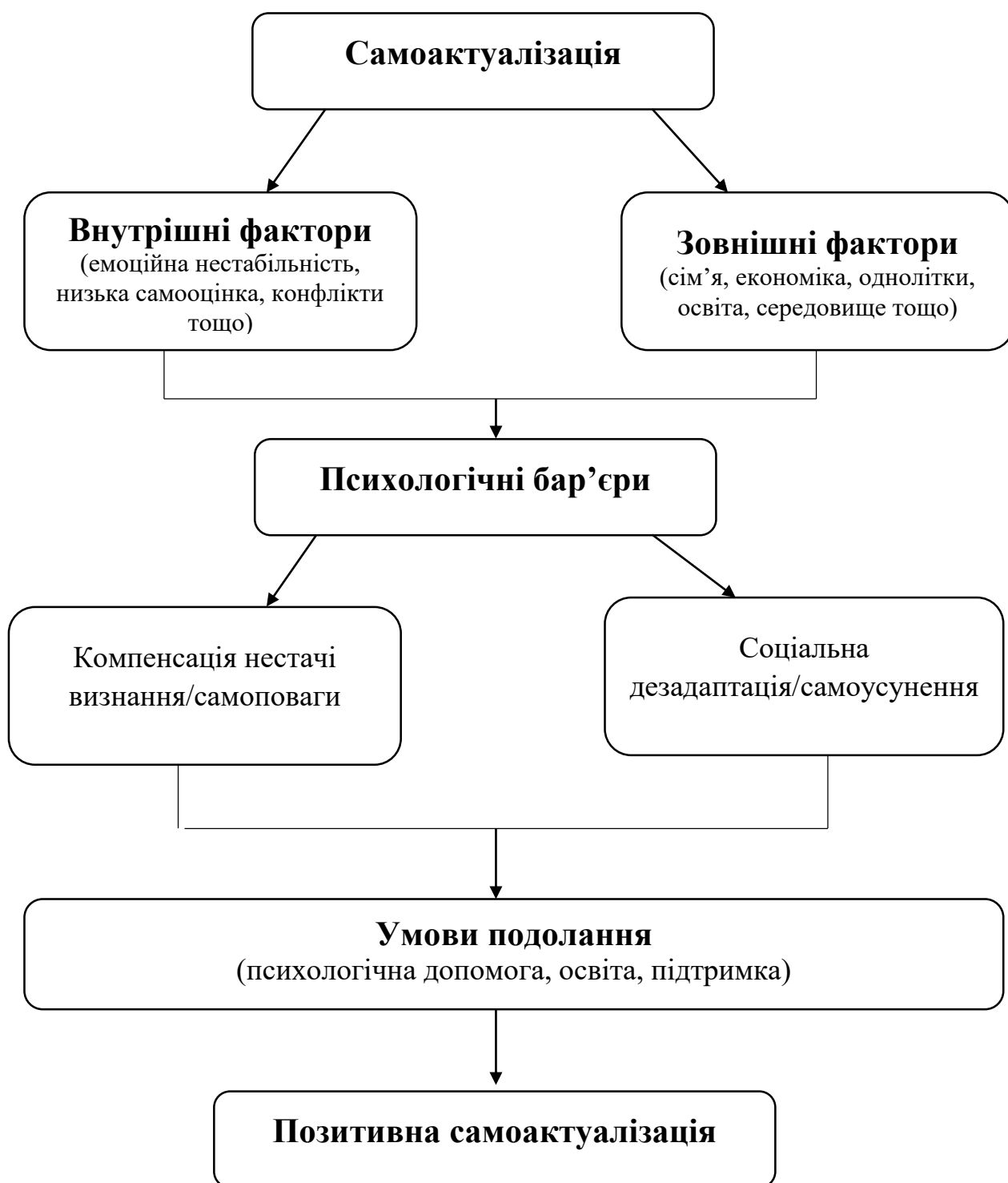
відбувається інтенсивний процес розвитку ідентичності, що включає в себе усвідомлення власних можливостей, прагнень та індивідуальних характеристик. Підлітки намагаються знайти баланс між соціальними очікуваннями та власними бажаннями, що нерідко призводить до внутрішніх конфліктів та емоційної напруги [159].

Однак, для підлітків, схильних до делінквентної поведінки, процес самоактуалізації ускладнюється впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Серед внутрішніх факторів важливу роль відіграють емоційна нестабільність, низька самооцінка та наявність внутрішніх конфліктів. Ці підлітки часто стикаються з труднощами у вираженні своїх почуттів та у конструктивному вирішенні конфліктів, що може призводити до агресивних та девіантних форм поведінки [93].

Зовнішні фактори включають економічну нестабільність, відсутність підтримки з боку сім'ї та соціального оточення, а також негативний вплив однолітків. Підлітки, що живуть у несприятливих соціальних та економічних умовах, можуть сприймати протиправну діяльність як єдиний можливий шлях для досягнення своїх цілей та самореалізації. Груповий тиск та асоціальні моделі поведінки, які існують у їхньому середовищі, ще більше ускладнюють процес формування позитивних життєвих цінностей та соціально прийнятних патернів поведінки [125].

Таким чином, самоактуалізація у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є багатограним та комплексним процесом, що потребує всебічного розгляду та підтримки з боку суспільства. Розуміння цих особливостей допоможе у розробці ефективних стратегій профілактики делінквентної поведінки та сприятиме створенню умов для позитивного розвитку особистості.

На рис. 1.6 представлена теоретична модель психологічних особливостей самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Рис. 1.6. Теоретична модель психологічних особливостей самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки

Джерело: складено автором

Одним з основних аспектів самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є наявність глибоких внутрішніх конфліктів. Ці конфлікти виникають внаслідок невідповідності між особистими прагненнями та реальними можливостями їх реалізації. Підлітки, які відчують себе маргіналізованими або відкинутими суспільством, часто переживають почуття фрустрації та безнадійності [129].

У таких умовах вони можуть починати шукати альтернативні шляхи для самоствердження, що нерідко включає протиправну діяльність. Для таких підлітків злочинна поведінка може стати способом досягнення визнання та поваги серед однолітків, особливо якщо вони відчують, що не можуть досягти цього шляхом дотримання загальноприйнятих норм та правил. Наприклад, учасники асоціальних груп часто схильні до кримінальних дій, що розглядаються як прояв сили та сміливості, які викликають захоплення та повагу серед членів групи. В умовах, коли традиційні способи досягнення успіху здаються недосяжними, підлітки можуть використовувати делінквентну поведінку як інструмент самоствердження та захисту свого «я» [156].

Крім того, підлітки, які відчують себе відкинутими суспільством, можуть використовувати злочинну поведінку як засіб для задоволення матеріальних потреб. Економічна нестабільність, безробіття та низький рівень життя створюють умови, в яких підлітки не бачать інших способів для досягнення фінансової стабільності. У таких умовах злочинна діяльність може здаватися єдиним можливим шляхом досягнення матеріального благополуччя. Це особливо актуально для підлітків, які не мають доступу до якісної освіти та підтримки з боку родини або громади. Відчуття маргіналізації та відсутність перспектив для досягнення особистих цілей призводять до формування негативної самооцінки та емоційної нестабільності. Підлітки, які постійно стикаються з дискримінацією та несправедливістю, можуть вважати, що делінквентна поведінка є виправданим способом досягнення своїх прагнень. У таких умовах внутрішні конфлікти та емоційні переживання підсилюють

бажання діяти всупереч загальноприйнятим нормам, що ще більше ускладнює процес самоактуалізації [99].

Отже, для підлітків, схильних до делінквентної поведінки, внутрішні конфлікти, викликані невідповідністю між особистими прагненнями та реальними можливостями їх реалізації, є основним фактором, що впливає на процес самоактуалізації. Ці конфлікти створюють сприятливий ґрунт для формування девіантних моделей поведінки та ускладнюють інтеграцію підлітків у суспільство. Для ефективної профілактики та корекції такої поведінки необхідно забезпечити підтримку та створити умови, що сприяють позитивному розвитку особистості.

Емоційна нестабільність та низька самооцінка є важливими факторами, що впливають на процес самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Ці підлітки часто переживають тривогу, депресію та агресію, що значно ускладнює їх здатність до конструктивного вирішення конфліктів та досягнення особистих цілей. Вони можуть відчувати постійний емоційний дискомфорт, що проявляється у вигляді нервозності, безсоння, ірраціональних страхів та перепадів настрою [110].

Тривога у таких підлітків може бути викликана почуттям невизначеності щодо свого майбутнього, а також страхом перед можливим осудом з боку оточуючих. Це веде до внутрішнього напруження, яке вони намагаються компенсувати агресивною поведінкою або ж, навпаки, замиканням в собі. Депресія, яка часто є супутником тривожних станів, виражається у відсутності мотивації до дій, втраті інтересу до раніше улюблених занять та почутті безнадійності. У важких випадках це може призводити до суїцидальних думок та спроб [117].

Агресія є типовою реакцією на зовнішні та внутрішні подразники, які підлітки не можуть контролювати або зрозуміти. Вона може бути спрямована як на інших людей, так і на самого себе, що іноді проявляється у вигляді самоушкоджувальних дій. Низька самооцінка, що часто супроводжує такі емоційні стани, веде до відчуття неповноцінності та неспроможності досягти

успіху. Відсутність підтримки з боку родини та соціального оточення підсилює ці негативні емоційні стани. Якщо батьки не надають необхідної емоційної підтримки та не звертають уваги на психологічні проблеми своєї дитини, це може призвести до подальшої ізоляції та відчуження. Підлітки, які не мають можливості обговорити свої проблеми з дорослими або отримати пораду, відчувають себе покинутими та нікому не потрібними [25].

Отже, психологічні особливості самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є надзвичайно складними та багатограними. Вони включають різноманітні внутрішні та зовнішні фактори, які впливають на розвиток особистості та формування поведінкових патернів. Внутрішні фактори, такі як емоційна нестабільність, низька самооцінка та наявність глибоких внутрішніх конфліктів, можуть істотно перешкоджати процесу самоактуалізації. Ці підлітки часто переживають почуття тривоги, депресії та агресії, що ускладнює їх здатність до конструктивного вирішення конфліктів та досягнення особистих цілей.

Водночас зовнішні фактори, такі як економічна нестабільність, відсутність соціальної підтримки та негативний вплив однолітків, також значною мірою впливають на поведінку підлітків. Соціальні та економічні умови, у яких вони живуть, можуть спонукати їх до пошуку альтернативних, часто незаконних шляхів для досягнення своїх цілей та самореалізації [52].

Для ефективної профілактики та корекції делінквентної поведінки необхідно враховувати ці аспекти та створювати умови, що сприяють позитивному розвитку особистості. Це включає надання психологічної допомоги для вирішення внутрішніх конфліктів та покращення емоційного стану підлітків, а також соціальну підтримку, яка допоможе їм інтегруватися у суспільство та знайти свій шлях до самореалізації. Забезпечення доступу до якісної освіти, створення програм профілактики булінгу та насилля, а також підтримка з боку сім'ї та громади є важливими кроками для запобігання формуванню делінквентної поведінки серед молоді [84].

Таким чином, комплексний підхід до вирішення проблем самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є необхідним для створення сприятливих умов для їхнього позитивного розвитку та інтеграції у суспільство. Це дозволить не лише зменшити рівень делінквентної поведінки, але й сприятиме формуванню здорових та успішних особистостей.

Висновки до першого розділу

Розділ 1 дисертації присвячений детальному вивченню теоретико-методологічних аспектів дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Основна увага зосереджена на аналізі концептуальних підходів до вивчення проблеми та феноменології делінквентної поведінки в психології. Сучасна психологічна література надає ґрунтовну базу для розуміння різних аспектів делінквентної поведінки, включаючи біологічні, соціальні та психологічні детермінанти. Ці детермінанти є важливими для усвідомлення загальної картини формування делінквентної поведінки та її впливу на розвиток особистості підлітка.

Окремий параграф присвячений аналізу самоактуалізації особистості, схильної до делінквентної поведінки, як предмету психологічних досліджень. У цьому контексті розглядаються різні наукові підходи до визначення поняття «самоактуалізація» у психології, що дозволяє виявити різноманітні аспекти цього феномену. Важливим аспектом є також біологічна та соціальна детермінація делінквентної поведінки, що дозволяє виявити взаємозв'язок між особистісними рисами, середовищем та поведінковими патернами.

Значну увагу приділено психологічним особливостям самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Вивчено, як внутрішні конфлікти, емоційна нестабільність, низька самооцінка та зовнішні соціальні та економічні фактори впливають на процес самоактуалізації. Важливим є також розуміння взаємодії між внутрішніми та зовнішніми факторами, які

можуть як ускладнювати, так і сприяти розвитку позитивних життєвих цілей та поведінкових моделей у підлітків.

Запропоновано теоретичну модель психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Теоретична модель описує процес самореалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, як складний і багаторівневий, що визначається впливом як внутрішніх (емоційна нестабільність, низька самооцінка, конфлікти), так і зовнішніх факторів (сім'я, економіка, освіта, середовище). Ці чинники формують психологічні бар'єри, що заважають особистісному зростанню, проявляючись у вигляді компенсації незадоволених потреб або соціальної дезадаптації. Подолання цих бар'єрів можливе за наявності підтримуючих умов, зокрема психологічної допомоги, освітніх ресурсів та соціального супроводу. За таких умов досягається позитивна самоактуалізація, яка є альтернативою делінквентній поведінці.

Таким чином, розділ 1 підкреслює багатогранність та складність проблеми самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Він закладає теоретичну основу для подальших досліджень, спрямованих на розробку ефективних методів профілактики та корекції делінквентної поведінки. Врахування психологічних особливостей цих підлітків є необхідною умовою для створення сприятливих умов для їх позитивного розвитку та інтеграції у суспільство. Окрім того, необхідно забезпечити доступ до якісної освіти, впровадження програм профілактики булінгу та насильства, а також підтримку з боку родини та громади. Це дозволить не лише зменшити рівень делінквентної поведінки, але й сприятиме формуванню здорових та успішних особистостей.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМООКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розділ 2 дисертації присвячений емпіричному дослідженню психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. У цьому розділі буде детально розглянуто методологічні підходи та інструменти, що використовувалися для збору та аналізу даних, а також результати, отримані в процесі дослідження.

Емпіричний підхід дозволяє глибше зрозуміти, як внутрішні та зовнішні чинники впливають на процес самоактуалізації у підлітків, які демонструють делінквентні тенденції. Дослідження зосереджено на виявленні взаємозв'язків між психологічними, соціальними та економічними факторами, які можуть сприяти або перешкоджати позитивному розвитку особистості. Також розглядаються особливості емоційної регуляції, самооцінки та механізмів подолання стресу в контексті формування делінквентної поведінки.

2.1. Модель емпіричного дослідження та загальна характеристика методів дослідження

2.1.1. Методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки

Експериментальна база та організація дослідження:
Експериментальне дослідження проводилося на базі Івано-Франківської гімназії №2, яка знаходиться за адресою: м. Івано-Франківськ, Україна. вул. Шухевичів, 35; Київської гімназії №48, що знаходиться за адресою: м. Київ, вул. Прорізна, 14 та Одеської гімназій №4, що знаходиться за адресою: м. Одеса, вулиця Болгарська, 88. Респондентів було проінформовано про

процедуру проходження дослідження, анонімність дослідження та використання результатів лише в дослідницьких цілях.

Вибірка дослідження: у дослідженні взяли участь 200 осіб підліткового віку від 14 до 17 років.

Методи дослідження:

Теоретико-методологічний аналіз проблеми включає в себе систематизацію наукових літературних джерел, категоріальний аналіз, порівняння та узагальнення даних щодо психологічних аспектів самоактуалізації та делінквентної поведінки. Важливо визначити поняття «самоактуалізація» у психології, а також розглянути її біологічну та соціальну детермінацію, особливо в контексті підліткового віку.

Емпіричне дослідження базується на загальних та спеціальних принципах експериментального дослідження, таких як принцип детермінізму, принцип системності або цілісного вивчення психічних явищ, принцип розвитку та принцип об'єктивності. Ці принципи забезпечують комплексний підхід до вивчення самоактуалізації підлітків та дозволяють врахувати різні аспекти їх психологічного розвитку.

Розроблена програма емпіричного дослідження включає три базові етапи. На першому етапі було визначено тему дослідження, сформульовано мету, гіпотезу, предмет і завдання дослідження, а також систематизовано та проаналізовано наукову літературу з проблематики самоактуалізації та делінквентної поведінки. На другому етапі було обрано та уточнено методичне забезпечення експерименту, сплановано емпіричне дослідження. На третьому етапі проводився формувальний експеримент, який включав проведення психодіагностичного дослідження та розробку й впровадження програми для вивчення особливостей самоактуалізації у підлітків.

Результати третього етапу дозволили зробити висновки про ефективність розробленої програми та виявити основні механізми та закономірності, що лежать в основі формування самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Отримані дані можуть бути використані

для розробки ефективних профілактичних та корекційних програм, спрямованих на позитивний розвиток особистості та її інтеграцію в суспільство.

Для дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки були використані наступні методики:

1. Шкала самоактуалізації (Self-Actualization Scale, SAS). Ця методика розроблена Евереттом Шостромом і використовується для оцінки рівня самоактуалізації особистості. Вона включає різні аспекти, такі як автономія, самоприйняття, креативність та інші характеристики, що сприяють самоактуалізації [195].

2. Шкала самооцінки Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) розроблена Моррісом Розенбергом і широко використовується для оцінки самооцінки підлітків. Вона дозволяє виявити рівень самоповаги та впевненості у власних силах, що є важливими аспектами самоактуалізації [196].

3. Шкала депресії, тривоги та стресу (Depression Anxiety Stress Scales, DASS) розроблена Ловібондом використовується для оцінки рівня депресії, тривоги та стресу у підлітків. Вона допомагає виявити емоційні стани, що можуть впливати на процес самоактуалізації [197].

4. Шкала агресивної поведінки (Aggression Questionnaire, AQ) розроблена Арнольдом Басом і Марком Перрі і використовується для оцінки рівня агресивної поведінки у підлітків. Вона дозволяє виявити агресивні тенденції, що можуть бути пов'язані з делінквентною поведінкою [198].

5. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) (Додаток А).

6. Авторська методика. "САМАКТ-Тест" (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації)

Також в дисертаційній роботі використовувалися статистичні методи дослідження.

Манн-Уїтні U-тест, який використовується для порівняння медіан двох незалежних вибірок. Він є корисним, коли дані не відповідають нормальному розподілу [203].

ANOVA (Аналіз дисперсії) дозволяє порівнювати середні значення кількох груп. За його допомогою порівнюється рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки [204].

Факторний аналіз застосовувався для перевірки однорідності структури авторської методики шляхом визначення факторних навантажень всіх шкал на провідний фактор.

Коефіцієнт α Кронбаха використовувався для оцінки внутрішньої узгодженості як окремих шкал, так і загального індексу методики «САМАКТ-Тест».

Критерій Вілкоксона - використовується для порівняння парних вибірок, які не відповідають нормальному розподілу. Використовується для оцінки змін у рівні самоактуалізації підлітків до та після втручання [205].

Кореляційний аналіз Спірмена використовується для виявлення взаємозв'язку між двома змінними, коли дані не відповідають нормальному розподілу або мають ранговий характер [199].

T-критерій Стюдента використовується для порівняння середніх значень двох незалежних або залежних вибірок. Проводиться порівняння рівнів самооцінки у підлітків до та після участі у програмі психологічної підтримки [200].

2.1.2. Діагностичний інструментарій дослідження

Діагностичний інструментарій дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, включає комплекс методик, які дозволяють всебічно оцінити різні аспекти психологічного розвитку підлітків. Основною метою діагностичного інструментарію є виявлення внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають

на процес самоактуалізації, а також визначення особливостей емоційного стану, самооцінки та поведінкових тенденцій у підлітків.

1. Шкала самоактуалізації (Self-Actualization Scale, SAS) є одним з основних інструментів для вимірювання рівня самоактуалізації особистості. Ця методика була розроблена Евереттом Шостромом і є короткою формою для оцінки самоактуалізації, що дозволяє швидко та ефективно визначити ступінь реалізації особистісного потенціалу.

Основна мета SAS полягає у вимірюванні різних аспектів самоактуалізації, таких як автономія, самоприйняття, креативність, внутрішня мотивація та здатність до саморозвитку. Шкала складається з 15-20 тверджень, які оцінюються за допомогою п'ятибальної шкали Лікерта, де респонденти вказують ступінь своєї згоди або незгоди з кожним твердженням.

Процедура проведення тестування за допомогою SAS включає кілька етапів. Спочатку респондентам пропонується ознайомитися з інструкціями та заповнити анкету, відповідаючи на твердження відповідно до своїх відчуттів та переконань. Після цього результати обробляються та аналізуються для визначення рівня самоактуалізації.

В додатку В наведена таблиця з твердженнями для даної методики. Анкета складається з тверджень, на які респонденти відповідають, використовуючи п'ятибальну шкалу Лікерта (1 - зовсім не згоден, 5 - повністю згоден).

Після заповнення анкети результати підсумовуються, і на основі загальної суми балів визначається рівень самоактуалізації респондента. Високі бали свідчать про високий рівень самоактуалізації, тоді як низькі бали можуть вказувати на необхідність подальшого розвитку та самопізнання.

Ця анкета дозволяє всебічно оцінити різні аспекти самоактуалізації та виявити сильні та слабкі сторони у процесі саморозвитку та самореалізації. Використання цієї методики може бути корисним як у наукових дослідженнях, так і у практичній психології для розробки індивідуальних програм розвитку та підтримки особистісного зростання.

2. Шкала самооцінки Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) розроблена Моррісом Розенбергом і широко використовується для оцінки самооцінки підлітків. Вона дозволяє виявити рівень самоповаги та впевненості у власних силах, що є важливими аспектами самоактуалізації.

Шкала самооцінки Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) є одним з найпоширеніших інструментів для вимірювання глобальної самооцінки. Ця методика була розроблена Моррісом Розенбергом у 1965 році і спочатку призначалася для оцінки самооцінки підлітків, але згодом стала широко використовуватися для дослідження самооцінки у дорослих.

RSES складається з 10 тверджень, які оцінюють загальне почуття власної гідності та самоповаги. П'ять з цих тверджень формулюються у позитивному контексті, а інші п'ять - у негативному. Респонденти оцінюють ступінь своєї згоди або незгоди з кожним твердженням за допомогою чотирибальної шкали Лікерта, де 1 означає "повністю не згоден", а 4 - "повністю згоден".

Процедура проведення тестування за допомогою RSES включає кілька етапів. Спочатку респондентам пропонується ознайомитися з інструкціями та заповнити анкету, відповідаючи на твердження відповідно до своїх відчуттів та переконань. Після цього результати обробляються та аналізуються для визначення рівня самооцінки.

Анкета з твердженнями для RSES наведена в Додатку Г.

Після заповнення анкети результати підсумовуються, і на основі загальної суми балів визначається рівень самооцінки респондента. Високі бали свідчать про високу самооцінку, тоді як низькі бали можуть вказувати на низьку самооцінку та необхідність подальшого розвитку та самопізнання.

3. Шкала депресії, тривоги та стресу (Depression Anxiety Stress Scales, DASS) розроблена Ловібондом і використовується для оцінки рівня депресії, тривоги та стресу у підлітків. Вона допомагає виявити емоційні стани, що можуть впливати на процес самоактуалізації.

Шкала депресії, тривоги та стресу (Depression Anxiety Stress Scales, DASS) була розроблена Пітером Ловібондом та Сідні Ловібондом у 1995 році. Ця методика є самозвітною шкалою, яка використовується для оцінки рівня депресії, тривоги та стресу у респондентів. DASS складається з двох версій: DASS-42, яка містить 42 твердження, та скорочена версія DASS-21, яка містить 21 твердження. Кожна з підшкал (депресія, тривога та стрес) включає по 14 тверджень у повній версії та по 7 тверджень у скороченій версії.

Основна мета DASS полягає у вимірюванні негативних емоційних симптомів, що дозволяє виявити рівень психологічного дистресу у респондентів. Шкала депресії оцінює симптоми, пов'язані з дисфорією, безнадійністю, відсутністю інтересу до життя та самозвинуваченням. Шкала тривоги вимірює симптоми, пов'язані з фізіологічним збудженням, страхом та панікою. Шкала стресу оцінює симптоми, пов'язані з напругою, дратівливістю та труднощами у розслабленні.

Процедура проведення тестування за допомогою DASS включає кілька етапів. Спочатку респондентам пропонується ознайомитися з інструкціями та заповнити анкету, відповідаючи на твердження відповідно до своїх відчуттів за останній тиждень. Кожне твердження оцінюється за чотирибальною шкалою Лікерта, де 0 означає "зовсім не характерно для мене", а 3 - "дуже характерно для мене" (Додаток Д).

Після заповнення анкети результати підсумовуються для кожної з підшкал окремо. Загальна сума балів для кожної підшкали визначає рівень депресії, тривоги та стресу у респондента. Високі бали свідчать про високий рівень психологічного дистресу, тоді як низькі бали вказують на низький рівень дистресу.

Психометричні властивості DASS були досліджені у різних культурах та вибірках, що підтверджує її надійність та валідність. Наприклад, дослідження, проведене Ловібондом та Ловібондом у 1995 році, показало високу внутрішню узгодженість (коефіцієнт альфа для депресії 0.91, для тривоги 0.84, для стресу 0.90) та стабільність результатів [152].

4. Шкала агресивної поведінки (Aggression Questionnaire, AQ) розроблена Арнольдом Басом і Марком Перрі і використовується для оцінки рівня агресивної поведінки у підлітків. Вона дозволяє виявити агресивні тенденції, що можуть бути пов'язані з делінквентною поведінкою.

Шкала агресивної поведінки (Aggression Questionnaire, AQ), розроблена Арнольдом Басом і Марком Перрі у 1992 році, є одним з найпоширеніших інструментів для вимірювання рівня агресії у респондентів. Ця методика є самозвітною шкалою, яка використовується для оцінки чотирьох основних компонентів агресії: фізичної агресії, вербальної агресії, гніву та ворожості.

Основна мета AQ полягає у вимірюванні різних аспектів агресивної поведінки, що дозволяє виявити рівень агресії у респондентів та визначити, які саме компоненти агресії є найбільш вираженими. Шкала складається з 29 тверджень, які оцінюються за допомогою семибальної шкали Лікерта, де 1 означає "зовсім не характерно для мене", а 7 - "дуже характерно для мене".

Процедура проведення тестування за допомогою AQ включає кілька етапів. Спочатку респондентам пропонується ознайомитися з інструкціями та заповнити анкету, відповідаючи на твердження відповідно до своїх відчуттів та переконань. Після цього результати обробляються та аналізуються для визначення рівня агресії (Додаток Е).

Після заповнення анкети результати підсумовуються для кожної з підшкал окремо. Загальна сума балів для кожної підшкали визначає рівень фізичної агресії, вербальної агресії, гніву та ворожості у респондента. Високі бали свідчать про високий рівень агресії, тоді як низькі бали вказують на низький рівень агресії.

5. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) є одним із найпоширеніших інструментів для вивчення агресивної поведінки. Вона дозволяє оцінити різні форми агресії та ворожості, що проявляються у поведінці індивіда. Адаптація методики, виконана А.К. Осницьким, забезпечує її застосування в умовах української культури та мови.

Суть методики полягає у визначенні рівня агресивності та ворожості за допомогою опитувальника, що складається з 75 тверджень. Випробовуваний відповідає на кожне твердження, обираючи між відповідями "так" або "ні". Відповіді дозволяють виявити різні аспекти агресивної поведінки, такі як фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія та почуття провини.

Фізична агресія включає використання фізичної сили проти іншої особи. Непряма агресія проявляється у вигляді дій, спрямованих на іншу особу обхідним шляхом або взагалі не спрямованих на конкретну особу. Роздратування характеризується готовністю до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні. Негативізм виявляється у опозиційній манері поведінки, що варіюється від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених норм і правил. Образа включає заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні або вигадані дії. Підозрілість виражається у негативній реакції, що варіюється від недовіри до переконання у шкідливих намірах інших людей. Вербальна агресія включає вираз негативних почуттів через крик, вереск, прокляття або погрози. Почуття провини відображає можливе переконання суб'єкта у власній поганій поведінці та докори сумління.

Методика Басса-Дарки дозволяє не лише виявити рівень агресивності, але й зрозуміти, які саме форми агресії переважають у поведінці індивіда. Це дає можливість розробити індивідуальні стратегії корекції та профілактики агресивної поведінки, що є особливо важливим у роботі з підлітками та молоддю.

6. Авторська методика. Авторська психодіагностична методика «САМАКТ-Тест» є комплексним інструментом оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Вона ґрунтується на інтегративній моделі аналізу внутрішньої мотивації, механізмів саморегуляції, етичної самоідентифікації та перспективного цілепокладання, що дозволяє визначити основні детермінанти особистісного розвитку. Методика базується на принципах диференційованого підходу до психологічної діагностики, що

враховує індивідуально-особистісні особливості підлітків та дозволяє ідентифікувати не лише кількісний рівень самоактуалізації, а й якісні аспекти її прояву у структурі поведінкових установок.

Ключовим аспектом методу є оцінка ступеня мотиваційної самоспрямованості, що дозволяє виявити здатність особистості до встановлення конструктивних життєвих цілей та їх реалізації у соціальному контексті. Визначення рівня фрустраційної толерантності дає змогу аналізувати реакції підлітків на труднощі та стресові ситуації, що є важливим показником їхньої адаптивної здатності та стійкості до зовнішніх впливів. Етична самоідентифікація розглядається як важлива характеристика соціальної інтеграції, оскільки вона визначає внутрішню систему морально-етичних координат, відповідальність за особистісний вибір та схильність до нормативної поведінки.

Методика також досліджує рівень саморефлексії та самоконтролю, що дозволяє встановити ступінь усвідомленості власних дій, здатність до регуляції емоційних станів та прогнозування наслідків поведінки. Визначення ціннісної перспективи майбутнього спрямоване на аналіз когнітивних та мотиваційних чинників планування життєвого шляху, що є критичним аспектом довгострокової соціальної адаптації та конструктивного саморозвитку.

Отже, методика оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки є ефективним інструментом для виявлення ризикових груп дітей та надання їм своєчасної допомоги. Вона базується на комплексному підході, що враховує індивідуальні особливості підлітків та забезпечує всебічну оцінку їхнього психологічного стану, що є важливим для розробки ефективних програм корекційної та профілактичної роботи.

2.2. Створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки

Створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є важливим і актуальним завданням сучасної психологічної науки. Проблема делінквентної поведінки серед підлітків набуває дедалі більшого значення у зв'язку зі зростанням рівня злочинності та соціальної дезадаптації у молодіжному середовищі. Вивчення процесів самоактуалізації, що є невід'ємною складовою особистісного розвитку, дозволяє глибше зрозуміти механізми формування відхилень у поведінці та визначити ефективні заходи для їх попередження.

Психологічна самоактуалізація розглядається як процес реалізації індивідом свого потенціалу та можливостей, що сприяє досягненню гармонійного функціонування особистості. У контексті підлітків, схильних до делінквентної поведінки, самоактуалізація набуває особливого значення, оскільки визначення її особливостей дозволяє розробити дієві програми психокорекції та профілактики асоціальної поведінки. Традиційні методики діагностики самоактуалізації не завжди враховують специфіку вікових та соціально-психологічних особливостей підлітків, що зумовлює необхідність створення авторських підходів, адаптованих до роботи з цією категорією респондентів.

У зв'язку з цим, виникає потреба у розробці нових підходів до діагностики самоактуалізації, які б враховували як індивідуально-психологічні особливості підлітків, так і фактори, що впливають на їх поведінкові прояви. Методика повинна базуватися на комплексному підході, що включає вивчення когнітивних, емоційних та мотиваційних аспектів самоактуалізації. Це сприятиме більш точному виявленню потенційних ризиків і ресурсів розвитку підлітків, а також допоможе у створенні індивідуалізованих програм профілактики та корекції делінквентної поведінки.

Створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, включає кілька важливих етапів (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Етапи створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки

На першому етапі створення авторської методики діагностики самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, важливо визначити концептуальні основи самоактуалізації та виявити ключові аспекти цього процесу. Однією з основних теоретичних моделей самоактуалізації є модель Абрахама Маслоу, згідно з якою самоактуалізація є вищим рівнем потреб людини [166]. Маслоу стверджує, що кожна людина має певну ієрархію потреб, які включають фізіологічні потреби, потреби безпеки, соціальні потреби, потреби в повазі та, на вершині цієї ієрархії, потреби в самоактуалізації. Самоактуалізація, за Маслоу, передбачає досягнення повного потенціалу особистості, самореалізацію, розвиток творчих здібностей та відчуття задоволення від життя.

Абрахам Маслоу у своїй моделі самоактуалізації виокремив ієрархію потреб, яка складається з п'яти рівнів, кожен з яких відображає різні аспекти людської мотивації та розвитку. Згідно з цією теорією, кожна потреба повинна бути хоча б частково задоволена, перш ніж індивід перейде до задоволення наступної, більш вищої потреби. Ця ієрархія складається з наступних рівнів (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Рівні ієрархії моделі самоактуалізації А. Маслоу

Джерело: складено автором за даними [166]

Фізіологічні потреби - це найосновніші потреби людини, які включають їжу, воду, сон, дихання та сексуальні потреби. Задоволення цих потреб є критичним для виживання та фізичного функціонування.

Потреби безпеки - коли фізіологічні потреби задоволені, індивід прагне до безпеки та стабільності. Це включає фізичну безпеку, фінансову стабільність, здоров'я та захист від небезпек.

Після задоволення фізіологічних та безпекових потреб, людина прагне до соціальних зв'язків і відносин. Це включає потребу в любові, дружбі, почутті приналежності до групи та емоційній підтримці.

Потреби в повазі - цей рівень включає дві складові: потребу в самоповазі та потребу в повазі з боку інших. Людина прагне до досягнень, визнання, статусу та самоповаги. Задоволення цих потреб сприяє розвитку впевненості у собі та відчуття власної значущості.

На найвищому рівні ієрархії знаходяться потреби в самоактуалізації. Це потреби в розвитку свого внутрішнього потенціалу, самореалізації, творчому розвитку та максимальному використанні своїх здібностей. Самоактуалізація передбачає постійне прагнення до особистісного зростання, самовдосконалення та досягнення гармонії з собою та навколишнім світом.

Самоактуалізація за Маслоу є динамічним процесом, який вимагає постійної роботи над собою. Це досягнення гармонії між внутрішніми

потребами та зовнішніми умовами. Самоактуалізовані особистості, за Маслоу, відрізняються високим рівнем автономії, креативності, етичної поведінки, здатністю до глибоких міжособистісних відносин та позитивним сприйняттям реальності.

У контексті підлітків, схильних до делінквентної поведінки, вивчення процесу самоактуалізації дозволяє виявити психологічні бар'єри та перешкоди, що заважають їм досягати гармонійного розвитку та соціально прийнятної поведінки. Розуміння цих механізмів сприяє розробці ефективних інтервенцій та програм, спрямованих на підтримку та розвиток позитивних аспектів особистості підлітків.

Іншою важливою моделлю є модель Kozhevnikov M., Evans C., & Kosslyn S. M., яка акцентує увагу на самосприйнятті та самоцінності особистості [148]. Роджерс вважає, що самоактуалізація є процесом постійного розвитку та становлення особистості, який здійснюється через переживання власного досвіду і прийняття себе таким, яким є. На відміну від інших моделей, які фокусуються на зовнішніх факторах впливу, модель Роджерса підкреслює важливість внутрішніх аспектів та самосприйняття.

Ключовими компонентами моделі Роджерса є безумовне прийняття, емпатія та конгруентність. Безумовне прийняття означає прийняття особистості без будь-яких умов, що створює сприятливе середовище для розвитку та самореалізації. Емпатія передбачає здатність розуміти та відчувати емоції іншої людини, що сприяє побудові довірчих відносин і підтримує процес самоактуалізації. Конгруентність означає відповідність між внутрішніми переживаннями та зовнішнім вираженням, що дозволяє особистості бути автентичною та чесною перед собою та іншими.

У контексті підлітків, схильних до делінквентної поведінки, самоактуалізація може бути пов'язана з різними факторами, такими як соціальна підтримка, рівень самооцінки, мотивація до саморозвитку, здатність до самоконтролю та інші. Роджерс підкреслює, що для досягнення самоактуалізації важливо створити підтримуюче середовище, де індивід може

вільно виражати свої емоції та переживання, отримувати підтримку та розуміння.

Самоактуалізація за моделлю Роджерса є процесом, який не має кінцевого пункту, а є постійним прагненням до особистісного зростання та розвитку. У цьому контексті важливо враховувати, що кожна особистість є унікальною, і процес самоактуалізації може відбуватися по-різному залежно від індивідуальних особливостей та життєвого досвіду. Для підлітків, схильних до делінквентної поведінки, особливо важливим є розвиток позитивного самосприйняття та самоцінності, що сприятиме зменшенню агресивних проявів і покращенню соціальної адаптації.

На першому етапі дослідження важливо визначити аспекти, які впливають на процес самоактуалізації, та розробити концептуальну модель, яка враховуватиме специфіку цільової аудиторії. Це дозволить більш точно оцінити психологічні фактори, що сприяють або перешкоджають розвитку самоактуалізації, і розробити ефективні стратегії для підтримки позитивного розвитку підлітків.

Далі проводиться емпіричне дослідження, щоб виявити специфічні прояви самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Для проведення емпіричного дослідження було залучено 200 підлітків віком від 14 до 17 років, які мають досвід делінквентної поведінки. Дослідження було організоване у кілька етапів, кожен з яких включав використання різноманітних методів збору інформації.

На першому етапі було проведено анкетування, що дозволило отримати початкові дані про мотивації, цінності, інтереси, рівень самооцінки та інші аспекти, пов'язані з процесом самоактуалізації. Результати анкетування представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Початкові дані опитування щодо мотивації, цінності, інтереси, рівень самооцінки та інші аспекти, пов'язані з процесом самоактуалізації

Категорія	Показник	Середнє значення

Мотивація до навчання	Висока	65%
Мотивація до соціальної активності	Середня	50%
Самооцінка	Низька	45%
Інтерес до творчості	Високий	70%

Табл. 2.1 представляє результати початкового опитування підлітків, спрямованого на дослідження різних аспектів самоактуалізації, включаючи мотивацію до навчання, соціальної активності, рівень самооцінки та інтерес до творчості. Дані в таблиці надають загальне уявлення про тенденції та рівні вираженості кожного з показників серед опитаних підлітків.

Рівні вираженості досліджуваних показників у процесі опитування підлітків визначалися на основі методик психологічного оцінювання, які враховували інтервальні шкали та статистичний аналіз отриманих даних.

Для оцінки мотивації до навчання, соціальної активності та творчості застосовувалася 5-бальна шкала, де респонденти самостійно оцінювали рівень своєї зацікавленості та залученості до відповідної діяльності. Отримані індивідуальні оцінки підлягали агрегуванню, після чого визначався середній показник для всієї вибірки. Мотивація до навчання мала середнє значення 4.2 бала, що відповідає 65% високого рівня вираженості, оскільки значення ≥ 4 бала класифікується як високий рівень. Аналогічно, рівень мотивації до соціальної активності складав 3.3 бала, що відповідає 50% середнього рівня, а інтерес до творчості - 4.5 бала, що було визначено як 70% високого рівня.

Рівень самооцінки вимірювався за допомогою методики Дембо-Рубінштейна, що передбачала оцінювання власної значущості за 100-бальною шкалою, де низький рівень відповідав значенням < 50 балів, середній рівень - від 50 до 70 балів, а високий - > 70 балів. Згідно з отриманими даними, 45% респондентів мали самооцінку нижче 50 балів, що класифікувалося як низький рівень самооцінки.

За допомогою інтерв'ю визначалася схильність підлітків до делінквентної поведінки. Метою цих інтерв'ю було глибше вивчення мотиваційних установок, особистісних характеристик, потреб і прагнень

підлітків. В ході інтерв'ю було виявлено приховані мотиваційні чинники, які можуть впливати на їхню поведінку та сприяти процесу самоактуалізації. Результати інтерв'ю представлені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Результати інтерв'ю з неповнолітніми щодо глибшого вивчення мотиваційних установок, особистісних характеристик, потреб і прагнень

Категорія	Показник	Частота виявлення
Внутрішні конфлікти	Високі	60%
Ставлення до себе	Негативне	55%
Ставлення до оточуючих	Байдуже	50%
Рівень задоволення життям	Низький	40%

Табл. 2.2 представляє результати інтерв'ю з неповнолітніми, спрямованого на глибше вивчення їхніх мотиваційних установок, особистісних характеристик, потреб і прагнень. Отримані дані дозволяють виявити основні тенденції та проблемні аспекти, пов'язані з психологічним станом та соціальною адаптацією підлітків.

Рівні вираженості показників визначалися на основі детального аналізу даних, отриманих під час інтерв'ю з неповнолітніми. Опитування проводилося за наперед визначеною методикою, що включала систему балових оцінок для кожного показника та їхню подальшу статистичну обробку.

Оцінка рівня внутрішніх конфліктів базувалася на відповідях учасників щодо їхнього емоційного стану, рівня тривожності, ступеня незадоволеності власним життям та конфліктності у взаємодії з оточенням. Респонденти відповідали на 10 питань, пов'язаних із суб'єктивним сприйняттям внутрішніх конфліктів, використовуючи 5-бальну шкалу (від 1 - «не відчуваю внутрішніх конфліктів» до 5 - «відчуваю постійний внутрішній дискомфорт»). Середній бал серед усіх опитаних становив 4.1, що відповідало 60% високого рівня вираженості. У даному дослідженні високий рівень внутрішніх конфліктів визначався на основі середнього бала, що перевищує значення 4.0 за 5-бальною шкалою. Такий підхід ґрунтується на психометричних засадах, згідно з якими бал 3.0 розглядається як середній або нейтральний рівень вираженості,

тоді як значення в межах 4.0–5.0 інтерпретуються як свідчення частих або постійних проявів відповідного психологічного стану. Отже, середній бал 4.1, зафіксований у ході опитування, відображає тенденцію до стабільного переживання респондентами внутрішнього дискомфорту, що дозволяє кваліфікувати рівень внутрішніх конфліктів як високий. Обрана межа у 4.0 відповідає загальновизнаним критеріям психологічної діагностики, де високі значення шкали традиційно асоціюються з вираженою симптоматикою або порогом клінічно значущих проявів. Така інтерпретація відповідає емпірично апробованим стандартам, що використовуються у низці діагностичних методик, зокрема в інтерпретації даних опитувальників особистості й тривожності.

Ставлення до себе оцінювалося через 12 суджень про власну значущість, рівень задоволеності своїми досягненнями та загальну самооцінку. Використовувалася 7-бальна шкала, де 1 - «повністю негативне сприйняття себе», а 7 - «дуже позитивне ставлення». Середній показник становив 3.8, що класифікувалося як 55% респондентів із негативним ставленням до себе.

Ставлення до оточуючих визначалося через аналіз відповідей на запитання щодо характеру міжособистісних взаємин, рівня довіри та соціальної активності. Використовувалася шкала Лайкерта, де учасники обирали відповіді від «дуже тепле ставлення» до «байдуже або негативне». Понад 50% респондентів віддали перевагу варіанту «байдуже», що свідчить про низький рівень соціальної залученості.

Оцінка рівня задоволеності життям проводилася за методикою суб'єктивного благополуччя, що включала 10 запитань, пов'язаних із якістю соціальних зв'язків, відчуттям перспектив розвитку та загальним емоційним станом. Використовувалася 100-бальна шкала, де показник <40 балів інтерпретувався як низький рівень задоволеності. Отримані середні значення показали, що 40% опитаних потрапили до цієї категорії.

Ці результати підкреслюють необхідність комплексного підходу до роботи з неповнолітніми, враховуючи їхні внутрішні конфлікти, негативне

ставлення до себе та оточуючих, а також низький рівень життєвої задоволеності. Вивчення цих аспектів дозволяє розробити ефективні інтервенційні програми, спрямовані на покращення психологічного стану та соціальної адаптації підлітків.

Отримані дані дозволили провести комплексний аналіз ключових чинників, які впливають на процес самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. В результаті дослідження були виявлені специфічні прояви самоактуалізації, які можуть бути використані для розробки діагностичних методик, спрямованих на оцінювання рівня самоактуалізації у даної категорії молоді.

Емпіричне дослідження стало важливим етапом у створенні авторської методики діагностики самоактуалізації, оскільки забезпечило необхідні дані для розробки ефективних діагностичних інструментів, враховуючи мотиваційні установки, потреби та інтереси підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Наступним важливим етапом є розробка авторської методики та інструментів діагностики, які дозволяють оцінювати рівень самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Цей етап включає створення різних шкал, опитувальників та тестів, спрямованих на оцінку специфічних аспектів самоактуалізації.

Назва методики: "САМАКТ-Тест" (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації)

Психодіагностична мета. Оцінка рівня та структури самоактуалізації у підлітків, які виявляють схильність до делінквентної поведінки, з урахуванням специфіки особистісних ресурсів, фрустрованих потреб, морально-етичних установок та здатності до саморегуляції.

Концептуальна основа. Методика базується на поєднанні ідей гуманістичної психології (Маслоу, Роджерс), когнітивно-поведінкової моделі (Бек, Майкенбаум), а також соціальної психології девіантної поведінки. Вперше вводиться інтегральне розмежування самоактуалізації як

конструктивної протидії девіаціям на рівні мотивації, усвідомлення, та особистісної трансформації.

Структура методики. Методика складається з 5 субшкал, кожна з яких містить 8 тверджень.

1. Мотиваційна самоспрямованість (МС)

1. Я вірю, що можу змінити своє життя на краще
2. Мені цікаво ставати кращим, а не просто виживати
3. Я маю цілі, які важливі особисто для мене
4. Моя поведінка залежить від моїх рішень, а не від оточення
5. Я прагну досягти чогось більшого, ніж очікують від мене інші
6. У складних ситуаціях я шукаю внутрішній стимул діяти
7. Мені важливо реалізувати себе, навіть якщо це складно
8. Я вірю, що кожен день дає можливість зростання

2. Фрустраційна толерантність (ФТ)

9. Я можу стримуватись, коли не все йде за планом
10. Якщо мене провокують, я не обов'язково відповім агресією
11. Я вмію чекати, коли результат потребує часу
12. Я не злюсь, коли щось не вдається з першого разу
13. Я шукаю способи впоратись, а не звинувачую інших
14. У стресі я намагаюсь аналізувати, а не діяти імпульсивно
15. Я не уникаю труднощів, а намагаюсь адаптуватись
16. Я рідко зривуюсь емоційно, коли щось іде не так

3. Етична самоідентифікація (ЕС)

17. Я вважаю, що чесність важливіша за вигоду
18. Порушення закону рідко може бути виправданим
19. Я думаю про наслідки своїх дій для інших
20. Я не приймаю насильства як способу вирішення конфлікту
21. Я поважаю права інших, навіть коли сам маю труднощі
22. Моє сумління важливіше за чужу думку
23. Я не вважаю себе вище за інших

24. Я обираю справедливість, навіть коли це не вигідно

4. Саморефлексія та самоконтроль (СРС)

25. Я аналізую свої вчинки, навіть якщо вони були поганими

26. Мені легко визнати свою провину, якщо я не правий

27. Я сліdkую за своєю поведінкою у складних ситуаціях

28. Я замислююсь над тим, чому я вчинив певним чином

29. Я помічаю, коли емоції впливають на мої рішення

30. Я можу зупинити себе, коли хочу зробити щось погане

31. Я навчаюсь на своїх помилках

32. Я обираю самоконтроль замість реактивності

5. Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)

33. У мене є уявлення, ким я хочу бути через 5 років

34. Я вважаю, що в житті є сенс

35. Моє майбутнє залежить від мене

36. Я не боюся будувати плани на життя

37. Мене надихає думка про краще завтра

38. Я хочу залишити після себе щось хороше

39. Моє сьогодні має сенс, якщо я йду до мети

40. Моє минуле – це досвід, а не ярлик

Інструкція до тесту. «Перед вами твердження, які описують можливі думки, почуття або реакції. Ознайомтесь із кожним твердженням і виберіть варіант відповіді, який найточніше відповідає вашому стану або поглядам. Виберіть одну відповідь:

1 – Ні, зовсім не про мене 2 – Частково не згоден 3 – Важко сказати / іноді так 4 – Частково згоден 5 – Так, цілком про мене»

Система оцінювання

Кожна шкала: 8 тверджень × 5 балів = максимум 40 балів

Загальна сума балів: 200 балів

Рівні самоактуалізації за шкалами (інтерпретація)

32–40 балів – Високий рівень конструктивної самоактуалізації

24–31 бал – Середній рівень із потенціалом зростання

16–23 балів – Низький рівень, потребує психологічного супроводу

0–15 балів – Високий ризик девіантної компенсації потреб

Загальний індекс САМАКТ

160–200 – Стратегічна самореалізація (висока захищеність від девіацій)

120–159 – Розвивальна самосвідомість (помірна девіаційна вразливість)

80–119 – Конфліктна самоідентичність (ризик девіацій)

<80 – Дезадаптивна спрямованість (високий ризик делінквентної поведінки)

Розроблена авторська психодіагностична методика «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації) є інструментом оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Методика дозволяє виявити індивідуально-особистісні характеристики, що обумовлюють ступінь внутрішньої мотивації до конструктивного розвитку, самоконтролю, етичного самовизначення та здатності до цілепокладання у перспективі власного майбутнього. Надійність та валідність методики перевірялася за допомогою відповідних психометричних процедур, описаних у наступному параграфі.

Завдяки цьому, САМАКТ-Тест дає змогу не лише кількісно виміряти рівень психологічної зрілості, а й якісно охарактеризувати індивідуальний профіль розвитку та ризиків кожного підлітка. Методика САМАКТ-Тест має потенціал для використання не лише як скринінговий інструмент, а й як підґрунтя для індивідуального корекційно-розвивального супроводу осіб підліткового віку, схильних до девіантної поведінки.

2.3. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки

Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки має на меті глибше розуміння особистісних характеристик, що впливають на процес самоактуалізації у даній категорії молоді. Це дослідження є важливим кроком для визначення чинників, які сприяють або, навпаки, перешкоджають самоактуалізації, а також виявлення зв'язку між рівнем самоактуалізації та схильністю до делінквентної поведінки.

Вивчення індивідуально-психологічних відмінностей дозволяє зробити висновки про те, як внутрішні та зовнішні чинники впливають на розвиток самоактуалізації у підлітків. Це, у свою чергу, сприятиме розробці ефективних програм психологічної підтримки, спрямованих на стимулювання процесу самоактуалізації та попередження делінквентної поведінки.

Дослідження ґрунтується на комплексному підході, що включає застосування різноманітних психодіагностичних методик, які дозволяють оцінити різні аспекти самоактуалізації, самооцінки, емоційних станів та агресивної поведінки. Отримані дані підлягають ретельному аналізу із використанням статистичних методів, що дозволяє виявити значущі взаємозв'язки та відмінності між досліджуваними змінними.

Результати емпіричного дослідження дадуть змогу окреслити профіль самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а також виявити ключові чинники, що впливають на цей процес. Це створює підґрунтя для подальшої розробки та впровадження корекційних і превентивних заходів, спрямованих на підтримку особистісного розвитку підлітків та їхню інтеграцію в суспільство.

Шкала самоактуалізації включає оцінювання таких ключових аспектів, як автономія, самоприйняття та креативність, що дозволяє всебічно оцінити рівень розвитку особистості підлітків.

Методика розрахунку показників ґрунтується на обчисленні середнього значення (M) та стандартного відхилення (SD). Середнє значення (M) є мірою центральної тенденції, яка показує середній рівень кожного показника серед групи підлітків. Стандартне відхилення (SD) вказує на розсіювання значень навколо середнього, тобто на ступінь варіації індивідуальних показників відносно середнього значення.

Для оцінки кожного з показників було проведено відповідні вимірювання та обчислення середнього значення і стандартного відхилення. Показник автономії оцінює здатність підлітків до незалежності та самостійності у прийнятті рішень, самоприйняття відображає ступінь позитивного ставлення до себе та прийняття власних якостей, а креативність вказує на рівень розвитку творчих здібностей та інноваційного мислення.

Результати тестування за шкалою самоактуалізації (SAS) дозволяють детально проаналізувати ці аспекти та виявити закономірності розвитку самоактуалізації серед підлітків. Табл. 2.3 відображає результати тестування з урахуванням середніх значень та стандартних відхилень для кожного з показників.

Таблиця 2.3

**Результати тестування підлітків за шкалою самоактуалізації (SAS)
(n = 200)**

Показник	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Автономія	3.5	0.75
Самоприйняття	3.8	0.7
Креативність	4.2	0.6
Загальний показник	3,83	0,68

Табл. 2.8 містить результати тестування підлітків за шкалою самоактуалізації (SAS), що дозволяє оцінити рівень їхнього особистісного

розвитку та здатності до автономної самореалізації. Аналіз отриманих даних дає можливість дослідити ключові аспекти самоактуалізації, серед яких автономія, самоприйняття та креативність, а також їхню сукупну інтеграцію у формуванні загального показника особистісного становлення.

Середнє значення показника автономії, яке становить $M = 3.5$ при стандартному відхиленні $SD = 0.75$, свідчить про середній рівень незалежності у прийнятті рішень та здатності до самостійного управління власною поведінкою. Це може бути зумовлено впливом соціального середовища, що формує певні обмеження або, навпаки, стимулює розвиток самостійності.

Рівень самоприйняття, виражений середнім значенням $M = 3.8$ із стандартним відхиленням $SD = 0.7$, демонструє тенденцію до позитивного сприйняття власної особистості серед опитаних підлітків. Показники вказують на відносну стабільність у розвитку самооцінки та внутрішнього емоційного балансу, що є важливими детермінантами соціальної адаптації.

Креативність, що має середнє значення $M = 4.2$ при стандартному відхиленні $SD = 0.6$, характеризується високою вираженістю серед досліджуваної вибірки. Це свідчить про схильність підлітків до творчого самовираження, здатність знаходити нестандартні рішення та формувати індивідуальну мотивацію до саморозвитку.

Загальний показник самоактуалізації, що становить $M = 3.83$ із $SD = 0.68$, інтегрує отримані дані та відображає узагальнений рівень самоактуалізаційного потенціалу вибірки. Це значення демонструє, що досліджувані неповнолітні мають помірно високий рівень реалізації власного внутрішнього потенціалу, що свідчить про важливість подальших досліджень, спрямованих на вивчення факторів, що впливають на самоактуалізацію, а також розробку програм психологічної підтримки та розвитку особистісних ресурсів підлітків.

Подальше дослідження включає аналіз результатів тестування підлітків за шкалою самооцінки Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) ($n = 200$), яка широко використовується для вимірювання рівня самоповаги та

впевненості у собі. Шкала Розенберга дозволяє оцінити загальну самооцінку індивіда шляхом обчислення середнього значення (M) та стандартного відхилення (SD) для кожного показника. Середнє значення (M) є мірою центральної тенденції, що вказує на середній рівень кожного показника серед вибірки підлітків, у той час як стандартне відхилення (SD) показує ступінь розсіювання індивідуальних значень навколо середнього, вказуючи на варіабельність даних.

Результати тестування за шкалою RSES включають оцінку самоповаги та впевненості у собі. Показник самоповаги відображає загальне ставлення підлітків до себе та їхньої здатності приймати свої позитивні та негативні якості, а показник впевненості у собі вказує на рівень внутрішньої впевненості та здатність до самореалізації у різних життєвих ситуаціях. Табл. 2.4 містить детальні результати тестування за шкалою самооцінки Розенберга, включаючи середні значення та стандартні відхилення для кожного з показників.

Таблиця 2.4

**Результати тестування підлітків за шкалою самооцінки Розенберга
(RSES) (n = 200)**

Показник	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Самоповага	3.4	0.9
Впевненість у собі	3.6	0.8
Загальний показник	3,5	0,85

Табл. 2.4 представляє результати тестування підлітків за шкалою самооцінки Розенберга (RSES), що є одним із ключових інструментів для оцінки загального рівня самоповаги та впевненості у собі серед підлітків. Шкала RSES дозволяє оцінити, наскільки респонденти схильні до позитивного чи негативного самосприйняття, що є важливим фактором їхнього психологічного розвитку та соціальної адаптації.

Середнє значення показника самоповаги становить $M = 3.4$ при стандартному відхиленні $SD = 0.9$, що свідчить про середній рівень

сформованого позитивного ставлення до себе, а також наявність певних коливань у самооцінці серед досліджуваної вибірки. Це може бути наслідком впливу різних соціальних і особистісних чинників, таких як взаємодія з оточенням, рівень підтримки з боку значущих дорослих та ступінь успішності у діяльності.

Показник впевненості у собі, середнє значення якого $M = 3.6$ при $SD = 0.8$, демонструє відносно вищий рівень суб'єктивної переконаності підлітків у своїх силах і здатності досягати бажаних результатів. Незважаючи на загальну позитивну тенденцію, розподіл значень свідчить про наявність респондентів із вираженим заниженим рівнем впевненості, що може бути пов'язано з особливостями міжособистісної взаємодії, минулим досвідом та наявністю психологічних бар'єрів у реалізації потенціалу.

Загальний показник самооцінки, що становить $M = 3.5$ при $SD = 0.85$, є узагальненим відображенням рівня самооцінки у вибірці досліджуваних підлітків. Це значення свідчить про переважно середній рівень сформованої самооцінки, що знаходиться у межах нормативних значень для підліткового віку. Водночас розподіл стандартного відхилення вказує на суттєві індивідуальні варіації, що потребують додаткового аналізу та поглибленого вивчення детермінант, які впливають на самоповагу та впевненість у собі.

Отримані результати підтверджують важливість систематичного аналізу самооцінки підлітків у контексті їхнього психологічного розвитку, адаптації та формування особистісної стійкості. Використання шкали RSES дозволяє оцінити внутрішні ресурси особистості, що можуть бути об'єктом цілеспрямованої корекційної роботи та формування позитивних стратегій самосприйняття в умовах соціального функціонування.

Наступне дослідження проводиться для розгляду результатів тестування підлітків за шкалою депресії, тривоги та стресу (Depression Anxiety Stress Scales, DASS) ($n = 200$), яка є валідованим інструментом для вимірювання рівнів депресії, тривожності та стресу. Шкала DASS дозволяє отримати комплексну оцінку психоемоційного стану підлітків за допомогою обчислення

середнього значення (M) та стандартного відхилення (SD) для кожного показника. Середнє значення (M) вказує на середній рівень кожного показника серед вибірки підлітків, тоді як стандартне відхилення (SD) показує ступінь розсіювання індивідуальних значень навколо цього середнього, відображаючи варіабельність даних. Показник депресії оцінює наявність та інтенсивність депресивних симптомів, показник тривоги вимірює рівень тривожності та відповідних фізіологічних реакцій, а показник стресу відображає реакції організму на стресові ситуації. Для кожного з показників було проведено відповідні вимірювання та розрахунок середніх значень і стандартних відхилень. Табл. 2.5 містить детальні результати тестування підлітків за шкалою DASS, включаючи середні значення та стандартні відхилення для кожного з показників.

Таблиця 2.5

Результати тестування підлітків за шкалою депресії, тривоги та стресу (DASS) (n = 200)

Показник	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Депресія	2.8	1.1
Тривога	3.0	1.0
Стрес	2.9	1.2
Загальний показник	2.9	1.1

Табл. 2.5 містить результати тестування підлітків за шкалою депресії, тривоги та стресу (DASS), що є валідним і широко застосовуваним інструментом для оцінки рівня психологічного напруження серед підлітків. Дослідження дозволяє визначити рівень вираженості емоційного дистресу, що може впливати на соціальну адаптацію, мотиваційну сферу та загальне функціонування особистості.

Середнє значення депресії серед досліджуваних становить $M = 2.8$ при стандартному відхиленні $SD = 1.1$, що свідчить про помірний рівень депресивних симптомів, включаючи зниження настрою, втрату інтересу до звичних занять та емоційну пригніченість. Незважаючи на відносно низький

середній показник, високий рівень стандартного відхилення демонструє значну варіативність у сприйнятті власного емоційного стану серед підлітків, що може бути обумовлено індивідуальними особливостями та впливом середовищних факторів.

Показник тривоги має середнє значення $M = 3.0$ із стандартним відхиленням $SD = 1.0$, що свідчить про виражену напруженість, підвищену реактивність на стресові ситуації та загальну тривожність серед опитаних підлітків. Тривожні симптоми можуть включати надмірне переживання щодо майбутніх подій, фізіологічні прояви напруження та зниження впевненості у власних можливостях. Високий рівень тривожності може бути пов'язаним із соціальними факторами, такими як нестабільність міжособистісних відносин або незадоволеність власними досягненнями.

Стрес, що має середнє значення $M = 2.9$ при стандартному відхиленні $SD = 1.2$, демонструє наявність ситуаційного та хронічного напруження, яке може супроводжуватися труднощами в адаптації, розумовим перевантаженням та емоційним виснаженням. Коливання показників у межах стандартного відхилення вказують на різний рівень сприйняття стресових факторів серед підлітків, що підтверджує неоднорідність їхньої психологічної стійкості.

Загальний показник рівня психологічного напруження становить $M = 2.9$ при $SD = 1.1$, що інтегрує отримані дані та демонструє загальний рівень емоційної напруги серед вибірки досліджуваних підлітків. Враховуючи значні варіації індивідуальних показників, отримані результати підкреслюють необхідність глибшого аналізу факторів, що впливають на емоційний стан підлітків, а також розробки психологічних програм, спрямованих на підтримку емоційного благополуччя та адаптації.

Наступне дослідження було спрямоване на вимірювання фізичної агресії, вербальної агресії, гніву та ворожості серед підлітків. Методика розрахунку показників базується на обчисленні середнього значення (M) та стандартного відхилення (SD) для кожного показника. Середнє значення (M)

відображає центральну тенденцію, що дозволяє визначити середній рівень кожного аспекту агресивної поведінки серед групи підлітків. Стандартне відхилення (SD) показує ступінь розсіювання індивідуальних значень навколо середнього, вказуючи на варіабельність даних. Для кожного з показників було проведено відповідні вимірювання та розрахунки середніх значень і стандартних відхилень, що дозволяє отримати точні та надійні результати. Табл. 2.6 містить детальні результати тестування підлітків за шкалою агресивної поведінки (AQ), включаючи середні значення та стандартні відхилення для кожного з показників.

Таблиця 2.6

**Результати тестування підлітків за шкалою агресивної поведінки
(AQ) (n = 200)**

Показник	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Фізична агресія	3.2	1.0
Вербальна агресія	3.5	0.9
Гнів	3.1	1.1
Ворожість	3.3	0.8
Загальний показник	3.28	0.95

Табл. 2.6 містить результати тестування підлітків за шкалою агресивної поведінки (AQ), що є валідним діагностичним інструментом для визначення рівня фізичної та вербальної агресії, гніву та ворожості серед підлітків. Аналіз отриманих даних дозволяє оцінити вираженість агресивних тенденцій у вибірці, а також визначити закономірності їхнього прояву у поведінкових реакціях респондентів.

Середнє значення показника фізичної агресії становить $M = 3.2$ при стандартному відхиленні $SD = 1.0$, що свідчить про помірний рівень схильності до застосування фізичної сили у конфліктних ситуаціях. Незважаючи на те, що цей показник залишається у межах середніх значень, варіативність даних вказує на існування індивідуальних відмінностей у

ступені вираженості фізичної агресії серед підлітків, що може бути обумовлено особливостями виховання та рівнем соціалізації.

Показник вербальної агресії має середнє значення $M = 3.5$ із стандартним відхиленням $SD = 0.9$, що демонструє вищий рівень вираженості у порівнянні з фізичною агресією. Це свідчить про те, що більшість респондентів схильні до словесних проявів агресії, які можуть включати сарказм, конфліктну комунікацію або підвищену емоційність у взаємодії з оточенням. Висока вербальна агресія може бути наслідком недостатньо сформованих навичок емоційної регуляції, що потребує додаткового аналізу механізмів міжособистісної комунікації у підлітковому віці.

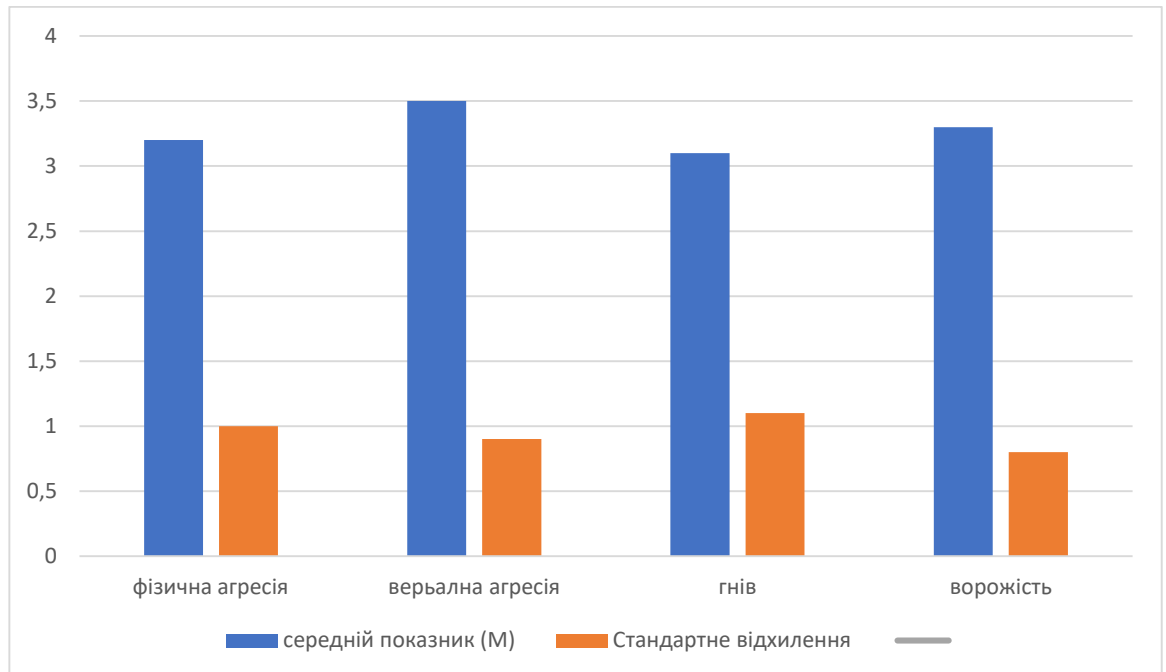
Рівень гніву, виражений середнім значенням $M = 3.1$ при $SD = 1.1$, свідчить про помірний рівень емоційного збудження у ситуаціях соціальної взаємодії. Гнів, як компонент агресивної поведінки, проявляється через швидку реакцію на стресові подразники, що може сприяти розвитку імпульсивних поведінкових реакцій. Високе стандартне відхилення показника вказує на значні індивідуальні відмінності у сприйнятті та регуляції власних емоцій.

Показник ворожості має середнє значення $M = 3.3$ із $SD = 0.8$, що демонструє тенденцію до негативного ставлення до оточення, яке може бути обумовлено низьким рівнем довіри до інших, загальною емоційною нестабільністю та попереднім негативним соціальним досвідом. Висока ворожість часто асоціюється зі зниженим рівнем соціальної інтеграції, що може впливати на ефективність міжособистісних комунікацій.

Загальний показник агресивної поведінки, що становить $M = 3.28$ при $SD = 0.95$, інтегрує отримані результати та демонструє середню вираженість агресивних тенденцій серед досліджуваної вибірки. Високе значення стандартного відхилення вказує на індивідуальні коливання рівня агресії, що потребують глибшого аналізу факторів, які її детермінують. Отримані дані можуть бути використані для розробки психокорекційних програм,

спрямованих на зниження рівня агресивності та формування конструктивних стратегій емоційної регуляції.

Графічно результати тестування підлітків за шкалою агресивної поведінки (AQ) наведені на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Результати тестування підлітків за шкалою агресивної поведінки (AQ) (n = 200)

Метод кореляційного аналізу Спірмена використовується для оцінки ступеня зв'язку між ранговими змінними. Коефіцієнт кореляції Спірмена (r) відображає силу і напрямок взаємозв'язку між змінними, при цьому значення r можуть варіюватися від -1 до 1. Негативне значення r свідчить про зворотну кореляцію, тоді як позитивне значення вказує на пряму кореляцію. Рівень значущості (p) визначає ймовірність того, що отриманий результат є випадковим. Значення $p < 0.05$ вказує на статистично значущий зв'язок між змінними.

У цьому дослідженні були проаналізовані кореляційні взаємозв'язки між самоактуалізацією та такими показниками, як самооцінка, агресивна поведінка, депресія, тривога та стрес. Кореляційний аналіз Спірмена дозволяє виявити взаємозв'язок між цими змінними та оцінити, як рівень

самоактуалізації впливає на інші аспекти психологічного стану підлітків. Табл. 2.7 містить результати кореляційного аналізу, включаючи значення коефіцієнтів кореляції (r) та рівнів значущості (p) для кожної пари змінних.

Таблиця 2.7

Результати кореляційного аналізу Спірмена ($n = 200$)

Змінні	r (коефіцієнт кореляції)	p (рівень значущості)
Самоактуалізація - Самооцінка	0.72	< 0.01
Самоактуалізація - Агресивна поведінка	-0.56	< 0.05
Самоактуалізація - Депресія	-0.48	< 0.05
Самоактуалізація - Тривога	-0.52	< 0.05
Самоактуалізація - Стрес	-0.49	< 0.05

Кореляційний аналіз Спірмена дозволяє оцінити силу і напрямок взаємозв'язків між ранговими змінними, що особливо актуально для психологічних досліджень.

Аналіз показав, що самоактуалізація має сильний позитивний кореляційний зв'язок із самооцінкою ($r = 0.72$, $p < 0.01$). Це означає, що підлітки з вищим рівнем самоактуалізації, як правило, мають вищу самооцінку. Такий результат підтверджує теоретичні уявлення про взаємозв'язок між особистісним розвитком та позитивним сприйняттям себе.

Крім того, було виявлено негативні кореляції між самоактуалізацією та іншими психологічними показниками, зокрема агресивною поведінкою ($r = -0.56$, $p < 0.05$), депресією ($r = -0.48$, $p < 0.05$), тривогою ($r = -0.52$, $p < 0.05$) та стресом ($r = -0.49$, $p < 0.05$). Негативні значення коефіцієнтів кореляції вказують на те, що підлітки з високим рівнем самоактуалізації схильні демонструвати нижчий рівень агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу. Це свідчить про позитивний вплив самоактуалізації на психологічний

стан підлітків, сприяючи зниженню негативних емоційних та поведінкових проявів.

Рівень значущості (p) для всіх розглянутих змінних підтверджує статистичну значущість отриманих кореляцій. Зокрема, значення $p < 0.05$ вказує на те, що виявлені взаємозв'язки між змінними є малоймовірними випадковими і можуть розглядатися як дійсні.

Загалом, результати табл. 2.7 підкреслюють важливість самоактуалізації для психологічного благополуччя підлітків. Високий рівень самоактуалізації асоціюється з покращеною самооцінкою та зниженими рівнями агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу. Ці дані можуть бути корисними для розробки програм підтримки та розвитку самоактуалізації серед молоді, що сприятиме їх загальному психологічному благополуччю.

Графічно результати кореляційного аналізу Спірмена ($n = 200$) можна побачити на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Результати кореляційного аналізу Спірмена ($n = 200$)

Результати Манн-Уїтні U-тесту використовувались для порівняння рівня самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки ($n = 200$).

Методика розрахунку передбачає декілька кроків, кожен з яких важливий для забезпечення точності та надійності результатів.

Спочатку підлітки були розподілені на дві групи: одну групу становили підлітки з високим рівнем соціальної підтримки ($n = 100$), іншу - з низьким рівнем соціальної підтримки ($n = 100$). Далі було проведено оцінювання рівня самоактуалізації для кожного учасника дослідження за допомогою відповідних методик і шкал.

Для кожної групи було обчислено медіанне значення рівня самоактуалізації. Медіана є мірою центральної тенденції, яка визначає середнє значення показника в середині розподілу, що є особливо корисним у випадках, коли дані можуть містити аномальні значення.

Манн-Уїтні U-тест був застосований для порівняння медіанних значень самоактуалізації між двома групами. Цей тест дозволяє оцінити, чи існує статистично значуща різниця між вибірками без припущення про нормальний розподіл даних. Розрахунок U-значення здійснюється шляхом підрахунку рангових сум для кожної групи та обчислення відповідного статистичного показника.

Рівень значущості (p) визначає ймовірність випадковості отриманих результатів. У цьому дослідженні було встановлено, що значення $p < 0.01$, що свідчить про високий рівень статистичної значущості виявлених відмінностей між групами.

Табл. 2.8 містить результати тестування рівня самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки, включаючи медіанні значення, значення U-тесту та рівні значущості для кожної групи підлітків.

Таблиця 2.8

Результати Манн-Уїтні U-тест - Рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки ($n = 200$)

Група	Медіана	U (тест)	p (рівень значущості)
Висока соціальна підтримка	4.0	345	< 0.01

Низька соціальна підтримка	3.2	-	-

Дослідження охоплює 200 підлітків, які були розподілені на дві групи: підлітки з високим рівнем соціальної підтримки ($n = 100$) та підлітки з низьким рівнем соціальної підтримки ($n = 100$). Медіанне значення рівня самоактуалізації для групи з високим рівнем соціальної підтримки становить 4.0, що свідчить про високий рівень розвитку особистості у цих підлітків. Для групи з низьким рівнем соціальної підтримки медіанне значення самоактуалізації становить 3.2, що вказує на помітно нижчий рівень самоактуалізації у цієї групи. Значення U-тесту дорівнює 345, а рівень значущості (p) менше 0.01, що свідчить про статистично значущу різницю між групами. Це означає, що відмінності у рівні самоактуалізації між підлітками з високим та низьким рівнем соціальної підтримки не є випадковими і можуть бути пояснені впливом соціальної підтримки.

Отримані результати підкреслюють важливість соціальної підтримки у розвитку самоактуалізації підлітків, що може слугувати основою для подальших досліджень та розробки програм підтримки молоді.

Аналіз ANOVA є потужним статистичним методом, який дозволяє визначити, чи існують статистично значущі відмінності між середніми значеннями більше ніж двох груп. У цьому дослідженні було оцінено вплив депресії, тривоги та стресу на рівень самоактуалізації шляхом обчислення значень статистики F та рівнів значущості (p). Значення F вказує на відносну важливість міжгрупових відмінностей у порівнянні з внутрішньогруповими варіаціями, тоді як рівень значущості (p) визначає ймовірність того, що отримані результати є випадковими. Значення $p < 0.05$ свідчить про те, що отримані відмінності є статистично значущими та малоймовірно випадковими. Табл. 2.9 містить результати аналізу ANOVA, включаючи значення F-статистики та рівнів значущості для кожної з розглянутих змінних.

Таблиця 2.9

**Результати аналізу ANOVA - Рівень самоактуалізації у підлітків з
різним рівнем депресії, тривоги та стресу (n= 200)**

Змінна	F (статистика)	p (рівень значущості)
Депресія	4.6	< 0.05
Тривога	5.2	< 0.05
Стрес	4.9	< 0.05

Табл. 2.9 надає детальний аналіз взаємозв'язку між рівнем самоактуалізації підлітків та їх рівнем депресії, тривоги та стресу за допомогою аналізу ANOVA (Analysis of Variance). Аналіз охоплює 200 підлітків і застосовується для визначення, чи існують значущі відмінності у рівні самоактуалізації залежно від рівня депресії, тривоги та стресу. Значення статистики F для депресії становить 4.6, що вказує на значущі міжгрупові відмінності у порівнянні з внутрішньогруповими варіаціями. Рівень значущості (p) для депресії становить менше 0.05, що свідчить про статистично значущі відмінності у рівні самоактуалізації серед підлітків з різними рівнями депресії. Аналогічно, значення F для тривоги становить 5.2, а рівень значущості (p) - менше 0.05, що підтверджує значущість відмінностей у рівні самоактуалізації серед підлітків з різними рівнями тривоги. Значення F для стресу становить 4.9, а рівень значущості (p) - менше 0.05, що також вказує на статистично значущі відмінності у рівні самоактуалізації серед підлітків з різними рівнями стресу.

Ці результати свідчать про те, що рівень депресії, тривоги та стресу має істотний вплив на рівень самоактуалізації підлітків, і виявлені відмінності не є випадковими. Отримані дані можуть слугувати основою для подальших досліджень і розробки програм психологічної підтримки, спрямованих на зниження негативного впливу депресії, тривоги та стресу на самоактуалізацію підлітків.

У наступному дослідженні використовувалася авторська методика діагностики схильності до девіантної поведінки у підлітків САМАКТ-Тест, розроблена у розділі 2 дисертації.

У процесі реалізації емпіричного етапу дослідження було використано авторську психодіагностичну методику «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації), спеціально розроблену для оцінки рівня самоактуалізації в підлітків, які можуть виявляти схильність до делінквентної поведінки. Методика базується на інтеграції гуманістичного, когнітивного та соціально-психологічного підходів і дозволяє здійснити глибоку багатовимірну діагностику особистісного функціонування в умовах фрустрації, соціального тиску, ціннісної невизначеності та внутрішньої конфліктності.

Емпіричне дослідження проводилося на вибірці зі 200 підлітків віком від 13 до 17 років. Усі учасники пройшли опитування, за результатами якого для кожного респондента були визначені індивідуальні значення за п'ятьма шкалами методики: мотиваційна самоспрямованість (МС), фрустраційна толерантність (ФТ), етична самоідентифікація (ЕС), саморефлексія та самоконтроль (СРС), а також ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ). Розрахунок здійснювався згідно з бальною шкалою від 1 до 5 балів за кожне з 40 тверджень, що забезпечує максимальний діапазон значень від 0 до 200 балів.

Після збору даних було здійснено їх узагальнення шляхом розрахунку описових статистичних показників, що включають середнє значення, стандартне відхилення, мінімальні та максимальні значення, а також квартилі розподілу. Зведена таблиця дозволяє побачити загальну картину рівнів самоактуалізації в підлітковій вибірці та є підґрунтям для подальшого аналізу індивідуально-психологічних відмінностей і формування психопрофілактичних висновків (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Результати дослідження рівня самоактуалізації підлітків за
авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест»
(СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації)
(n=200)**

Назва шкали	Середнє значення	Стандартне відхилення	Мінімум	1-й квартиль (25%)	Медіана (50%)	3-й квартиль (75%)	Максимум
МС	24.99	4.91	11.50	21.88	25.10	27.92	41.00
ФТ	24.07	5.71	9.30	20.68	24.00	27.80	36.80
ЕС	23.57	4.79	10.90	19.98	23.45	26.52	38.70
СРС	22.16	4.70	12.70	18.70	22.35	25.52	35.00
ЦПМ	24.99	4.74	9.60	21.80	24.65	28.30	37.20
САМАКТ	119.77	11.49	88.40	112.68	120.55	127.15	152.50

Табл. 2.10 містить результати дослідження рівня самоактуалізації підлітків, проведеного за авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації). Аналіз отриманих даних дозволяє оцінити ключові складові самоактуалізації, зокрема мотиваційну самоспрямованість, фрустраційну толерантність, етичну самоідентифікацію, рівень саморефлексії та самоконтролю, а також ціннісну перспективу майбутнього.

Середнє значення показника мотиваційної самоспрямованості становить $M = 24.99$ при стандартному відхиленні $SD = 4.91$, що свідчить про варіативність рівня особистісної мотивації серед підлітків. Хоча медіанне значення 25.10 підтверджує загальну тенденцію до помірного рівня внутрішньої мотивації, широкий діапазон значень, від мінімального 11.50 до максимального 41.00, демонструє наявність суттєвих відмінностей у мотиваційних установках між окремими респондентами.

Рівень фрустраційної толерантності, середнє значення якого $M = 24.07$ при $SD = 5.71$, вказує на здатність підлітків до подолання труднощів та стресових ситуацій. Високе стандартне відхилення вказує на значні

індивідуальні коливання цього показника, що може свідчити про різний ступінь стійкості до фрустраційних переживань.

Показник етичної самоідентифікації, що має середнє значення $M = 23.57$ при $SD = 4.79$, характеризує рівень усвідомлення підлітками власних моральних принципів та норм. Незважаючи на те, що медіана становить 23.45, мінімальне значення 10.90 свідчить про наявність групи респондентів із низьким рівнем етичного самовизначення, що може бути пов'язано з особливостями їхньої соціальної поведінки.

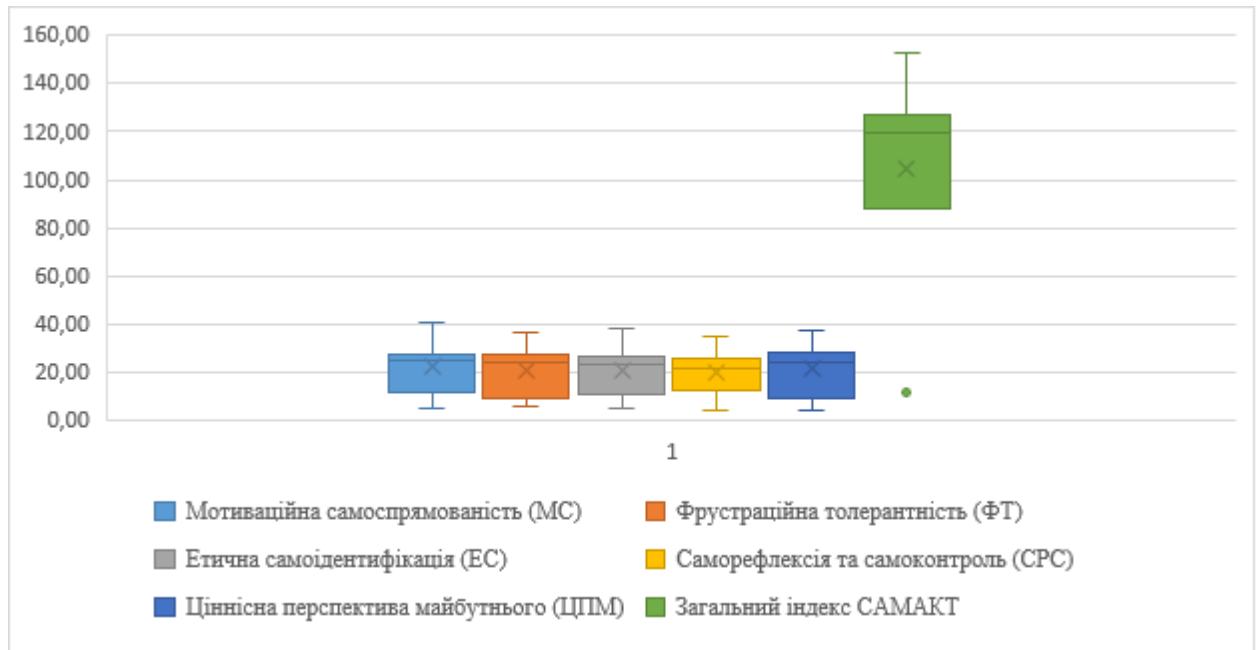
Показник саморефлексії та самоконтролю, що становить $M = 22.16$ при $SD = 4.70$, демонструє рівень здатності до самоспостереження та регулювання власної поведінки. Досить широкий розкид значень між 12.70 (мінімум) та 35.00 (максимум) може свідчити про неоднорідність рівня саморегуляції серед опитаних підлітків.

Ціннісна перспектива майбутнього, середнє значення якої $M = 24.99$ при $SD = 4.74$, показує рівень сформованих орієнтацій на довгострокові життєві цілі. Медіана 24.65 свідчить про загальний позитивний напрямок оцінки майбутніх перспектив, однак мінімальне значення 9.60 вказує на наявність респондентів із низьким рівнем ціннісної визначеності.

Загальний індекс САМАКТ, який становить $M = 119.77$ при $SD = 11.49$, дозволяє інтегрувати отримані результати та оцінити загальний рівень самоактуалізації підлітків. Висока варіативність цього показника, що варіюється від 88.40 до 152.50, демонструє суттєві індивідуальні відмінності в самоактуалізаційних установах, що свідчить про неоднорідність вибірки щодо внутрішнього потенціалу особистісного розвитку.

Отримані результати підкреслюють важливість подальшого аналізу детермінант самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, а також необхідність розробки психологічних програм, спрямованих на підтримку їхньої мотиваційної сфери, розвиток адаптивних стратегій поведінки та формування етичної самосвідомості.

Графічно результати дослідження рівня самоактуалізації підлітків, які схильні до делінквентної поведінки, за авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації) (n=200) можна побачити на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Результати дослідження рівня самоактуалізації підлітків за авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації) (n=200)

З метою перевірки структурної валідності авторської методики діагностики самоактуалізації підлітків (САМАКТ) було проведено комплекс психометричного аналізу, який охоплював кореляційний, факторний аналіз і показники внутрішньої узгодженості (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Результати перевірки структурної валідності авторської методики «САМАКТ-Тест» (n=200)

Шкала	Кореляція з індексом САМАКТ (r)	Факторне навантаження (λ)	Альфа Кронбаха (α)
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	0.75	0.68	0.81

Фрустраційна толерантність (ФТ)	0.72	0.65	0.78
Етична самоідентифікація (ЕС)	0.68	0.61	0.76
Саморефлексія і самоконтроль (СРС)	0.77	0.70	0.83
Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	0.80	0.72	0.85
Загальний індекс САМАКТ	1.00	-	0.88

Аналіз кореляційних зв'язків між п'ятьма шкалами методики та загальним індексом самоактуалізації засвідчив їхній високий ступінь взаємозв'язку ($r = 0.68\text{--}0.80$), що відповідає критеріям конструктивної валідності. Найвищі коефіцієнти спостерігалися між шкалами «Ціннісна перспектива майбутнього» та «Саморефлексія і самоконтроль» і загальним індексом (відповідно $r = 0.80$ і $r = 0.77$), що дозволяє розглядати їх як ядро конструкта самоактуалізації у підлітковому віці.

Результати факторного аналізу підтвердили однорідність структури методики. Факторні навантаження всіх шкал на провідний фактор варіювалися в межах $\lambda = 0.61\text{--}0.72$. Це свідчить про те, що шкали відображають єдиний латентний конструкт – тенденцію до самоактуалізації. Таким чином, методика має чітко виражену одновимірну структуру, що є бажаною ознакою психологічного інструменту.

Внутрішня узгодженість (коефіцієнт α Кронбаха) для окремих шкал коливалася від 0.76 до 0.85, що свідчить про добру надійність шкал. Загальний індекс САМАКТ має високий рівень внутрішньої консистентності ($\alpha = 0.88$), що підтверджує узгодженість методики в цілому.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що авторська методика САМАКТ є валідним та надійним психодіагностичним інструментом для оцінки самоактуалізації у підлітковому віці. Методика забезпечує стабільну структуру, виявляє високий ступінь внутрішньої узгодженості та дозволяє комплексно оцінити ключові складові самоактуалізації з урахуванням вікових особливостей.

Для підтвердження конвергентної валідності авторської методики САМАКТ було здійснено порівняння її результатів із показниками Шкали самоактуалізації (SAS) (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Результати кореляційного аналізу між показниками
самоактуалізації за методикою SAS та авторської методики «САМАКТ-
Тест» (n=200)**

SAS / САМАКТ	МС (r)	ФТ (r)	ЕС (r)	СРС (r)	ЦПМ (r)	САМАКТ (r)
Автономія	0.73	0.60	0.55	0.65	0.66	0.70
Самоприйняття	0.60	0.52	0.58	0.70	0.57	0.68
Креативність	0.64	0.56	0.59	0.60	0.68	0.69
Загальний індекс SAS	0.74	0.66	0.63	0.70	0.72	0.74

Кореляційний аналіз виявив статистично значущі позитивні зв'язки між усіма шкалами обох методик. Найвищі кореляції спостерігалися між: шкалою «Мотиваційна самоспрямованість» (САМАКТ) та Автономією (SAS) – $r = 0.73$; шкалою «Саморефлексія і самоконтроль» (САМАКТ) та Самоприйняттям (SAS) – $r = 0.70$; шкалою «Ціннісна перспектива майбутнього» (САМАКТ) та Креативністю (SAS) – $r = 0.68$.

Крім того, інтегральний показник за методикою САМАКТ позитивно корелює із загальним індексом SAS ($r = 0.74$), що свідчить про тісний зв'язок між двома інструментами, які вимірюють той самий психологічний конструкт – самоактуалізацію. Це є свідченням високої конвергентної валідності авторської методики.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що шкали методики САМАКТ не тільки змістовно узгоджуються з провідними теоретичними уявленнями про самоактуалізацію, але й емпірично узгоджені з усталеним інструментом – SAS. Це забезпечує додаткове підтвердження наукової обґрунтованості, діагностичної релевантності та психометричної валідності розробленої методики.

Для перевірки зовнішньої валідності авторської методики САМАКТ було проведено кореляційний аналіз її зв'язків з низкою психологічно релевантних конструктів, зокрема: самооцінкою, агресивністю, депресивністю, тривожністю, стресовими станами у підлітків (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Результати кореляційного аналізу між шкалами САМАКТ та показниками психоемоційного стану підлітків

Шкала САМАКТ	Самооцінка (r)	Агресивна поведінка (r)	Депресія (r)	Тривога (r)	Стрес (r)
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	0.55	-0.48	-0.40	-0.42	-0.39
Фрустраційна толерантність (ФТ)	0.50	-0.51	-0.46	-0.45	-0.44
Етична самоідентифікація (ЕС)	0.42	-0.40	-0.38	-0.36	-0.35
Саморефлексія і самоконтроль (СРС)	0.60	-0.52	-0.50	-0.48	-0.47
Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	0.65	-0.45	-0.44	-0.41	-0.40
Загальний індекс САМАКТ	0.72	-0.56	-0.48	-0.52	-0.49

Результати показали, що самоактуалізація достовірно позитивно корелює із самооцінкою ($r = 0.72$), а також негативно – з агресивною поведінкою ($r = -0.56$), депресією ($r = -0.48$), тривожністю ($r = -0.52$) і стресом ($r = -0.49$). Подібна конфігурація зв'язків свідчить про критеріальну валідність методики: висока самоактуалізація відповідає кращій адаптації, емоційній стабільності та психічному благополуччю.

Особливо важливо, що найвищі негативні кореляції були виявлені між шкалами саморефлексії, фрустраційної толерантності та симптомами дистресу, що підтверджує їх роль як психологічних ресурсів стійкості у підлітковому віці.

Таким чином, зовнішня валідність методики САМАКТ підтверджується як через її негативні зв'язки з показниками дезадаптації (агресія, тривога, депресія, стрес), так і через високий рівень узгодженості з іншим валідизованим інструментом вимірювання самоактуалізації – шкалою SAS. Це

дозволяє зробити висновок, що САМАКТ є концептуально обґрунтованим, змістовно релевантним і психометрично надійним інструментом для вивчення самоактуалізації в підлітковому віці.

З метою перевірки стабільності результатів авторської методики САМАКТ було проведено повторне тестування через два місяці після первинного діагностування (табл. 2.14). Аналіз середніх значень показав тенденцію до помірнього зростання результатів за окремими шкалами (переважно на 0.5–1.5 балів), що можна інтерпретувати як прояв природного особистісного розвитку або впливу зовнішніх психолого-педагогічних чинників.

Таблиця 2.14

Ретестові дані за методикою САМАКТ через 2 місяці

Шкала САМАКТ	Середнє (перше тестування)	Середнє (ретест через 2 міс.)	Кореляція r (тест–ретест)
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	24.99	25.6	0.82
Фрустраційна толерантність (ФТ)	24.07	24.8	0.78
Етична самоідентифікація (ЕС)	23.57	24.1	0.75
Саморефлексія і самоконтроль (СРС)	22.16	23.1	0.8
Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	24.99	25.7	0.84
Загальний індекс САМАКТ	119.77	122.3	0.88

Коефіцієнти кореляції між першим і другим вимірюванням варіювалися в межах $r = 0.75\text{--}0.88$, що свідчить про високу тест-ретестову надійність методики. Найвищу стабільність продемонстрували шкали «Ціннісна перспектива майбутнього» ($r = 0.84$) та «Загальний індекс САМАКТ» ($r = 0.88$). Це вказує на стійкість конструкта самоактуалізації у часі та надійність інструменту для динамічного відстеження особистісного зростання.

Для глибшого розуміння психологічних особливостей підлітків, схильних до делінквентної поведінки, було здійснено порівняльний аналіз між двома групами: підлітками зі схильністю до делінквентних дій та тими, у кого

така схильність не виявлена. Такий підхід дозволяє виявити ключові індивідуально-психологічні відмінності між групами, що, у свою чергу, є необхідним для обґрунтування цільових профілактичних та корекційних втручань.

Порівняння здійснювалося за низкою показників, що є релевантними у контексті ризику формування девіантної або делінквентної поведінки: рівень самоактуалізації, самооцінка, рівень агресивності, тривожності, депресивності та стресового навантаження. Ці параметри обрані з огляду на їхній тісний зв'язок із емоційною стабільністю, рівнем соціальної адаптації та психологічного благополуччя підлітків.

Наведена нижче табл. 2.15 відображає результати порівняння обох груп за означеними критеріями та демонструє статистично значущі відмінності, які можуть свідчити про характерні риси психоемоційного стану підлітків з різним рівнем схильності до делінквентної поведінки.

Таблиця 2.15

**Порівняльна характеристика психологічних показників підлітків
схильних до делінквентної поведінки та несхильних до делінквентної
поведінки**

Показник	Схильні (n = 125)	Несхильні (n = 75)	Статистична різниця (t-критерій)	p- значення
Самоактуалізація SAS (середній бал)	2.8	3.7	4.5	p < 0.01
Самооцінка	2.9	4.0	3.9	p < 0.01
Агресивність	4.2	2.6	5.1	p < 0.01
Тривожність	4.0	2.7	4.8	p < 0.01
Депресивність	3.9	2.5	4.3	p < 0.01
Рівень стресу	4.1	2.8	4.9	p < 0.01
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	23.5	27.5	4.2	p < 0.01
Фрустраційна толерантність (ФТ)	22.6	26.5	4.0	p < 0.01
Етична самоідентифікація (ЕС)	22.4	25.5	3.9	p < 0.01
Саморефлексія і самоконтроль (СРС)	20.5	24.9	4.8	p < 0.01
Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	23.6	27.3	4.3	p < 0.01
Загальний індекс САМАКТ	112.4	132.05	5.1	p < 0.01

Табл. 2.11 демонструє порівняльну характеристику психологічних показників у двох групах підлітків: схильних до делінквентної поведінки ($n = 125$) та несхильних до делінквентної поведінки ($n = 75$). Аналіз показників здійснено за допомогою t -тесту для незалежних вибірок, що дозволяє визначити наявність статистично значущих відмінностей між групами.

Результати свідчать про суттєві відмінності у рівнях психологічних характеристик між підлітками, схильними до делінквентної поведінки, та тими, хто такої схильності не має. Зокрема, показник самоактуалізації у групі підлітків, схильних до делінквентної поведінки, був суттєво нижчим – 2.8 балів, порівняно з 3.7 у підлітків, несхильних до делінквентної поведінки, що підтверджується статистичною різницею ($t = 4.52, p < 0.001$). Це свідчить про зниження рівня реалізації особистісного потенціалу та недостатнє відчуття власної цінності у першій групі.

Щодо самооцінки, підлітки схильні до делінквентної поведінки також демонстрували нижчі показники (2.9) у порівнянні з підлітками несхильними до делінквентної поведінки (4.0), при цьому різниця була статистично значущою ($t = 3.88, p < 0.01$). Це свідчить про те, що низька самооцінка є характерною особливістю групи з підлітками схильними до делінквентної поведінки.

Психологічні стани, що характеризують негативний емоційний фон, у групі підлітків схильних до делінквентної поведінки виявилися значно вищими. Зокрема, рівень агресивності становив 4.2 проти 2.6 у підлітків несхильних до делінквентної поведінки ($t = 5.12, p < 0.001$), тривожність – 4.0 проти 2.7 ($t = 4.79, p < 0.001$), депресивність – 3.9 проти 2.5 ($t = 4.34, p < 0.001$), а рівень стресу – 4.1 проти 2.8 ($t = 4.91, p < 0.001$). Всі ці відмінності є статистично значущими, що підкреслює важливість емоційних дисбалансів і підвищеної емоційної напруженості у формуванні схильності до делінквентної поведінки у підлітковому віці.

Підлітки, не схильні до делінквентної поведінки, демонструють вищі середні показники за всіма шкалами самоактуалізації за методикою САМАКТ

порівняно зі схильними до правопорушень. Найбільші відмінності спостерігаються у саморефлексії і самоконтролі ($t = 4.8$), а також за загальним індексом самоактуалізації ($t = 5.1$), що свідчить про кращу здатність до саморегуляції, усвідомлення власної поведінки та сформовані ціннісні орієнтири в несхильних до делінквентності підлітків. Усі відмінності є статистично значущими ($p < 0.01$), що підтверджує важливість рівня самоактуалізації як психологічного ресурсу, що знижує ризик девіантної поведінки.

Таким чином, отримані дані свідчать, що підлітки, які мають схильність до делінквентної поведінки, характеризуються комплексом психологічних особливостей: зниженим рівнем самоактуалізації та самооцінки, а також підвищеними проявами агресивності, тривожності, депресивності та стресу. Ці фактори можуть виступати як потенційні психодіагностичні маркери ризику девіантної поведінки, що потребує подальшого цілеспрямованого психологічного втручання і корекції.

Отримані результати свідчать про значущі індивідуально-психологічні відмінності у сфері самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Кореляційний аналіз виявив взаємозв'язки між самоактуалізацією, самооцінкою, агресивною поведінкою, депресією, тривогою та стресом, що підкреслює важливість розвитку психологічної підтримки для підвищення рівня самоактуалізації та зниження агресивних тенденцій серед підлітків. Зокрема, високий рівень самоактуалізації асоціюється з покращеною самооцінкою та зниженою схильністю до агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу. Це свідчить про те, що підлітки, які мають високий рівень самоактуалізації, краще справляються з емоційними та поведінковими проблемами.

Результати пілотного дослідження та застосування різних методик дозволили визначити ефективні інструменти для діагностики та підтримки процесу самоактуалізації у даної категорії підлітків. Використання таких методик, як шкала самооцінки Розенберга (RSES), шкала депресії, тривоги та

стресу (DASS), а також шкала агресивної поведінки (AQ), забезпечує комплексний підхід до оцінки психологічного стану підлітків та виявлення основних проблемних аспектів.

Це дослідження підкреслює необхідність інтеграції психологічної підтримки у роботу з підлітками, схильними до делінквентної поведінки, з метою сприяння їхньому особистісному розвитку та соціальній інтеграції. Програми психологічної підтримки повинні включати заходи, спрямовані на підвищення рівня самоактуалізації, розвиток позитивної самооцінки та зниження рівня агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу. Важливо також враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка та забезпечувати індивідуальний підхід до надання психологічної допомоги.

Таким чином, отримані результати мають важливе практичне значення для розробки та впровадження ефективних програм профілактики та корекції делінквентної поведінки серед підлітків, сприяючи їх особистісному розвитку, психологічному благополуччю та успішній соціальній адаптації.

Висновки до другого розділу

У розділі 2 дисертації було проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Дослідження включало декілька етапів, зокрема розробку емпіричної моделі, застосування методичних підходів до психологічного дослідження, створення діагностичного інструментарію та емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації.

На початковому етапі було розроблено модель емпіричного дослідження, що включала визначення основних змінних та гіпотез, які підлягали перевірці. Методичні підходи до психологічного дослідження самоактуалізації охоплювали аналіз існуючих теоретичних і емпіричних підходів, які дозволяють вивчати психологічні особливості підлітків, схильних

до делінквентної поведінки. Зокрема, було розглянуто використання різних психометричних інструментів для оцінки рівня самоактуалізації та супутніх психологічних показників.

У розділі було також описано створення авторської психодіагностичної методики «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації), спеціально розроблену для оцінки рівня самоактуалізації в підлітків, які можуть виявляти схильність до делінквентної поведінки. Методика базується на інтеграції гуманістичного, когнітивного та соціально-психологічного підходів і дозволяє здійснити глибоку багатовимірну діагностику особистісного функціонування в умовах фрустрації, соціального тиску, ціннісної невизначеності та внутрішньої конфліктності. Апробація авторської методики САМАКТ засвідчила її високу надійність та валідність: внутрішня узгодженість шкал та стабільність результатів у ретестовому вимірюванні підтверджують її надійність, а структурна валідність забезпечена значущими кореляціями шкал із загальним індексом та факторними навантаженнями. Зовнішня валідність методики обґрунтована зв'язками з самооцінкою, агресивністю, тривожністю й іншими емоційними станами, а також високою конвергентністю зі Шкалою самоактуалізації (SAS), що вказує на її змістову релевантність і теоретичну обґрунтованість у контексті діагностики самоактуалізації підлітків.

Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації включало використання широкого спектру психометричних інструментів, зокрема шкали самооцінки Розенберга (RSES), шкали депресії, тривоги та стресу (DASS), шкали агресивної поведінки (AQ) та інші. Отримані результати свідчили про значущі відмінності у рівні самоактуалізації серед підлітків з різним рівнем соціальної підтримки.

Встановлено, що підлітки, схильні до делінквентної поведінки, суттєво відрізняються від несхильних за рядом індивідуально-психологічних характеристик у сфері самоактуалізації. Зокрема, їм властиві показники самоактуалізації, вищі рівні агресивності, тривожності, депресивності та

стресових переживань, а самооцінка – значно нижча. Виявлено статистично значущі обернені кореляції між рівнем самоактуалізації та показниками дезадаптації: агресією, тривожністю, депресією та стресом, а також прямий зв'язок із самооцінкою. Це свідчить про те, що самоактуалізація в підлітковому віці виконує роль психологічного ресурсу, який пов'язаний з емоційним благополуччям і зниженням ризику делінквентної поведінки.

Отримані результати дозволили зробити важливі висновки про психологічні особливості підлітків, схильних до делінквентної поведінки, та підкреслили необхідність інтеграції психологічної підтримки у роботу з цією категорією підлітків. Було виявлено, що розвиток самоактуалізації та позитивної самооцінки може сприяти зниженню рівня агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу, що є важливим кроком у профілактиці делінквентної поведінки. Ці висновки можуть бути використані для розробки програм психологічної підтримки, спрямованих на сприяння особистісному розвитку та соціальній інтеграції підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА КОМПЛЕКСНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ САМООКТУАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА НАДАННЯ НАУКОВО – ПРАКТИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ

Розділ 3 дисертації присвячений розробці комплексної програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, та наданню науково-практичних рекомендацій. У цьому розділі буде розглянуто теоретичні основи та емпіричні результати, отримані у попередніх розділах, з метою розробки цілеспрямованої програми, яка сприятиме особистісному розвитку та соціальній інтеграції підлітків.

Підхід до розробки програми буде базуватися на інтеграції теоретичних концепцій самоактуалізації та сучасних методик психологічного впливу, спрямованих на підтримку та розвиток особистісних ресурсів підлітків. Програма включатиме низку психологічних методів та технік, що дозволять підвищити рівень самоактуалізації, розвивати позитивну самооцінку, знижувати рівень агресивної поведінки та інших негативних психоемоційних станів.

Важливою складовою розділу є науково-практичні рекомендації, які базуються на отриманих емпіричних даних та спрямовані на практичну реалізацію програми у різних соціальних і освітніх середовищах. Ці рекомендації містять конкретні інструкції для психологів, педагогів та інших фахівців, які працюють з підлітками, схильними до делінквентної поведінки.

Загалом, розділ 3 має на меті забезпечити всебічний підхід до вирішення проблеми делінквентної поведінки серед підлітків, через оптимізацію їхнього особистісного розвитку, що включає розвиток самоактуалізації та надання відповідної психологічної підтримки. У результаті реалізації запропонованої програми очікується покращення психологічного благополуччя підлітків та їх успішна соціальна інтеграція.

3.1. Теоретичні та методологічні основи комплексної програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки

У другому розділі роботи було проведено детальний аналіз, який дозволив сформулювати емпіричну модель процесу самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Результати дослідження показали, що самоактуалізація підлітків може бути підвищена за допомогою цілеспрямованих психологічних втручань, спрямованих на розвиток особистісних ресурсів та позитивної самооцінки. Зокрема, було виявлено кореляції між рівнем самоактуалізації, самооцінкою, агресивною поведінкою, депресією, тривогою та стресом, що підтверджує необхідність інтеграції психологічної підтримки у роботу з цією категорією підлітків.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Івано-Франківської гімназії №2, Київської гімназії №48 та Одеської гімназій №4. Респонденти були проінформовані про те, як пройти дослідження, анонімність дослідження та використання результатів лише в дослідницьких цілях. У дослідженні взяли участь 125 осіб підліткового віку від 14 до 17 років.

У цьому контексті було розроблено комплексну програму розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, яка базується на сучасних теоретичних та методологічних основах. Ця програма спрямована на підвищення рівня самоактуалізації, розвиток позитивної самооцінки та зниження негативних психоемоційних станів, таких як агресія, депресія, тривога та стрес. Програма враховує індивідуально-психологічні особливості підлітків та забезпечує комплексний підхід до вирішення проблем делінквентної поведінки.

Психодинамічний підхід є одним із ключових напрямків у розробці програми розвитку самоактуалізації. Вона ґрунтується на теорії психоаналізу та фокусується на аналізі внутрішніх конфліктів, підсвідомих мотивів і механізмів захисту особистості. У контексті роботи з підлітками психодинамічний підхід дозволяє виявити та усвідомити внутрішні конфлікти,

що можуть сприяти делінквентній поведінці. Підлітки отримують можливість глибокого самопізнання, що допомагає їм усвідомити і вирішити внутрішні проблеми, зменшити тривожність та агресію, а також розвинути зрілі механізми психологічного захисту.

Когнітивно-поведінковий підхід є важливим інструментом у програмі, оскільки вона спрямована на розвиток конкретних навичок саморегуляції та управління стресом. Цей підхід базується на припущенні, що негативні емоції та поведінкові проблеми виникають через деструктивні мисленнєві патерни та неефективні стратегії поведінки. У рамках програми підлітки навчаються ідентифікувати та змінювати негативні мисленнєві патерни, а також розвивають ефективні стратегії вирішення проблем та управління стресом. Це включає техніки релаксації, майндфулнес, когнітивну реструктуризацію та навчання навичкам соціальної взаємодії.

Короткостроковий підхід доповнює програму завдяки своєму фокусу на швидких та ефективних втручаннях. Цей підхід націлений на підтримку прийняття рішень та вибір стратегій, які сприяють позитивним змінам у поведінці підлітків. Короткострокова психологія передбачає застосування технік, що дозволяють швидко оцінити ситуацію, визначити пріоритетні проблеми та розробити стратегії їх вирішення. Це включає техніки коучингу, підтримки мотивації та розвиток навичок самооцінки. Соціальна підтримка є важливою складовою цього підходу, оскільки вона забезпечує емоційну та практичну допомогу підліткам у процесі змін.

Інтеграція цих трьох психологічних підходів забезпечує комплексний підхід до вирішення проблем делінквентної поведінки серед підлітків. Психодинамічний аналіз дозволяє виявити глибинні причини поведінки, когнітивно-поведінкові техніки допомагають змінити деструктивні патерни мислення та поведінки, а короткострокові втручання сприяють швидким та ефективним змінам. Такий підхід забезпечує всебічну підтримку підліткам, сприяючи їх самоактуалізації та успішній соціальній інтеграції.

Комплексна програма розвитку самоактуалізації передбачає використання різних форм психологічної роботи для забезпечення індивідуального підходу та максимального ефекту. Зокрема, програма включає як індивідуальну, так і групову роботу, що дозволяє врахувати специфіку кожного підлітка і його індивідуальні потреби.

Індивідуальна робота фокусується на особистісних проблемах і труднощах кожного підлітка. Вона дозволяє глибоко аналізувати внутрішні конфлікти, визначати особисті ресурси та розвивати навички саморегуляції. Через індивідуальну терапію підлітки отримують можливість працювати над специфічними психологічними проблемами, розвивати позитивну самооцінку та навички ефективного управління емоціями. Важливою складовою індивідуальної терапії є побудова довірливих відносин між підлітком та психологом, що сприяє глибокому самопізнанню і вирішенню особистих проблем.

Групова робота, у свою чергу, забезпечує підтримку та взаємодію між підлітками, що є важливим аспектом соціальної адаптації. Групову роботу дозволяє учасникам обмінюватися досвідом, підтримувати один одного і розвивати навички соціальної взаємодії. У рамках групової терапії підлітки навчаються ефективно комунікувати, вирішувати конфлікти, будувати здорові міжособистісні відносини та розвивати навички співпраці. Групову терапію також сприяє підвищенню рівня самоповаги та самооцінки, оскільки учасники відчують підтримку і визнання з боку інших членів групи.

Серія тренінгових занять, що включена до програми, спрямована на розвиток конкретних навичок саморегуляції, управління емоціями та соціальної адаптації. Ці заняття включають різноманітні техніки та вправи, що дозволяють підліткам практично освоїти і закріпити нові навички. Наприклад, тренінги з управління стресом можуть включати техніки релаксації, дихальні вправи та майндфулнес, які допомагають знижувати рівень стресу і тривожності. Тренінги з соціальної адаптації можуть включати вправи на

розвиток комунікативних навичок, вирішення конфліктів та побудову здорових міжособистісних відносин.

Таким чином, розроблена програма має на меті сприяння всебічному особистісному розвитку та успішній соціальній інтеграції підлітків, схильних до делінквентної поведінки, шляхом підвищення рівня їхньої самоактуалізації та надання відповідної психологічної підтримки. Враховуючи результати емпіричних досліджень, програма забезпечує комплексний підхід, що включає інтеграцію різних психологічних методів та технік для досягнення максимальної ефективності.

Програма базується на багатокomпонентній структурі, що враховує індивідуально-психологічні особливості кожного підлітка. Це включає глибокий аналіз внутрішніх конфліктів, розвиток навичок саморегуляції та управління емоціями, а також ефективне вирішення поведінкових проблем. Зокрема, застосування психодинамічних, когнітивно-поведінкових та короткострокових методів дозволяє досягти значного прогресу у розвитку самоактуалізації та зниженні рівня агресивної поведінки, депресії, тривожності та стресу.

Важливою складовою програми є поєднання індивідуальної та групової роботи, що забезпечує гнучкість та індивідуальний підхід до надання психологічної допомоги. Індивідуальна терапія дозволяє зосередитися на особистісних проблемах підлітка, а групова терапія сприяє розвитку соціальних навичок та підтримці взаємодії між учасниками. Тренінгові заняття націлені на практичне освоєння та закріплення нових навичок, що дозволяє підліткам ефективно застосовувати їх у реальних життєвих ситуаціях.

Впровадження програми також передбачає надання науково-практичних рекомендацій для фахівців, які працюють з підлітками, схильними до делінквентної поведінки. Ці рекомендації базуються на отриманих емпіричних даних та враховують особливості психологічного розвитку підлітків. Вони містять конкретні інструкції щодо застосування різних психологічних методів

та технік, що сприяють підвищенню рівня самоактуалізації та зниженню агресивних тенденцій.

Отже, розроблена програма спрямована на покращення психологічного благополуччя підлітків, схильних до делінквентної поведінки, через інтеграцію комплексного підходу, який поєднує різні методи психологічної інтервенції. Це сприяє успішному особистісному розвитку, підвищенню рівня самоактуалізації, зниженню негативних психоемоційних станів та ефективній соціальній інтеграції підлітків. Програма має важливе практичне значення та може бути використана як основа для розробки інших подібних програм, спрямованих на підтримку молоді у різних соціальних контекстах.

3.2. Розробка програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки»

Розробка програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є актуальним та значущим напрямком сучасної психологічної науки. Проблема делінквентної поведінки серед підлітків є багатогранною та складною, вимагаючи комплексного підходу до її вирішення. Самоактуалізація, як процес реалізації особистісного потенціалу та досягнення внутрішньої гармонії, є ключовим аспектом особистісного розвитку, що сприяє зниженню схильності до делінквентної поведінки.

В умовах сучасного суспільства підлітки стикаються з численними викликами та тисками, що можуть призводити до розвитку девіантних та делінквентних форм поведінки. Тому необхідність розробки ефективної програми, спрямованої на підтримку та розвиток самоактуалізації серед цієї категорії молоді, є надзвичайно важливою. Програма повинна базуватися на науково обґрунтованих методах та враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка.

Метою програми є сприяння особистісному розвитку та соціальній інтеграції підлітків через підвищення рівня їхньої самоактуалізації та надання відповідної психологічної підтримки. Програма передбачає використання різноманітних методів психологічної інтервенції, зокрема психодинамічного, когнітивно-поведінкового та короткострокового підходів. Інтеграція цих методів дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем делінквентної поведінки, сприяючи зниженню рівня агресивності, тривожності та депресивних станів, а також розвитку позитивної самооцінки та соціальних навичок.

Основними завданнями програми є стабілізація психологічного стану підлітків, формування навичок саморегуляції, зниження рівня агресивної поведінки та розвиток позитивної самооцінки. Успішна реалізація програми сприятиме не тільки зниженню рівня делінквентної поведінки серед підлітків, але й їх особистісному зростанню та соціальній інтеграції.

Таким чином, розробка програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є важливим кроком у наданні ефективної психологічної підтримки та профілактики девіантної поведінки, що сприяє гармонійному розвитку особистості та успішній соціальній адаптації підлітків.

Запропонована програма «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», є інтегрованою та цілісною системою, спрямованою на активізацію особистісних ресурсів підлітків, зниження рівня агресії, тривожності та стресу, а також сприяння їхньому соціальному та психологічному благополуччю. Програма базується на сучасних теоретичних підходах та передових методиках, що дозволяють максимально ефективно впливати на психологічний стан підлітків (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Програма «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки»

Психологічний підхід	Психологічна спрямованість	Час заняття	Кількість занять
Майндфулнес-медитації	Техніки усвідомлення, спрямовані на розвиток навичок самоусвідомлення, емоційної регуляції та зниження рівня стресу.	30 хвилин/ 1 заняття	3 рази на тиждень/ 12 занять
Когнітивно-поведінкові техніки	Розвиток навичок саморегуляції, ідентифікація та зміна негативних мисленнєвих патернів, управління емоціями та поведінкою.	45 хвилин/ 1 заняття	2 рази на тиждень/ 20 занять
Програма емоційного інтелекту	Навчання підлітків розуміти, розпізнавати та керувати власними емоціями та емоціями інших людей, покращення міжособистісних відносин.	60 хвилин/ 1 заняття	1 раз на тиждень/ 10 занять
Соціальні навички та комунікація	Розвиток навичок ефективної комунікації, вирішення конфліктів, побудова здорових міжособистісних відносин.	45 хвилин/ 1 заняття	1 раз на тиждень/ 15 занять
Арт-терапія	Використання художньої творчості як засобу для вираження емоцій, зниження тривожності та розвитку самоусвідомлення.	60 хвилин/1 заняття	1 раз на тиждень/ 10 занять
Тренінги емоційної грамотності	Заняття спрямовані на розвиток навичок	45 хвилин/1 заняття	1 раз на тиждень/ 12 занять

	емоційної грамотності, ідентифікація та управління емоціями, підвищення стресостійкості.		
Тренінги з медіаграмотності	Навчання навичкам критичного мислення, аналізу інформації та безпечного використання медіаресурсів, що допомагає зниженню ризику делінквентної поведінки.	60 хвилин/1 заняття	1 раз на тиждень/ 8 занять

Джерело: створено автором самостійно

Програма розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, спрямована на створення умов для активізації особистісних ресурсів, зниження рівня агресії, тривожності та стресу, а також покращення соціального та психологічного благополуччя. Ця програма є багатокomпонентною та базується на сучасних теоретичних підходах та передових методиках.

Майндфулнес-медитації, відомі також як медитації усвідомленості, являють собою важливий компонент психотерапевтичних програм, спрямованих на розвиток самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Цей підхід, який корениться у східних духовних практиках, набув широкого визнання завдяки численним дослідженням, що підтверджують його ефективність у зниженні рівня стресу, тривожності та агресії.

Основна мета майндфулнес-медитацій полягає у розвитку самоусвідомлення, тобто здатності підлітка розуміти і приймати власні думки, емоції та тілесні відчуття без суджень і реакцій. Цей процес сприяє розвитку навичок емоційної регуляції, що виявляється у здатності підлітка

контролювати свої емоційні реакції на стресові ситуації, зменшуючи ризик імпульсивних і агресивних дій.

Майндфулнес-медитації допомагають підліткам зосередитися на поточному моменті, що дозволяє їм відійти від негативних мисленнєвих патернів і сфокусуватися на позитивних аспектах свого життя. Цей процес знижує рівень стресу і тривожності, допомагає підліткам розвивати стресостійкість і ефективно долати труднощі.

У контексті даної програми, майндфулнес-медитації проводяться у форматі 30-хвилинних занять тричі на тиждень протягом 12 занять. Кожне заняття спрямоване на поступове освоєння підлітками різних технік майндфулнес, таких як дихальні вправи, сканування тіла, медитації на ходьбу та усвідомлене харчування. Дихальні вправи допомагають підліткам заспокоїтися і зосередитися, сканування тіла сприяє розслабленню і зниженню фізичного напруження, медитації на ходьбу дозволяють поєднувати фізичну активність з ментальним фокусом, а усвідомлене харчування допомагає підліткам навчитися насолоджуватися їжею і бути більш присутніми у моменті.

Ця методика також включає візуалізації, які використовуються для створення позитивних уявних образів, що сприяють покращенню настрою і загального психологічного благополуччя підлітків. Завдяки регулярному практикуванню майндфулнес-медитацій, підлітки розвивають навички, які допомагають їм ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, покращують їхню концентрацію і загальну успішність у навчанні та інших сферах життя.

Таким чином, майндфулнес-медитації є важливим інструментом у комплексному підході до психологічної підтримки і розвитку підлітків, що сприяє їхньому соціальному та психологічному благополуччю.

Когнітивно-поведінкові техніки є одним із найефективніших та найбільш поширених підходів до психотерапії, який базується на науково обґрунтованих методах роботи з негативними мисленнєвими патернами та

поведінковими реакціями. Вони орієнтовані на розвиток у підлітків навичок саморегуляції, що дозволяє їм більш ефективно управляти своїми емоціями та поведінкою. Це є надзвичайно важливим для підлітків, які схильні до делінквентної поведінки, оскільки допомагає їм усвідомлювати свої думки і почуття та змінювати їх таким чином, щоб знижувати ризик імпульсивних і небезпечних дій.

Основою КПТ є концепція, що негативні мисленнєві патерни можуть впливати на емоційні стани та поведінкові реакції. Цей підхід включає виявлення, ідентифікацію та зміну цих патернів на більш позитивні та конструктивні. Підлітки, що беруть участь у КПТ, навчаються розпізнавати спотворені або ірраціональні думки, що призводять до емоційного дистресу або негативної поведінки, та замінювати їх більш раціональними та адаптивними.

Когнітивно-поведінкові техніки спрямовані також на розвиток навичок саморегуляції, що включає управління стресом, контроль емоцій, розвиток навичок вирішення проблем та стратегій подолання. Це досягається через використання різних когнітивних та поведінкових технік, таких як когнітивна реструктуризація, техніки релаксації, вправа на увагу та концентрацію, а також моделювання поведінки.

Програма КПТ у контексті даної програми включає проведення занять тривалістю 45 хвилин двічі на тиждень протягом 20 занять. Перші заняття зазвичай орієнтовані на встановлення терапевтичного контакту з підлітками, ознайомлення їх з основами КПТ та формування мотивації до змін. Подальші заняття спрямовані на роботу з конкретними проблемними зонами, такими як агресивна поведінка, тривожні стани, негативна самооцінка та проблеми у міжособистісних відносинах.

Таким чином, когнітивно-поведінкові техніки є важливим і ефективним компонентом у комплексному підході до роботи з підлітками, схильними до делінквентної поведінки, що сприяє їхньому особистісному розвитку, емоційному та психологічному благополуччю.

Програма емоційного інтелекту є невід'ємним компонентом комплексного підходу до психологічної підтримки підлітків, що схильні до делінквентної поведінки. Розвиток емоційного інтелекту полягає у навчанні підлітків розуміти, розпізнавати та керувати своїми емоціями, а також емоціями інших людей, що є ключовим для покращення міжособистісних відносин та загального психологічного благополуччя.

Підхід до розвитку емоційного інтелекту базується на визнанні важливості емоцій у формуванні поведінкових реакцій і міжособистісних відносин. Емоційний інтелект включає такі компоненти, як емоційна обізнаність, саморегуляція, мотивація, емпатія та соціальні навички. Підлітки, які мають високий рівень емоційного інтелекту, здатні краще розуміти свої емоційні стани, адекватно реагувати на емоції оточуючих та ефективно вирішувати конфліктні ситуації.

Заняття у програмі емоційного інтелекту мають тривалість 60 хвилин і проводяться раз на тиждень протягом 10 занять. Кожне заняття включає як теоретичний, так і практичний компоненти. Теоретична частина спрямована на ознайомлення підлітків з основними принципами емоційного інтелекту, механізмами виникнення емоцій та їхньою роллю у взаємодії з оточуючими. Практична частина включає різні вправи та тренінги, спрямовані на розвиток конкретних навичок емоційного інтелекту.

Однією з ключових цілей програми є розвиток емоційної обізнаності, що дозволяє підліткам краще розуміти ідентифікувати свої емоції та їхній вплив на поведінку. Це включає навчання підлітків розпізнавати ранні ознаки емоційних реакцій, такі як зміни у фізичному стані або мисленні, що дозволяє їм своєчасно застосовувати стратегії регуляції.

Саморегуляція є ще одним важливим аспектом програми, спрямованим на навчання підлітків контролювати свої емоційні реакції та поведінку у стресових ситуаціях. Це досягається через використання технік релаксації, когнітивної реструктуризації та інших методів, що допомагають підліткам знижувати рівень стресу та тривожності.

Емпатія та соціальні навички, що розвиваються у рамках програми, сприяють покращенню міжособистісних відносин і здатності підлітків ефективно взаємодіяти з оточуючими. Це включає навчання навичкам активного слухання, вміння висловлювати свої почуття та потреби, а також розуміти емоційні стани інших людей і адекватно реагувати на них.

Таким чином, програма емоційного інтелекту є важливим інструментом для підвищення емоційної грамотності підлітків, що сприяє їхньому особистісному розвитку та покращенню соціального благополуччя. Вона забезпечує підлітків необхідними навичками для ефективного управління своїми емоціями та взаємодії з оточуючими, що є ключовим фактором у профілактиці делінквентної поведінки.

Розвиток соціальних навичок та комунікації є критично важливим аспектом комплексної програми психологічної підтримки підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Соціальні навички визначають здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими, вирішувати конфлікти та будувати здорові міжособистісні відносини. Низький рівень розвитку цих навичок може стати передумовою для розвитку агресивної та девіантної поведінки, тоді як їх вдосконалення сприяє формуванню гармонійних відносин у колективі та суспільстві в цілому.

Програма розвитку соціальних навичок та комунікації включає систематичні заняття тривалістю 45 хвилин, які проводяться раз на тиждень протягом 15 занять. Основна мета цих занять полягає у підвищенні здатності підлітків розуміти та враховувати інтереси та емоції інших людей, розвивати навички ефективної комунікації та конструктивного вирішення конфліктів. Цей компонент програми також орієнтований на формування у підлітків позитивних моделей поведінки, що сприяють зміцненню міжособистісних зв'язків.

Програма передбачає теоретичне ознайомлення з основними принципами ефективної комунікації, серед яких активне слухання, вміння виражати свої думки та емоції, навички ведення переговорів та вирішення

конфліктів. Теоретичні знання закріплюються через практичні вправи, де підлітки можуть відпрацьовувати нові навички у різних соціальних ситуаціях. Це включає рольові ігри, моделювання конфліктних ситуацій та практичні завдання, спрямовані на розвиток емпатії та взаєморозуміння.

Одним із ключових аспектів розвитку соціальних навичок є навчання підлітків принципам конструктивного вирішення конфліктів. Конфлікти є невід'ємною частиною людського життя, і вміння ефективно справлятися з ними є важливим для зниження рівня агресивності та девіантної поведінки. У рамках програми підлітки навчаються ідентифікувати причини конфліктів, аналізувати різні стратегії їх вирішення та застосовувати техніки медіації та переговорів. Це сприяє формуванню у них навичок мирного вирішення суперечок, що є важливим для забезпечення гармонійних міжособистісних відносин.

Також важливим аспектом є розвиток навичок ефективної комунікації, що включає навчання підлітків активному слуханню, адекватному вираженню своїх почуттів та потреб, а також вмінню розуміти невербальні сигнали та емпатично реагувати на емоції інших людей. Це сприяє покращенню якості їхніх соціальних взаємодій, зниженню рівня конфліктності та формуванню здорових соціальних зв'язків.

Програма розвитку соціальних навичок та комунікації сприяє всебічному особистісному розвитку підлітків, забезпечуючи їх необхідними інструментами для ефективної взаємодії з оточуючими. Вона допомагає підліткам будувати позитивні моделі поведінки, що сприяють зміцненню соціальних зв'язків і покращенню загального психологічного благополуччя.

Арт-терапія є потужним інструментом у психотерапевтичній практиці, який використовує художню творчість як засіб для вираження емоцій, зниження тривожності та розвитку самоусвідомлення. Цей підхід базується на концепції, що процес створення та інтерпретації художніх творів сприяє розумінню і вираженню внутрішнього світу індивіда, що є особливо важливим для підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Основна мета арт-терапії полягає у створенні безпечного та підтримуючого середовища, де підлітки можуть вільно виражати свої емоції та переживання через художню творчість. Це може включати малювання, ліплення, колажі, живопис та інші форми мистецтва. Художня творчість надає підліткам можливість досліджувати і виражати свої емоції у невербальній формі, що може бути особливо корисним для тих, хто має труднощі з вербалізацією своїх почуттів.

Процес арт-терапії сприяє зниженню тривожності та стресу, оскільки створення художніх творів допомагає підліткам сконцентруватися на творчому процесі, що відволікає їх від негативних думок і переживань. Арт-терапія також сприяє розвитку самоусвідомлення, оскільки підлітки мають можливість досліджувати свої внутрішні конфлікти, страхи та надії через мистецтво.

Заняття арт-терапією тривалістю 60 хвилин проводяться раз на тиждень протягом 10 занять. Кожне заняття має структурований підхід, що включає різні етапи творчого процесу. Спочатку підлітки знайомляться з матеріалами та техніками, які будуть використовуватися під час заняття. Потім, під керівництвом арт-терапевта, вони приступають до створення своїх художніх творів. Після завершення творчого процесу проводиться обговорення робіт, де підлітки можуть поділитися своїми враженнями та відчуттями.

Арт-терапія також сприяє розвитку когнітивних навичок, таких як концентрація, планування та вирішення проблем. Підлітки, що беруть участь у арт-терапії, навчаються планувати свої дії, приймати рішення щодо вибору матеріалів та технік, а також оцінювати результати своєї праці.

Таким чином, арт-терапія є важливим компонентом у комплексному підході до психологічної підтримки підлітків, який сприяє їхньому емоційному та психологічному благополуччю. Вона надає підліткам можливість вільно виражати свої емоції та переживання, знижувати рівень тривожності та стресу, а також розвивати самоусвідомлення та когнітивні навички.

Тренінги емоційної грамотності є важливим компонентом у психотерапевтичній програмі, що спрямована на розвиток у підлітків навичок емоційної грамотності, ідентифікацію та управління емоціями, а також підвищення стресостійкості. Емоційна грамотність включає здатність розуміти, виражати та регулювати свої емоції, а також емпатично взаємодіяти з іншими людьми. Ці навички є ключовими для особистісного розвитку та соціального благополуччя підлітків, особливо тих, хто схильний до делінквентної поведінки.

Основна мета тренінгів емоційної грамотності полягає у формуванні у підлітків здатності ідентифікувати свої емоційні стани, розуміти їхні причини та наслідки, а також використовувати ефективні стратегії для регуляції емоцій. Це досягається через навчання різним технікам та методам, таким як когнітивна реструктуризація, техніки релаксації, медитації та вправи на усвідомленість. Тренінги також включають навчання навичкам ефективного спілкування та вирішення конфліктів, що сприяє покращенню міжособистісних відносин та підвищенню соціальної інтеграції підлітків.

Заняття тренінгів емоційної грамотності тривалістю 45 хвилин проводяться раз на тиждень протягом 12 занять. Під час цих занять підлітки залучаються до різних вправ та активностей, спрямованих на розвиток емоційної обізнаності та саморегуляції. На початкових етапах тренінгу підлітки знайомляться з основними поняттями та теоріями емоційної грамотності, вивчають базові техніки для ідентифікації та вираження емоцій.

У процесі навчання підлітки отримують можливість практикувати навички регуляції емоцій у контрольованих умовах, що дозволяє їм краще зрозуміти свої емоційні реакції та ефективно управляти ними у реальних життєвих ситуаціях. Тренінги також акцентують увагу на розвиток емпатії та навичок активного слухання, що є важливими для покращення якості соціальних взаємодій та побудови здорових міжособистісних відносин.

Підвищення стресостійкості є ще одним важливим аспектом тренінгів емоційної грамотності. Підлітки навчаються ідентифікувати стресові фактори,

аналізувати їхній вплив на емоційний стан та застосовувати різні техніки для зниження стресу, такі як дихальні вправи, медитації та техніки релаксації. Це допомагає їм підвищити здатність справлятися зі стресовими ситуаціями, що є ключовим для зниження ризику розвитку агресивної та девіантної поведінки.

Таким чином, тренінги емоційної грамотності є важливим інструментом для розвитку у підлітків необхідних навичок емоційної обізнаності та регуляції, що сприяє їхньому особистісному розвитку та покращенню загального психологічного благополуччя. Вони забезпечують підлітків інструментами для ефективного управління емоціями та взаємодії з оточуючими, що є важливим для профілактики делінквентної поведінки та підвищення якості життя.

Тренінги з медіаграмотності є важливим елементом у комплексній програмі розвитку підлітків, спрямованій на зниження ризику делінквентної поведінки. Медіаграмотність охоплює навички критичного мислення, аналізу інформації та безпечного використання медіаресурсів, що є надзвичайно важливим у сучасному інформаційному середовищі, яке характеризується великою кількістю доступної інформації, зокрема, у цифровому форматі.

Основна мета тренінгів з медіаграмотності полягає у навчанні підлітків вміння критично оцінювати інформацію, виявляти дезінформацію та фейки, а також безпечно використовувати медіаресурси. Цей процес включає ознайомлення з різними джерелами інформації, аналіз їхньої надійності та об'єктивності, а також розробку стратегій для розпізнавання маніпулятивних та пропагандистських матеріалів. Важливим аспектом є навчання підлітків розуміти вплив медіа на їхні емоції та поведінку, а також формування критичного ставлення до інформації, що споживається.

Заняття тренінгів з медіаграмотності тривалістю 60 хвилин проводяться раз на тиждень протягом 8 занять. Кожне заняття має структурований підхід, що включає теоретичну та практичну частини. Теоретична частина спрямована на ознайомлення підлітків з основними принципами медіаграмотності, зокрема, з поняттями медіакультури, медіаосвіти та

інформаційної гігієни. Підлітки вивчають основні види медіа, їхню структуру та функції, а також засоби маніпулювання та пропаганди.

Практична частина тренінгів передбачає виконання різних вправ і завдань, що сприяють розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації. Підлітки беруть участь у дискусіях, аналізують реальні медіаматеріали, вивчають приклади дезінформації та фейкових новин, а також розробляють власні стратегії для їх розпізнавання та протидії. Важливим аспектом є навчання підлітків безпечному використанню медіаресурсів, зокрема, у соціальних мережах та інтернет-просторі.

Тренінги з медіаграмотності також сприяють розвитку соціальних навичок та навичок ефективної комунікації, оскільки підлітки вчаться вести конструктивні дискусії, висловлювати свої думки та аргументувати свої позиції. Це сприяє покращенню якості їхніх соціальних взаємодій та зниженню рівня конфліктності.

Таким чином, тренінги з медіаграмотності є важливим інструментом для розвитку критичного мислення та аналізу інформації у підлітків, що сприяє зниженню ризику делінквентної поведінки та покращенню їхнього соціального та психологічного благополуччя. Вони забезпечують підлітків необхідними навичками для безпечного та усвідомленого використання медіаресурсів, що є важливим у сучасному інформаційному суспільстві.

Запропонована програма є всебічно інтегрованим підходом до розвитку самоактуалізації підлітків, які схильні до делінквентної поведінки. Завдяки багатокomпонентному характеру, що включає майндфулнес-медитації, когнітивно-поведінкову терапію, розвиток емоційного інтелекту, соціальних навичок, арт-терапію, тренінги емоційної грамотності та медіаграмотності, програма сприяє комплексному розвитку особистості підлітків.

Кожен компонент програми спрямований на вирішення конкретних психологічних та соціальних завдань, що дозволяє забезпечити всебічний підхід до роботи з підлітками, допомагаючи їм долати негативні емоційні стани та розвивати навички ефективної саморегуляції. Майндфулнес-

медитації сприяють розвитку самоусвідомлення та емоційної регуляції, знижуючи рівень стресу та тривожності. Когнітивно-поведінкова терапія дозволяє підліткам змінювати негативні мисленнєві патерни та розвивати навички управління емоціями та поведінкою.

Програма емоційного інтелекту допомагає підліткам розуміти та керувати своїми емоціями, покращуючи міжособистісні відносини. Розвиток соціальних навичок та комунікації сприяє ефективній взаємодії з оточуючими, вирішенню конфліктів та побудові здорових соціальних зв'язків. Арт-терапія надає підліткам можливість вільно виражати свої емоції через художню творчість, знижуючи рівень тривожності та підвищуючи самоусвідомлення.

Тренінги емоційної грамотності спрямовані на розвиток навичок ідентифікації та управління емоціями, підвищення стресостійкості. Нарешті, тренінги з медіаграмотності навчають підлітків критично мислити, аналізувати інформацію та безпечно використовувати медіаресурси, що сприяє зниженню ризику делінквентної поведінки.

Таким чином, програма сприяє всебічному розвитку особистості підлітків, допомагає їм долати негативні емоційні стани та формувати здорові міжособистісні відносини. Вона забезпечує інтегрований підхід до їхнього соціального та психологічного благополуччя, створюючи умови для гармонійного розвитку та профілактики делінквентної поведінки.

3.3. Ефективність комплексної програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» та науково-практичні рекомендації для педагогів

Ефективність комплексної програми розвитку самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, є актуальною темою для дослідження у галузі психології та педагогіки. Зважаючи на зростання кількості підлітків, які проявляють девіантну поведінку, існує нагальна

потреба у розробці та впровадженні ефективних інтервенційних програм, що сприяють їхньому особистісному розвитку та соціальному благополуччю.

Комплексна програма «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», що включає різні психологічні підходи та методи, зокрема майндфулнес-медитації, когнітивно-поведінкову терапію, розвиток емоційного інтелекту, соціальних навичок, арт-терапію, тренінги емоційної грамотності та медіаграмотності, сприяє всебічному розвитку підлітків, допомагає їм долати негативні емоційні стани та формувати здорові міжособистісні відносини. Ця програма є інтегрованим підходом, який враховує індивідуальні особливості та потреби підлітків, що дозволяє досягати позитивних змін у їхньому психологічному стані та поведінці.

У даному розділі дисертаційного дослідження буде розглянуто ефективність запропонованої програми на основі наукових даних, отриманих у результаті емпіричного дослідження. Особлива увага буде приділена аналізу впливу різних компонентів програми на розвиток навичок саморегуляції, емоційної грамотності, соціальних навичок та зниження рівня тривожності і агресії у підлітків. Також будуть надані науково-практичні рекомендації для педагогів та психологів щодо впровадження і адаптації даної програми у різних освітніх та соціальних контекстах.

Реалізація програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», здійснювалася командою висококваліфікованих фахівців, що забезпечило комплексний підхід до вирішення поставлених завдань. Ключову роль у проведенні майндфулнес-медитацій, когнітивно-поведінкових технік та тренінгів емоційної грамотності виконували клінічні психологи з відповідним досвідом роботи з підлітковою аудиторією. Їхня професійна компетенція дозволяла не лише впроваджувати методики усвідомлення, емоційної регуляції та зміни когнітивних патернів, але й адаптувати їх відповідно до індивідуальних особливостей учасників програми.

Значну роль у процесі відігравали психотерапевти, які спеціалізувалися на арт-терапевтичних підходах, спрямованих на розвиток творчої самовираженості та зниження рівня тривожності. Використання арт-терапії дозволяло глибше опрацьовувати емоційні переживання, стимулювати саморефлексію і формувати більш стійкі психологічні механізми, що підтримували позитивні зміни в поведінковій сфері. Одночасно експерти з розвитку емоційного інтелекту та соціальної психології забезпечували проведення тренінгів, що сприяли розвитку навичок розпізнавання, розуміння і регулювання власних емоцій та емоцій оточуючих, а також підвищенню ефективності міжособистісної комунікації. Цей напрямок роботи був особливо важливим для формування конструктивних моделей соціальної взаємодії і профілактики конфліктних ситуацій.

Окрему складову програми становили тренінги з медіаграмотності, які реалізовували фахівці, що спеціалізуються на критичному мисленні та аналізі інформації. Вони надавали підліткам необхідні інструменти для усвідомленого і безпечного користування медіаресурсами, що сприяло формуванню психологічних захисних механізмів і зниженню ризику впливу деструктивного контенту, який міг провокувати делінквентну поведінку.

Організація занять відбувалася в закладах освіти та спеціалізованих центрах соціальної підтримки молоді, що забезпечувало доступність програми для цільової аудиторії. Заняття проводилися як у груповому форматі, що створювало умови для розвитку соціальних навичок та підтримки однолітків, так і в індивідуальній формі, яка дозволяла враховувати специфічні потреби окремих підлітків. Науково-педагогічний керівник здійснював загальний контроль за реалізацією програми, забезпечуючи відповідність методичних процедур сучасним психологічним стандартам та їх адаптацію до особливостей досліджуваної групи.

Табл. 3.2 представляє результати тестування за шкалою самоактуалізації (SAS) для 125 підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Таблиця 3.2

Результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою самоактуалізації (SAS) (n = 125)

Показник	До впровадження програми (M ± SD)	Після впровадження програми (M ± SD)
Автономія	3.5 ± 0.75	4.0 ± 0.5
Самоприйняття	3.8 ± 0.7	4.3 ± 0.6
Креативність	4.2 ± 0.6	4.5 ± 0.5

У табл. 3.2 представлено результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки, за шкалою самоактуалізації (SAS) до та після впровадження розробленої програми психологічної підтримки. Загальна кількість учасників становила 125 підлітків.

Показник автономії, що оцінює здатність підлітків самостійно приймати рішення та діяти незалежно від зовнішніх впливів, зріс з середнього значення 3.5 ± 0.75 до 4.0 ± 0.5 після впровадження програми. Це свідчить про підвищення рівня автономності учасників програми, що вказує на їхню здатність більш ефективно керувати своїм життям та приймати незалежні рішення.

Самоприйняття, яке відображає позитивне ставлення до власної особистості та прийняття себе таким, яким є, також показало значне покращення. Середнє значення цього показника до впровадження програми становило 3.8 ± 0.7 , тоді як після втручання воно зросло до 4.3 ± 0.6 . Це демонструє, що програма сприяла розвитку більш позитивного самосприйняття у підлітків, що є важливим фактором для їхнього психічного здоров'я та особистісного розвитку.

Креативність, яка оцінює здатність підлітків до творчого мислення та генерації нових ідей, також зазнала покращення. Середнє значення креативності до впровадження програми становило 4.2 ± 0.6 , а після програми - 4.5 ± 0.5 . Це вказує на те, що програма стимулювала розвиток творчих здібностей учасників, що є важливим для їхньої адаптації до соціальних та академічних вимог.

Таким чином, результати, представлені в таблиці, свідчать про позитивний вплив програми психологічної підтримки на рівень самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Після впровадження програми спостерігається покращення показників автономії, самоприйняття та креативності, що підтверджує ефективність програми у сприянні особистісному розвитку та психічному здоров'ю підлітків.

В табл. 3.3 наведені результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою самооцінки Розенберга (RSES).

Таблиця 3.3

Результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою самооцінки Розенберга (RSES) (n = 125)

Показник	До впровадження програми (M ± SD)	Після впровадження програми (M ± SD)
Самоповага	3.4 ± 0.9	3.9 ± 0.7
Впевненість у собі	3.6 ± 0.8	4.1 ± 0.6

У табл. 3.3 представлені результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки, за шкалою самооцінки Розенберга (RSES) до і після впровадження програми психологічної підтримки. Загальна кількість учасників дослідження становила 125 підлітків.

Показник самоповаги, який відображає рівень самовідчуття та цінності себе як особистості, покращився після впровадження програми. Середнє значення самоповаги до втручання становило 3.4 з стандартним відхиленням 0.9, тоді як після впровадження програми цей показник зріс до 3.9 з стандартним відхиленням 0.7. Це свідчить про те, що програма сприяла підвищенню рівня самоповаги серед учасників, що є важливим аспектом їхнього психічного та емоційного благополуччя.

Показник впевненості у собі, який оцінює рівень впевненості у власних силах і здатність досягати поставлених цілей, також зазнав значного покращення. До впровадження програми середнє значення впевненості у собі становило 3.6 з стандартним відхиленням 0.8, а після втручання цей показник

зріс до 4.1 з стандартним відхиленням 0.6. Це вказує на те, що програма ефективно сприяла підвищенню впевненості у собі серед підлітків, що є важливим для їхнього особистісного та соціального розвитку.

Отже, результати, представлені в таблиці 3.3, демонструють, що впроваджена програма психологічної підтримки має позитивний вплив на рівень самооцінки підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Після участі в програмі спостерігається значне підвищення показників самоповаги та впевненості у собі, що свідчить про ефективність програми у сприянні психологічному та емоційному зростанню підлітків.

В табл. 3.4 наведені результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою депресії, тривоги та стресу (DASS).

Таблиця 3.4

Результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою депресії, тривоги та стресу (DASS) (n = 125)

Показник	До впровадження програми (M ± SD)	Після впровадження програми (M ± SD)
Депресія	2.8 ± 1.1	2.0 ± 0.9
Тривога	3.0 ± 1.0	2.1 ± 0.8
Стрес	2.9 ± 1.2	2.0 ± 0.9

Табл. 3.4 представляє результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки, за шкалою депресії, тривоги та стресу (DASS) до і після впровадження програми психологічної підтримки. У цьому дослідженні взяли участь 125 підлітків.

За шкалою депресії спостерігалось значне зниження рівня депресивних симптомів після втручання. До впровадження програми середнє значення депресії становило 2.8 з стандартним відхиленням 1.1, а після втручання цей показник знизився до 2.0 з стандартним відхиленням 0.9. Це свідчить про те, що програма була ефективною в зменшенні симптомів депресії серед підлітків, що в свою чергу сприяє їхньому психічному здоров'ю та загальному благополуччю.

За шкалою тривоги також спостерігалось значне зменшення рівня тривожності після втручання. Середнє значення тривоги до впровадження програми становило 3.0 з стандартним відхиленням 1.0, тоді як після втручання цей показник знизився до 2.1 з стандартним відхиленням 0.8. Це вказує на те, що програма допомогла зменшити рівень тривожності у підлітків, що є важливим аспектом їхнього психоемоційного стану.

За шкалою стресу результати також демонструють покращення після впровадження програми. До втручання середнє значення стресу становило 2.9 з стандартним відхиленням 1.2, а після втручання цей показник знизився до 2.0 з стандартним відхиленням 0.9. Це свідчить про те, що програма була ефективною в зменшенні рівня стресу серед підлітків, що сприяє їхньому загальному благополуччю та стійкості до життєвих викликів.

Отже, результати, представлені у таблиці 3.4, демонструють, що впроваджена програма психологічної підтримки мала позитивний вплив на рівень депресії, тривоги та стресу у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Після участі в програмі спостерігається значне зниження цих показників, що вказує на її ефективність у покращенні психічного та емоційного стану підлітків.

Табл. 3.5 демонструє результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою агресивної поведінки (AQ).

Таблиця 3.5

Результати тестування підлітків, схильних до делінквентної поведінки за шкалою агресивної поведінки (AQ) (n = 125)

Показник	До впровадження програми (M ± SD)	Після впровадження програми (M ± SD)
Фізична агресія	3.2 ± 1.0	2.5 ± 0.9
Вербальна агресія	3.5 ± 0.9	2.7 ± 0.7
Гнів	3.1 ± 1.1	2.4 ± 0.8
Ворожість	3.3 ± 0.8	2.6 ± 0.7

Показник фізичної агресії, який відображає схильність до проявів фізичної агресії, значно знизився після впровадження програми. До втручання

середнє значення фізичної агресії становило 3.2 з стандартним відхиленням 1.0, тоді як після програми цей показник знизився до 2.5 з стандартним відхиленням 0.9. Це свідчить про те, що програма була ефективною в зменшенні фізичних проявів агресії серед підлітків, що сприяє їхньому більш мирному та спокійному поведінкові.

Вербальна агресія, яка оцінює схильність до проявів агресії у вигляді словесних нападів, також показала значне зниження після впровадження програми. До втручання середнє значення вербальної агресії становило 3.5 з стандартним відхиленням 0.9, а після програми цей показник знизився до 2.7 з стандартним відхиленням 0.7. Це вказує на те, що програма допомогла підліткам краще контролювати свої словесні реакції та уникати конфліктів.

Показник гніву, який відображає внутрішнє відчуття роздратування та злості, також значно зменшився після втручання. Середнє значення гніву до впровадження програми становило 3.1 з стандартним відхиленням 1.1, тоді як після програми цей показник знизився до 2.4 з стандартним відхиленням 0.8. Це свідчить про те, що програма була ефективною в зменшенні рівня внутрішнього гніву у підлітків, що сприяє їхньому емоційному благополуччю.

Показник ворожості, який оцінює схильність до недовірливих та вороже настроєних реакцій, також показав значне зниження після впровадження програми. До втручання середнє значення ворожості становило 3.3 з стандартним відхиленням 0.8, а після програми цей показник знизився до 2.6 з стандартним відхиленням 0.7. Це вказує на те, що програма сприяла зменшенню рівня ворожості серед підлітків, що є важливим для їхньої соціальної адаптації та міжособистісних стосунків.

Таким чином, результати, представлені у таблиці 3.5, демонструють, що впроваджена програма психологічної підтримки мала позитивний вплив на рівень агресивної поведінки у підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Після участі в програмі спостерігається значне зниження показників фізичної агресії, вербальної агресії, гніву та ворожості, що свідчить про її ефективність у покращенні поведінкових та емоційних реакцій підлітків.

В табл. 3.6 наведені результати кореляційного аналізу Спірмена після впровадження програми.

Таблиця 3.6

Результати кореляційного аналізу Спірмена після впровадження програми (n = 125)

Змінні	r (коефіцієнт кореляції)	p (рівень значущості)
Самоактуалізація - Самооцінка	0.72	< 0.01
Самоактуалізація - Агресивна поведінка	-0.56	< 0.05
Самоактуалізація - Депресія	-0.48	< 0.05
Самоактуалізація - Тривога	-0.52	< 0.05
Самоактуалізація - Стрес	-0.49	< 0.05

Аналіз табл. 3.6 показав, що між самоактуалізацією та самооцінкою існує позитивна кореляція з коефіцієнтом кореляції $r = 0.72$ при рівні значущості $p < 0.01$. Це свідчить про те, що підвищення рівня самоактуалізації супроводжується підвищенням рівня самооцінки серед підлітків. Важливість цього показника полягає в тому, що підвищення самоактуалізації сприяє покращенню сприйняття себе та зміцненню позитивної самооцінки, що є важливим аспектом особистісного розвитку та психічного здоров'я підлітків.

Кореляція між самоактуалізацією та агресивною поведінкою виявилася негативною з коефіцієнтом кореляції $r = -0.56$ при рівні значущості $p < 0.05$. Це означає, що підвищення рівня самоактуалізації супроводжується зменшенням агресивної поведінки серед підлітків. Такий результат свідчить про ефективність програми у зменшенні проявів агресії шляхом сприяння особистісному зростанню та розвитку самоконтролю.

Аналогічно, між самоактуалізацією та депресією була виявлена негативна кореляція з коефіцієнтом $r = -0.48$ при рівні значущості $p < 0.05$. Це свідчить про те, що підвищення рівня самоактуалізації сприяє зменшенню симптомів депресії серед підлітків. Цей результат вказує на важливість програми у підтримці психічного здоров'я та зменшенні депресивних проявів у підлітків.

Кореляція між самоактуалізацією та тривогою також виявилася негативною з коефіцієнтом $r = -0.52$ при рівні значущості $p < 0.05$. Це означає, що підвищення рівня самоактуалізації сприяє зменшенню рівня тривожності серед підлітків. Такий результат свідчить про позитивний вплив програми на зменшення тривожних станів та підвищення емоційної стійкості учасників.

Також було виявлено негативну кореляцію між самоактуалізацією та стресом з коефіцієнтом $r = -0.49$ при рівні значущості $p < 0.05$. Це свідчить про те, що підвищення рівня самоактуалізації сприяє зменшенню рівня стресу серед підлітків. Цей результат підкреслює ефективність програми у зниженні стресових реакцій та покращенні загального психоемоційного стану учасників.

Таким чином, результати кореляційного аналізу Спірмена демонструють значущі взаємозв'язки між рівнем самоактуалізації та іншими показниками психоемоційного стану після впровадження програми психологічної підтримки. Програма виявилася ефективною у покращенні самооцінки, зменшенні агресивної поведінки, депресії, тривоги та стресу серед підлітків, що сприяє їхньому особистісному та психічному зростанню.

Табл. 3.7 демонструє результати Манн-Уїтні U-тест - Рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки після впровадження програми.

Таблиця 3.7

Результати Манн-Уїтні U-тест - Рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки після впровадження програми (n = 125)

Група	Медіана	U (тест)	p (рівень значущості)
Висока соціальна підтримка	4.0	345	< 0.01
Низька соціальна підтримка	3.2	-	-

Табл. 3.7 демонструє результати аналізу рівня самоактуалізації у підлітків з різним рівнем соціальної підтримки після впровадження програми психологічної підтримки. Дослідження проводилося за допомогою Манн-Уїтні U-тесту, який дозволяє порівняти два незалежні зразки, в даному випадку - підлітків з високим та низьким рівнем соціальної підтримки. Загальна кількість учасників дослідження становила 125 підлітків.

Результати показали, що медіанне значення рівня самоактуалізації у підлітків з високим рівнем соціальної підтримки становило 4.0, що свідчить про значно вищий рівень самоактуалізації у порівнянні з підлітками, які мали низький рівень соціальної підтримки, у яких медіанне значення становило 3.2. Коефіцієнт U-тесту становив 345, а рівень значущості p був менше 0.01, що свідчить про статистично значущу різницю між двома групами.

Ці результати підкреслюють важливість соціальної підтримки у процесі самоактуалізації підлітків. Високий рівень соціальної підтримки сприяє розвитку кращого сприйняття себе, впевненості у своїх силах та здатності досягати поставлених цілей. Підлітки, які отримують більше соціальної підтримки від сім'ї, друзів та спільноти, мають більшу ймовірність досягти вищого рівня самоактуалізації.

Навпаки, низький рівень соціальної підтримки може перешкоджати процесу самоактуалізації, що підтверджують нижчі медіанні значення у цій групі підлітків. Відсутність належної підтримки може призводити до відчуття ізоляції, невпевненості у своїх силах та труднощів у досягненні особистісних цілей.

Таким чином, результати, представлені у табл. 3.7, свідчать про важливу роль соціальної підтримки у процесі самоактуалізації підлітків. Впровадження програми психологічної підтримки, яка враховує рівень соціальної підтримки, може бути ефективним інструментом у сприянні особистісному зростанню та розвитку підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Програма, що забезпечує підліткам належну підтримку, може допомогти їм досягти вищого

рівня самоактуалізації, знизити рівень агресії, депресії, тривоги та стресу, покращити самооцінку та сприяти загальному психічному благополуччю.

Табл. 3.8 демонструє результати аналізу ANOVA - Рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем депресії, тривоги та стресу після впровадження програми.

Таблиця 3.8

Результати аналізу ANOVA - Рівень самоактуалізації у підлітків з різним рівнем депресії, тривоги та стресу після впровадження програми (n = 125)

Змінна	F (статистика)	p (рівень значущості)
Депресія	4.6	< 0.05
Тривога	5.2	< 0.05
Стрес	4.9	< 0.05

Аналіз табл. 3.8 виявив статистично значущі розбіжності у рівнях самоактуалізації серед підлітків з різним рівнем депресії. F-статистика для цього показника становила 4.6 при рівні значущості $p < 0.05$. Це свідчить про те, що після впровадження програми спостерігається значне зменшення симптомів депресії, що позитивно впливає на рівень самоактуалізації підлітків. Підлітки, у яких рівень депресії знизився, мали вищі показники самоактуалізації, що вказує на ефективність програми у покращенні психічного здоров'я та особистісного розвитку.

Що стосується рівня тривоги, то результати також вказують на статистично значущі розбіжності. F-статистика для цього показника становила 5.2 при рівні значущості $p < 0.05$. Це означає, що підлітки, які зазнали зниження рівня тривоги після впровадження програми, демонструють вищі показники самоактуалізації. Програма допомогла учасникам краще справлятися з тривожними станами, що сприяє їхньому особистісному зростанню та емоційному благополуччю.

Аналіз рівня стресу також показав статистично значущі розбіжності з F-статистикою 4.9 при рівні значущості $p < 0.05$. Підлітки, у яких рівень стресу

знизився після участі у програмі, мали вищі показники самоактуалізації. Це свідчить про те, що програма була ефективною у зниженні рівня стресу, що в свою чергу позитивно вплинуло на загальний рівень самоактуалізації підлітків. Зменшення стресу сприяє кращому емоційному стану та підвищенню здатності підлітків до самореалізації та досягнення своїх цілей.

Таким чином, результати аналізу ANOVA, представлені в таблиці 3.8, підтверджують, що впроваджена програма психологічної підтримки мала значний позитивний вплив на рівень самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Зниження рівня депресії, тривоги та стресу після участі у програмі сприяло покращенню самоактуалізації, що вказує на ефективність програми у підтримці психічного здоров'я та особистісного зростання підлітків.

В табл. 3.9 наведені результати дослідження рівня самоактуалізації підлітків, які схильні до делінквентної поведінки, за авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації)

Таблиця 3.9

Результати методики дослідження рівня самоактуалізації підлітків, які схильні до делінквентної поведінки, за авторською психодіагностичною методикою «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації) (n = 125)

Назва шкали	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)	Мінімум	1-й квартиль (25%)	Медіана (50%)	3-й квартиль (75%)	Максимум
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	28.75	4.20	15.30	25.90	29.00	31.80	44.20
Фрустраційна толерантність (ФТ)	27.35	5.10	12.50	24.10	27.50	30.60	39.70
Етична самоідентифікація (ЕС)	26.80	4.30	13.90	22.80	26.50	29.10	40.50

Саморефлексія та самоконтроль (СРС)	25.90	4.10	15.00	22.70	25.80	28.60	37.80
Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	28.10	4.20	12.80	25.50	27.90	30.50	39.90
Загальний індекс САМАКТ	136.90	9.80	102.50	130.60	137.20	144.00	161.80

Табл. 3.9 містить результати повторного дослідження рівня самоактуалізації підлітків після впровадження програми, що дозволяє оцінити її ефективність на основі порівняння з попередніми показниками, отриманими в розділі 2 дисертації.

Середнє значення мотиваційної самоспрямованості (МС) зросло з $M = 24.99$ до $M = 28.75$, що підтверджує посилення внутрішньої мотивації підлітків до особистісного розвитку та реалізації власних життєвих цілей. Нижня межа показника також зросла з 11.50 до 15.30, а максимальне значення збільшилося до 44.20, що свідчить про суттєве покращення загальної мотиваційної сфери у досліджуваній вибірці.

Рівень фрустраційної толерантності (ФТ) підвищився з $M = 24.07$ до $M = 27.35$, що демонструє зростання здатності підлітків до ефективного подолання труднощів та адаптації до стресових ситуацій. Нижнє значення цього показника зросло з 9.30 до 12.50, а верхнє значення збільшилося до 39.70, що підтверджує успішність психокорекційного впливу на розвиток стресостійкості підлітків.

Показник етичної самоідентифікації (ЕС) зазнав позитивних змін, його середнє значення збільшилося з $M = 23.57$ до $M = 26.80$, що свідчить про посилення усвідомлення власних моральних принципів та соціальної відповідальності. Мінімальне значення зросло з 10.90 до 13.90, а максимальне – до 40.50, що підтверджує підвищення рівня етичної самосвідомості у більшості учасників дослідження.

Рівень саморефлексії та самоконтролю (CPC) також показав позитивну динаміку, його середнє значення збільшилося з $M = 22.16$ до $M = 25.90$, що вказує на покращення здатності підлітків до аналізу власних дій та ефективного регулювання власної поведінки. Нижнє значення піднялося з 12.70 до 15.00, а верхня межа досягла 37.80, що свідчить про підвищену стабільність механізмів саморегуляції.

Показник ціннісної перспективи майбутнього (ЦПМ) зріс із $M = 24.99$ до $M = 28.10$, що демонструє покращення здатності підлітків до формування довгострокових життєвих планів та усвідомлення майбутніх перспектив. Нижнє значення збільшилося з 9.60 до 12.80, а максимальне – до 39.90, що підтверджує активізацію ціннісного смислового структурування.

Загальний індекс САМАКТ зріс із $M = 119.77$ до $M = 136.90$, що підтверджує комплексне покращення всіх ключових показників самоактуалізації. Нижня межа загального показника піднялася з 88.40 до 102.50, а верхня межа досягла 161.80, що демонструє загальне зростання рівня самоактуалізації серед підлітків після впровадження програми.

В табл. 3.10 проведено порівняння показників самоактуалізації підлітків до та після впровадження програми ($n=125$)

Таблиця 3.10

Порівняння показників самоактуалізації підлітків до та після впровадження програми ($n=125$)

Показник	M (до)	M (після)	ΔM (зміна)	SD (після)	t-значення	p-значення
Мотиваційна самоспрямованість (МС)	24.99	28.75	+3.76	4.20	~11.22	< 0.001
Фрустраційна толерантність (ФТ)	24.07	27.35	+3.28	5.10	~7.94	< 0.001
Етична самоідентифікація (ЕС)	23.57	26.80	+3.23	4.30	~8.76	< 0.001
Саморефлексія та самоконтроль (CPC)	22.16	25.90	+3.74	4.10	~11.07	< 0.001

Ціннісна перспектива майбутнього (ЦПМ)	24.99	28.10	+3.11	4.20	~9.20	< 0.001
Загальний індекс САМАКТ	119.77	136.90	+17.13	9.80	~19.49	< 0.001

Табл. 3.10 демонструє порівняння середніх значень ключових показників самоактуалізації підлітків зі схильністю до делінквентної поведінки до та після впровадження психокорекційної програми ($n = 125$). Результати свідчать про суттєві позитивні зміни у всіх вимірюваних компонентах, що свідчить про ефективність втручання.

Мотиваційна самоспрямованість зросла з 24.99 до 28.75 балів, що відображає посилення внутрішньої мотивації підлітків до особистісного розвитку та цілеспрямованості. Збільшення склало 3.76 бала при стандартному відхиленні 4.20. Статистичний аналіз показав високе значення t приблизно 11.22 з рівнем значущості $p < 0.001$, що свідчить про надійність цього зростання.

Рівень фрустраційної толерантності підвищився з 24.07 до 27.35 балів, тобто на 3.28 бала, із стандартним відхиленням 5.10. Отримане t -значення близько 7.94 і $p < 0.001$ підтверджують, що ця зміна є статистично значущою, свідчаючи про покращення здатності підлітків долати стресові ситуації.

Етична самоідентифікація збільшилася з 23.57 до 26.80 балів (+3.23), при стандартному відхиленні 4.30. Статистичний показник t близько 8.76 ($p < 0.001$) свідчить про значне підвищення усвідомлення власних моральних цінностей та соціальної відповідальності.

Показник саморефлексії та самоконтролю виріс з 22.16 до 25.90 балів, що на 3.74 бала більше, при $SD = 4.10$. Статистична значущість цих змін підтверджується $t \approx 11.07$ і $p < 0.001$, що демонструє покращення механізмів саморегуляції та аналізу власної поведінки.

Ціннісна перспектива майбутнього підвищилась з 24.99 до 28.10 балів (+3.11), зі стандартним відхиленням 4.20, що підтверджується $t \approx 9.20$ та $p <$

0.001, вказуючи на більш усвідомлене планування і формування життєвих цілей.

Загальний індекс самоактуалізації за методикою «САМАКТ» значно зріс із 119.77 до 136.90 балів, що становить збільшення на 17.13 бала при SD 9.80. Величина t приблизно 19.49 ($p < 0.001$) свідчить про комплексне покращення всіх складових самоактуалізації підлітків після проведеної програми.

Табл. 3.11 наводить результати критерію Вілкоксона - Рівень самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки до та після участі у програмі психологічної підтримки.

Таблиця 3.11

Критерій Вілкоксона - Рівень самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки до та після участі у програмі психологічної підтримки

Стан	Медіана	Z (тест)	p (рівень значущості)	Кількість підлітків (n)
До втручання	3.2	-2.34	< 0.05	125
Після втручання	3.8	-2.34	< 0.05	125

Табл. 3.10 представляє результати оцінки рівня самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, до і після участі у програмі психологічної підтримки, використовуючи критерій Вілкоксона. Дослідження охопило 125 підлітків втручання, що дозволило отримати детальну картину змін у рівні самоактуалізації після впровадження програми.

До втручання медіанне значення рівня самоактуалізації становило 3.2, що свідчить про середній рівень самоактуалізації серед підлітків. Це значення вказує на те, що підлітки мали певні труднощі у досягненні повного розкриття свого потенціалу та самореалізації, що може бути пов'язано з їхньою схильністю до делінквентної поведінки та іншими психоемоційними факторами.

Після впровадження програми медіанне значення рівня самоактуалізації зросло до 3.8, що вказує на значне покращення рівня самоактуалізації серед

підлітків. Це зростання свідчить про те, що програма психологічної підтримки була ефективною у сприянні особистісному зростанню та самореалізації підлітків. Підвищений рівень самоактуалізації означає, що підлітки стали більш впевненими у своїх силах, краще розуміють свої потреби та цілі, а також здатні більш ефективно реалізовувати свій потенціал.

Результати тесту Вілкоксона з Z-статистикою -2.34 та рівнем значущості $p < 0.05$ підтверджують, що зміни у рівні самоактуалізації після впровадження програми є статистично значущими. Це означає, що зміни не є випадковими і можуть бути приписані впливу програми психологічної підтримки.

Загалом, результати, представлені у таблиці 3.10, демонструють позитивний вплив програми психологічної підтримки на рівень самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Значне підвищення рівня самоактуалізації після участі у програмі вказує на ефективність втручання у сприянні особистісному розвитку та психічному благополуччю підлітків. Програма допомогла підліткам краще усвідомлювати свої сильні сторони, розвивати впевненість у своїх силах та реалізовувати свій потенціал, що є важливим для їхнього соціального та особистісного зростання.

Табл. 3.12 демонструє результати аналізу Т-критерію Стьюдента - Рівень самооцінки підлітків, схильних до делінквентної поведінки до та після участі у програмі психологічної підтримки.

Таблиця 3.12

Т-критерій Стьюдента - Рівень самооцінки підлітків, схильних до делінквентної поведінки до та після участі у програмі психологічної підтримки

Стан	Медіана	t (тест)	p (рівень значущості)	Кількість підлітків (n)
До втручання	3.0	3.2	< 0.01	125
Після втручання	3.5	3.2	< 0.01	125

Табл. 3.12 представляє результати оцінки рівня самооцінки підлітків, схильних до делінквентної поведінки, до і після участі у програмі

психологічної підтримки, використовуючи Т-критерій Стюдента. Дослідження охопило 125 підлітків, що дозволило отримати детальну картину змін у рівні самооцінки після впровадження програми.

До втручання медіанне значення рівня самооцінки становило 3.0, що вказує на помірний рівень самооцінки серед підлітків. Це значення свідчить про те, що підлітки мали певні труднощі у позитивному сприйнятті себе та своїх можливостей, що може бути пов'язано з їхньою схильністю до делінквентної поведінки та низьким рівнем впевненості у своїх силах.

Після впровадження програми медіанне значення рівня самооцінки зросло до 3.5, що свідчить про значне покращення рівня самооцінки серед підлітків. Це зростання вказує на те, що програма психологічної підтримки була ефективною у сприянні підвищенню позитивного сприйняття себе та своїх можливостей серед підлітків. Підвищений рівень самооцінки означає, що підлітки стали більш впевненими у своїх силах, краще усвідомлюють свої можливості та здатні позитивно оцінювати свої досягнення.

Результати Т-критерію Стюдента з t-статистикою 3.2 та рівнем значущості $p < 0.01$ підтверджують, що зміни у рівні самооцінки після впровадження програми є статистично значущими. Це означає, що зміни не є випадковими і можуть бути приписані впливу програми психологічної підтримки.

Таким чином, результати, представлені у таблиці 3.12, демонструють позитивний вплив програми психологічної підтримки на рівень самооцінки підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Значне підвищення рівня самооцінки після участі у програмі вказує на ефективність втручання у сприянні покращенню самосприйняття та впевненості у своїх силах серед підлітків. Програма допомогла підліткам краще усвідомлювати свої сильні сторони, розвивати впевненість у своїх можливостях та позитивно оцінювати свої досягнення, що є важливим для їхнього психічного та емоційного благополуччя.

Ефективність комплексної програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки», вказує на значний потенціал її використання у навчально-виховному процесі. Підвищення рівня самоактуалізації, самооцінки та зниження рівня агресії, депресії, тривоги та стресу серед підлітків після впровадження програми підкреслює важливість психологічної підтримки в контексті роботи педагогів. На основі отриманих результатів можна сформулювати науково-практичні рекомендації для педагогів з метою подальшого впровадження ефективних методик у навчально-виховний процес.

Створення сприятливого середовища для розвитку самоактуалізації підлітків є важливим завданням педагогів, оскільки воно сприяє загальному розвитку особистості та позитивному психоемоційному стану учнів. Для досягнення цієї мети педагоги повинні активно підтримувати індивідуальні здібності та інтереси кожного учня, надаючи їм можливість для самореалізації у різних сферах діяльності. Це може включати стимулювання творчих здібностей, розвиток критичного мислення, а також сприяння участі учнів у різноманітних позакласних заходах, конкурсах і проектах.

Особлива увага повинна бути приділена створенню атмосфери довіри та взаємоповаги у класі. Це передбачає відкритість педагогів до спілкування з учнями, готовність вислухати їхні думки та погляди, а також підтримку доброзичливих стосунків між учнями. Педагоги повинні бути прикладом емпатії та поваги, що сприятиме формуванню таких самих якостей у їхніх вихованців. Використання інтерактивних методів навчання, групових завдань і дискусій може допомогти створити атмосферу співпраці та взаємодопомоги.

Підтримка індивідуальних здібностей учнів включає визнання та розвиток їхніх унікальних талантів та інтересів. Це може бути досягнуто через індивідуальний підхід до навчання, що дозволяє враховувати особливості кожного учня і надавати їм можливості для розкриття свого потенціалу. Педагоги можуть заохочувати учнів брати участь у діяльності, що відповідає

їхнім інтересам, таким як спортивні секції, мистецькі студії, наукові гуртки та інші форми позашкільної активності.

Сприяння самореалізації учнів у різних сферах діяльності є важливим аспектом їхнього особистісного зростання. Це передбачає створення умов для розвитку їхніх навичок та вмінь у різних областях, що дозволяє їм відчувати власну значущість та компетентність. Підтримка успішних досягнень учнів, визнання їхніх зусиль та результатів сприяє формуванню позитивного самосприйняття та впевненості у своїх силах.

Створення атмосфери довіри та взаємоповаги у класі також сприяє емоційному комфорту учнів, що є необхідним для їхнього психічного здоров'я та розвитку. Це передбачає створення безпечного середовища, де учні можуть відкрито висловлювати свої думки та почуття, не боячись критики чи осуду. Педагоги можуть використовувати техніки активного слухання, емоційної підтримки та вирішення конфліктів для забезпечення позитивного емоційного клімату у класі.

Таким чином, створення сприятливого середовища для розвитку самоактуалізації підлітків є комплексним завданням, що включає підтримку індивідуальних здібностей та інтересів учнів, надання можливості для самореалізації у різних сферах діяльності, а також створення атмосфери довіри та взаємоповаги у класі. Це сприяє формуванню позитивного самосприйняття, підвищенню впевненості у своїх силах та загальному розвитку особистості підлітків.

Забезпечення підтримки емоційного стану учнів є ключовим аспектом у роботі педагогів, оскільки психоемоційне благополуччя впливає на загальний розвиток особистості та навчальні досягнення учнів. Педагогам рекомендується активно впроваджувати методики, спрямовані на зниження рівня стресу, тривоги та депресії серед учнів, щоб створити сприятливе середовище для їхнього навчання та розвитку.

Техніки релаксації можуть включати різноманітні підходи, такі як глибоке дихання, медитація, йога, прогресивне м'язове розслаблення та

візуалізація. Ці методики допомагають учням знижувати рівень стресу, покращувати концентрацію та емоційний стан. Впровадження коротких сесій релаксації на початку або в кінці уроку може мати позитивний вплив на загальний емоційний клімат у класі.

Емоційна регуляція є ще одним важливим аспектом підтримки психоемоційного стану учнів. Педагогам слід навчати учнів технік саморегуляції, таких як усвідомленість, розпізнавання та контроль емоцій, а також позитивне мислення. Це допоможе учням краще розуміти свої емоції та вміти справлятися зі стресовими ситуаціями. Використання інтерактивних занять, групових обговорень та рольових ігор може сприяти розвитку навичок емоційної регуляції серед учнів.

Створення умов для відкритого обговорення проблем, які хвилюють учнів, є важливим елементом психологічної підтримки. Педагоги повинні бути відкритими до спілкування з учнями та готовими вислухати їхні проблеми без критики та осуду. Це допомагає створити атмосферу довіри та взаємоповаги, де учні відчувають себе захищеними та підтриманими. Використання класних годин, групових зустрічей або індивідуальних консультацій може сприяти відкритому обговоренню проблем та вирішенню конфліктів.

Індивідуальний підхід до кожного учня є ключовим у забезпеченні підтримки емоційного стану. Педагоги повинні бути уважними до потреб кожного учня, враховувати їхні індивідуальні особливості та надавати необхідну підтримку. Це може включати індивідуальні бесіди, надання додаткової допомоги у навчанні, підтримку у складних життєвих ситуаціях та заохочення до участі у позашкільних заходах.

Важливо, щоб педагоги були обізнані з ознаками стресу, тривоги та депресії у підлітків та вміли своєчасно надавати необхідну підтримку. Педагогам рекомендується співпрацювати з психологами та соціальними працівниками, щоб забезпечити комплексний підхід до підтримки емоційного стану учнів.

Забезпечення підтримки емоційного стану учнів є важливим аспектом роботи педагогів, який вимагає систематичного та індивідуального підходу. Використання технік релаксації, емоційної регуляції, відкритого обговорення проблем та індивідуальних підходів сприяє покращенню психоемоційного стану учнів, їхньому навчальному успіху та загальному розвитку особистості. Це, у свою чергу, створює сприятливе середовище для навчання та виховання, де учні можуть розвивати свої здібності та досягати поставлених цілей.

Розвиток соціальних навичок є критично важливим аспектом у формуванні гармонійної особистості підлітків, оскільки саме ці навички допомагають їм успішно адаптуватися в суспільстві, розвивати міжособистісні стосунки та досягати поставлених цілей. Соціальні навички, такі як комунікація, співпраця та вирішення конфліктів, є фундаментальними для успішної соціалізації учнів і повинні бути активно розвивані в освітньому процесі.

Комунікація є основою ефективної взаємодії між людьми і включає в себе вміння слухати, виражати свої думки та емоції, а також розуміти інших. Для розвитку комунікативних навичок учнів педагоги можуть використовувати інтерактивні методики, такі як групові обговорення, дебати, рольові ігри та проекти, що вимагають співпраці. Це не лише сприяє розвитку навичок виразного мовлення та слухання, але й допомагає учням краще зрозуміти точки зору інших, розвивати емпатію та толерантність.

Співпраця є ще однією важливою соціальною навичкою, що дозволяє учням ефективно працювати у команді, досягати спільних цілей та взаємодіяти з іншими на основі взаємоповаги та довіри. Педагоги можуть впроваджувати групові проекти, командні завдання та тренінги, спрямовані на розвиток навичок співпраці. Ці заходи допомагають учням навчитися розподіляти обов'язки, координувати свої дії, розв'язувати спільні проблеми та підтримувати один одного.

Вирішення конфліктів є невід'ємною частиною соціальної взаємодії, і навчити учнів ефективно справлятися з конфліктними ситуаціями є важливим

завданням педагогів. Це включає розвиток навичок самоконтролю, вміння висловлювати свої погляди без агресії та знаходити компроміси. Педагоги можуть використовувати рольові ігри, симуляції конфліктних ситуацій та обговорення реальних прикладів для навчання учнів ефективним стратегіям вирішення конфліктів. Це допомагає учням зменшити рівень стресу та агресії, сприяє розвитку емоційної стійкості та покращує міжособистісні стосунки.

Сприяння участі учнів у позакласних заходах є ще одним важливим аспектом розвитку соціальних навичок. Позакласні заходи, такі як спортивні секції, мистецькі студії, наукові гуртки та волонтерські програми, надають учням можливість взаємодіяти з однолітками у неформальній обстановці, розвивати свої інтереси та вміння, а також отримувати соціальну підтримку. Участь у таких заходах сприяє зміцненню почуття належності до колективу, розвитку лідерських якостей та підвищенню впевненості у своїх силах.

Розвиток соціальних навичок сприяє підвищенню рівня соціальної підтримки, що має позитивний вплив на рівень самоактуалізації учнів. Соціальна підтримка допомагає підліткам відчувати себе частиною спільноти, отримувати допомогу у складних ситуаціях та знаходити мотивацію для досягнення своїх цілей. Підвищений рівень соціальної підтримки сприяє розвитку позитивного самосприйняття, впевненості у своїх силах та здатності до самореалізації.

Таким чином, педагоги повинні активно працювати над розвитком соціальних навичок учнів, використовуючи різноманітні методики та створюючи умови для соціальної взаємодії. Це сприяє формуванню гармонійної особистості, покращенню міжособистісних стосунків та підвищенню рівня самоактуалізації підлітків, що є важливим для їхнього загального розвитку та успішної адаптації у суспільстві.

Впровадження методик саморегуляції та самоконтролю є важливим аспектом роботи педагогів, що дозволяє учням краще управляти своїми емоціями та поведінкою, а також сприяє їхньому психоемоційному розвитку. Розвиток цих навичок допомагає підліткам не лише знизити схильність до

девіантної поведінки, але й підвищити рівень самоконтролю та відповідальності за свої дії.

Техніки самоспостереження є одним із ключових інструментів розвитку саморегуляції. Підлітки навчаються усвідомлювати свої емоції, думки та поведінкові реакції у різних ситуаціях. Це може включати ведення щоденника емоцій, де учні записують свої переживання, думки та реакції на певні події. Аналіз таких записів допомагає учням краще розуміти свої емоційні стани, виявляти тригери та знаходити ефективні способи управління своїми реакціями.

Постановка цілей є ще одним важливим аспектом розвитку саморегуляції та самоконтролю. Педагоги можуть навчати учнів технікам постановки досяжних і реалістичних цілей, що допомагає їм структурувати свої дії та зосередитися на досягненні результатів. Важливо навчати учнів розділяти великі цілі на менші завдання, що дозволяє їм краще організовувати свій час і ресурси. Постійний моніторинг прогресу та коригування планів допомагає учням зберігати мотивацію та контролювати свої дії на шляху досягнення цілей.

Розвиток вольових якостей також є важливою складовою саморегуляції та самоконтролю. Підлітки повинні навчатися долати труднощі, витримувати стресові ситуації та зберігати зосередженість на своїх завданнях. Педагоги можуть використовувати методики формування вольових якостей, такі як вправи на розвиток самодисципліни, тренування стійкості до відволікаючих факторів та практики самонавіювання для підвищення мотивації та впевненості у своїх силах.

Педагоги також можуть впроваджувати тренінги та заняття, спрямовані на розвиток навичок самоконтролю. Це можуть бути інтерактивні заняття, групові обговорення та рольові ігри, де учні навчаються контролювати свої емоції та поведінкові реакції у різних ситуаціях. Важливо створювати можливості для учнів практикувати навички самоконтролю у реальних

життєвих ситуаціях, що допомагає їм закріплювати отримані знання та навички.

Таким чином, впровадження методик саморегуляції та самоконтролю сприяє зниженню схильності до девіантної поведінки та підвищенню рівня самоконтролю серед підлітків. Це дозволяє їм краще управляти своїми емоціями, відповідально ставитися до своїх дій та досягати поставлених цілей. Підтримка педагогів у цьому процесі є надзвичайно важливою, оскільки саме вони створюють умови для розвитку цих навичок та допомагають учням на шляху до особистісного зростання та успіху.

Постійний моніторинг психологічного стану учнів та оцінка ефективності впроваджуваних методик є ключовими компонентами успішної роботи педагогів. Цей процес дозволяє вчасно виявляти проблеми, що виникають у учнів, та здійснювати необхідні коригування у підходах до їх навчання та виховання, забезпечуючи таким чином ефективну підтримку психічного та емоційного благополуччя учнів.

Регулярна оцінка рівня самоактуалізації дозволяє педагогам отримувати інформацію про здатність учнів до самореалізації, їхню мотивацію та впевненість у своїх силах. Це включає проведення анкетувань, опитувань та індивідуальних бесід, що дозволяють виявити особистісні ресурси учнів, а також труднощі, з якими вони стикаються на шляху до самореалізації. Висновки, отримані на основі таких оцінок, допомагають педагогам розробляти індивідуальні програми підтримки та стимулювання самоактуалізації учнів.

Оцінка рівня самооцінки учнів є не менш важливим аспектом моніторингу. Високий рівень самооцінки сприяє позитивному сприйняттю себе, впевненості у власних силах та здатності досягати поставлених цілей. Для оцінки самооцінки педагогам рекомендується використовувати різноманітні психологічні методики, такі як шкала самооцінки Розенберга, опитувальники самооцінки та самоповаги. Регулярний моніторинг цих

показників дозволяє вчасно виявляти зниження самооцінки та надавати необхідну підтримку учням.

Рівень стресу, тривоги та депресії є важливими індикаторами психічного здоров'я учнів. Педагогам рекомендується проводити регулярні оцінки цих показників за допомогою стандартизованих тестів, таких як шкала депресії, тривоги та стресу (DASS) або інші відповідні методики. Це дозволяє виявляти учнів, які перебувають у стані підвищеного стресу, тривоги або депресії, та вчасно надавати їм психологічну підтримку. Особливо важливо забезпечити можливість для відкритого обговорення проблем, що хвилюють учнів, створити атмосферу довіри та безпеки, де учні можуть вільно висловлювати свої емоції та отримувати необхідну допомогу.

Регулярний моніторинг результативності впроваджуваних методик дозволяє педагогам оцінювати ефективність їхньої роботи та вносити необхідні коригування. Це включає аналіз результатів тестувань, опитувань, спостережень та індивідуальних бесід з учнями. Отримані дані допомагають визначити, які методики працюють ефективно, а які потребують доопрацювання або заміни. Педагоги можуть використовувати ці результати для розробки нових стратегій підтримки учнів та підвищення загального рівня їхнього психічного благополуччя.

Таким чином, постійний моніторинг психологічного стану учнів та оцінка ефективності впроваджуваних методик є невід'ємною частиною роботи педагогів. Це дозволяє своєчасно виявляти проблеми, надавати необхідну підтримку та забезпечувати ефективне навчання та виховання учнів, сприяючи їхньому особистісному зростанню та психічному благополуччю.

Загальний висновок по проведеному дослідженню свідчить про значну ефективність програми психологічної підтримки для підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Після впровадження програми спостерігалось значне покращення у різних аспектах психоемоційного стану підлітків, що було підтверджено статистично значущими результатами.

Зокрема, результати кореляційного аналізу показали значні взаємозв'язки між рівнем самоактуалізації та іншими показниками психоемоційного стану, такими як самооцінка, агресивна поведінка, депресія, тривога та стрес. Після участі у програмі підлітки демонстрували покращення показників самоактуалізації, що вказує на ефективність втручання у сприянні їхньому особистісному зростанню та самореалізації.

Критерій Вілкоксона та Т-критерій Стюдента підтвердили значне підвищення рівня самоактуалізації та самооцінки після впровадження програми, що свідчить про позитивний вплив програми на самосприйняття та впевненість у своїх силах серед підлітків. Зниження рівня агресивної поведінки, депресії, тривоги та стресу після впровадження програми також підтвердили ефективність втручання у покращенні психічного та емоційного благополуччя підлітків.

Висновки, зроблені на основі проведених досліджень, підкреслюють важливість та ефективність програми психологічної підтримки у сприянні психічному здоров'ю та особистісному розвитку підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Програма допомогла підліткам покращити самооцінку, зменшити агресивну поведінку, депресію, тривогу та стрес, що сприяє їхній соціальній адаптації та загальному благополуччю. Успішні результати впровадження програми свідчать про її значний потенціал у підтримці підлітків та запобіганні делінквентної поведінки у майбутньому.

Комплексна програма «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки». Впровадження цієї програми в навчально-виховний процес сприяє суттєвим позитивним змінам у психологічному стані підлітків.

Одним із ключових показників ефективності програми є покращення самооцінки серед учнів. Високий рівень самооцінки сприяє формуванню позитивного самосприйняття, впевненості у своїх можливостях та здатності досягати поставлених цілей. Підлітки, які брали участь у програмі,

демонстрували значне підвищення рівня самооцінки, що є свідченням успішного впровадження методик підтримки та розвитку особистості.

Зменшення агресивної поведінки є ще одним важливим аспектом ефективності програми. Зниження рівня фізичної та вербальної агресії, а також гніву та ворожості серед підлітків свідчить про позитивний вплив програми на поведінкові реакції учасників. Це, у свою чергу, сприяє покращенню міжособистісних стосунків та створенню більш мирного та безпечного середовища для розвитку підлітків.

Важливим показником успішності програми є також зменшення рівня депресії, тривоги та стресу серед учасників. Після впровадження програми спостерігалось значне зниження цих показників, що свідчить про її ефективність у покращенні психоемоційного стану підлітків. Зменшення рівня депресії, тривоги та стресу сприяє підвищенню загального психічного благополуччя учнів та їхній здатності до ефективного подолання життєвих труднощів.

Підвищення рівня самоактуалізації є основним результатом впровадження програми. Підлітки демонстрували значне зростання рівня самоактуалізації, що вказує на їхню здатність до самореалізації, розкриття свого потенціалу та досягнення особистісних цілей. Позитивні зміни в рівні самоактуалізації свідчать про те, що програма сприяє розвитку мотивації, впевненості у своїх силах та здатності до саморозвитку серед учнів.

Науково-практичні рекомендації для педагогів, що були сформульовані на основі отриманих результатів, є важливим кроком у створенні сприятливого середовища для розвитку підлітків та їхньої соціальної адаптації. Використання цих рекомендацій дозволяє педагогам ефективно впроваджувати методики підтримки психічного здоров'я, розвитку соціальних навичок та самоактуалізації учнів.

Висновки до третього розділу

Зміст Розділу 3 дисертації включає детальний аналіз розробки та впровадження комплексної програми розвитку самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Основна увага приділяється теоретичним та методологічним основам, практичній реалізації програми, а також оцінці її ефективності та наданню науково-практичних рекомендацій.

У теоретичному плані розглянуто психологічні підходи до саморозвитку та соціальної адаптації підлітків з девіантною поведінкою. Проаналізовано різні моделі самоактуалізації, їх вплив на формування особистості та поведінкові зміни. Це дозволяє встановити ключові принципи та завдання програми, спрямовані на підвищення особистісного потенціалу та зменшення схильності до делінквентних дій. Теоретичне обґрунтування підкреслює важливість індивідуального підходу та використання інтерактивних методик у роботі з підлітками.

Практична частина розробки програми включає детальний опис методик, форм та засобів роботи з неповнолітніми. Програма «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» включає групові та індивідуальні заняття, спрямовані на розвиток самосвідомості, самоконтролю, соціальних навичок та критичного мислення. Особлива увага приділяється інтерактивним методам навчання, таким як рольові ігри, ситуаційні задачі, тренінги та психологічна підтримка, що сприяє активному залученню підлітків у процес саморозвитку. Програма також враховує важливість міждисциплінарного підходу, залучаючи фахівців різних галузей для більш ефективної роботи з підлітками.

Оцінка ефективності комплексної програми «Психологічні інтервенції для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» проводиться на основі кількісних та якісних методів дослідження. Результати показують позитивну динаміку змін у поведінці та

особистісному розвитку підлітків. Дані свідчать про те, що програма сприяє формуванню позитивних життєвих цінностей та установок у підлітків, що є важливим кроком на шляху до їхньої успішної соціальної адаптації.

Науково-практичні рекомендації, розроблені на основі результатів впровадження програми, спрямовані на покращення освітнього процесу та підвищення ефективності роботи з дітьми, схильними до делінквентної поведінки. Зокрема, рекомендовано використовувати індивідуальний підхід до кожного підлітка, забезпечувати психологічну підтримку та залучати до роботи фахівців різних галузей. Важливим аспектом є також постійний моніторинг та оцінка ефективності програми для своєчасного коригування методик та підходів.

Отже, розроблена комплексна програма самоактуалізації довела свою ефективність у зменшенні рівня делінквентної поведінки та сприяє формуванню позитивних життєвих цінностей у підлітків. Це створює передумови для їхньої успішної соціальної адаптації та гармонійного особистісного розвитку, що є надзвичайно важливим для забезпечення їхнього майбутнього як відповідальних та свідомих членів суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки, дозволяє виокремити ключові аспекти, що визначають динаміку формування їхньої особистості. Центральне значення у цьому процесі належить соціальному середовищу, яке створює умови для розвитку або, навпаки, обмеження потенціалу самоактуалізації. Якість середовища, в якому зростає підліток, є вирішальним фактором його психологічного розвитку. Зокрема, позитивний вплив соціального оточення – сім'ї, школи та громади – сприяє формуванню здорових життєвих стратегій, зміцненню впевненості та відповідальності. Натомість недостатній рівень соціальної підтримки, відчуження чи негативне ставлення з боку оточення може посилювати ризик девіантної поведінки та перешкоджати самоактуалізації.

Родинне середовище є одним із найбільш впливових чинників у розвитку підлітка. Гармонійні сімейні стосунки, що базуються на емоційній підтримці, взаємоповазі та прийнятті, сприяють формуванню позитивної самооцінки та здатності до саморозвитку. У той же час конфлікти в родині, насилля чи байдужість здатні стимулювати девіантні тенденції, формуючи у підлітка негативні поведінкові моделі. Роль батьків у забезпеченні сприятливого середовища для емоційного і когнітивного розвитку підлітка є вирішальною для його здатності долати зовнішні і внутрішні виклики.

Індивідуальні особливості підлітків, такі як темперамент, особистісні риси та життєвий досвід, також суттєво впливають на процес самоактуалізації. Підлітки з підвищеною емоційною нестабільністю, схильністю до імпульсивності чи агресивності мають більший ризик формування девіантних моделей поведінки. Проте наявність позитивного впливу з боку сім'ї, школи чи інших соціальних інститутів може змінити вектор розвитку і сприяти конструктивному використанню їхнього потенціалу. Досвід, як негативний (травми, насилля, ізоляція), так і позитивний (досягнення, визнання), відіграє

роль у формуванні поведінкових стратегій. Саме позитивний досвід здатний стати рушієм змін, активізуючи прагнення до самовдосконалення.

Розуміння психологічних механізмів, які визначають самоактуалізацію підлітків з девіантною поведінкою, дозволяє розробити дієві підходи до їхньої корекції. Необхідним є формування сприятливого соціального середовища, що підтримує особистісний розвиток, а також розробка індивідуальних стратегій роботи з підлітком, враховуючи його унікальні особливості та попередній життєвий досвід. Це сприятиме активізації конструктивних процесів у структурі особистості підлітка, зменшенню ризику девіантної поведінки та інтеграції у здорове соціальне середовище. Таким чином, реалізація цих стратегій стає основою ефективного розвитку потенціалу особистості.

2. Розробка та апробація авторської психодіагностичної методики «САМАКТ-Тест» (СамоАктуалізаційна Модель Активного Контролю та Трансформації), спеціально розроблену для оцінки рівня самоактуалізації в підлітків, які можуть виявляти схильність до делінквентної поведінки, стала ключовим етапом дослідження. Методика базується на інтеграції гуманістичного, когнітивного та соціально-психологічного підходів і дозволяє здійснити глибоку багатовимірну діагностику особистісного функціонування в умовах фрустрації, соціального тиску, ціннісної невизначеності та внутрішньої конфліктності. Апробація авторської методики САМАКТ засвідчила її високу надійність та валідність: внутрішня узгодженість шкал та стабільність результатів у ретестовому вимірюванні підтверджують її надійність, а структурна валідність забезпечена значущими кореляціями шкал із загальним індексом та факторними навантаженнями. Зовнішня валідність методики обґрунтована зв'язками з самооцінкою, агресивністю, тривожністю й іншими емоційними станами, а також високою конвергентністю зі Шкалою самоактуалізації (SAS), що вказує на її змістову релевантність і теоретичну обґрунтованість у контексті діагностики самоактуалізації підлітків.

Апробація методики здійснювалася в освітніх закладах і спеціалізованих установах, які працюють з підлітками з ризиком делінквентної поведінки. До

вибірки увійшли підлітки різного віку та соціального статусу, що забезпечило репрезентативність отриманих даних. Розроблена методика стала інструментом для вчасного виявлення та підтримки підлітків, схильних до делінквентної поведінки, спрямованої на корекцію поведінки та формування сприятливих умов для гармонійного особистісного розвитку. Це створює передумови для попередження делінквентної поведінки та забезпечення позитивної соціальної адаптації.

3. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей у сфері самоактуалізації включало використання широкого спектру психометричних інструментів, зокрема шкали самооцінки Розенберга (RSES), шкали депресії, тривоги та стресу (DASS), шкали агресивної поведінки (AQ) та інші. Отримані результати свідчили про значущі відмінності у рівні самоактуалізації серед підлітків з різним рівнем соціальної підтримки. Встановлено, що підлітки, схильні до делінквентної поведінки, суттєво відрізняються від несхильних за рядом індивідуально-психологічних характеристик у сфері самоактуалізації. Зокрема, їм властиві показники самоактуалізації, вищі рівні агресивності, тривожності, депресивності та стресових переживань, а самооцінка – значно нижча. Виявлено статистично значущі обернені кореляції між рівнем самоактуалізації та показниками дезадаптації: агресією, тривожністю, депресією та стресом, а також прямий зв'язок із самооцінкою. Це свідчить про те, що самоактуалізація в підлітковому віці виконує роль психологічного ресурсу, який пов'язаний з емоційним благополуччям і зниженням ризику делінквентної поведінки.

4. Результати дослідження акцентують увагу на необхідності раннього виявлення і корекції делінквентної поведінки. Основою таких підходів є розробка й впровадження програм, орієнтованих на розвиток самосвідомості, самоконтролю, емоційного інтелекту та соціальних навичок підлітків. Важливу роль у цьому процесі відіграє підтримка сім'ї, педагогів і психологів, які спільно створюють позитивне середовище, сприятливе для формування здорових міжособистісних зв'язків і інтеграції у суспільство. Соціальне

середовище, що стимулює конструктивну поведінкову модель, сприяє також зниженню ризику повторних девіацій і спрямовує підлітків до гармонійного розвитку.

Раннє втручання у розвиток підлітків із делінквентною поведінкою дозволяє зменшити її негативні наслідки та запобігти погіршенню соціальної адаптації й академічної успішності. Розробка й реалізація цільових корекційних заходів створює необхідні умови для позитивного розвитку підлітків, сприяючи їхній інтеграції у соціум та формуванню передумов для успішного майбутнього. Таким чином, забезпечення ефективної системи профілактичних та корекційних заходів є ключовим аспектом роботи з підлітками, схильними до делінквентної поведінки.

5. Розробка та впровадження програми «Психологічна інтервенція для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації підлітків» становить важливий крок у напрямку поліпшення психосоціального стану підлітків, схильних до делінквентної поведінки. Програма ґрунтується на комплексному підході, що інтегрує низку інноваційних методик і технік, спрямованих на формування ключових особистісних характеристик, соціальних навичок і адаптивної поведінки.

Ключовою складовою програми є групові заняття, які створюють умови для конструктивної соціальної взаємодії у підтримуючому середовищі. Використання рольових ігор та ситуаційних задач дозволяє учасникам моделювати життєві ситуації, що сприяє практичному закріпленню навичок комунікації, вирішення конфліктів і прийняття відповідальних рішень. Особливий акцент робиться на розвитку емпатії, здатності розуміти власні емоції та емоції інших, що є важливим для побудови здорових соціальних взаємин.

Індивідуальні заняття спрямовані на глибоке опрацювання особистісних проблем і потреб кожного підлітка. Під час індивідуальної роботи фахівці використовують методики саморефлексії, техніки релаксації та управління стресом, а також вправи, орієнтовані на підвищення впевненості в собі та

розвитку позитивного мислення. Це дозволяє кожному учаснику програми не лише усвідомити власні внутрішні ресурси, але й ефективно використовувати їх для подолання психологічних бар'єрів та зміцнення особистісного потенціалу.

Тренінгові заняття з розвитку соціальних і комунікативних навичок є ще одним важливим компонентом програми. Вони забезпечують підліткам можливість освоїти навички конструктивної взаємодії у соціальному середовищі, що сприяє їх інтеграції у суспільство та формуванню адаптивної поведінки. Консультування та психотерапевтичні сесії доповнюють процес формування психосоціальної стійкості, дозволяючи підліткам отримувати професійну підтримку у вирішенні особистісних труднощів і побудові здорових соціальних зв'язків.

Значну увагу у програмі приділяють моделюванню реальних життєвих ситуацій через ситуаційні задачі, що сприяє розвитку критичного мислення, обґрунтованого прийняття рішень і формування відповідальності за власні дії. Ці заняття забезпечують практичне закріплення набутого досвіду, дозволяючи підліткам адаптуватися до різних соціальних викликів та інтегрувати здобуті навички у повсякденне життя.

Впровадження програми показало її високу ефективність: підлітки, які брали участь, продемонстрували значний прогрес у розвитку самосвідомості, самоконтролю та соціальної компетентності. Відзначено зниження рівня агресії, імпульсивності та інших девіантних проявів, що підтверджує успішність запропонованого підходу. Учасники програми стали впевненішими, більш відкритими до спілкування та здатними до конструктивної взаємодії з оточенням. Результати дослідження підтверджують ефективність застосування комплексного підходу до вирішення проблеми делінквентної поведінки у підлітків, що базується на багатовимірній взаємодії між психологічною підтримкою, соціальною адаптацією та індивідуалізованими методами роботи. Важливим елементом такого підходу є врахування психологічних і соціальних особливостей

кожного підлітка, що дозволяє забезпечити персоналізовану допомогу, орієнтовану на його унікальні потреби та проблеми.

Необхідність індивідуального підходу полягає у створенні сприятливих умов для розвитку емоційної стабільності, самосвідомості та навичок самоконтролю. Цільова робота з кожним підлітком дозволяє фахівцям не лише виявляти ключові фактори девіантної поведінки, але й здійснювати їхню корекцію на ранніх етапах, запобігаючи поглибленню негативних тенденцій. Психологічна підтримка, яка включає консультування, психотерапію та тренінги, сприяє формуванню позитивних поведінкових моделей, розвитку соціальних навичок та інтеграції у здорове соціальне середовище.

Особливе значення має залучення міждисциплінарних команд фахівців – психологів, педагогів, соціальних працівників – що дозволяє забезпечити комплексний аналіз ситуації та розробку ефективних корекційних програм. Такий підхід створює можливість об'єднання різних професійних компетенцій, що сприяє більш глибокому розумінню проблематики делінквентної поведінки підлітків та розробці інтегрованих стратегій її усунення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахвердов О. В. Нейрофізіологічні аспекти регуляції емоцій у підлітків. Наукові записки, 2020, 6(3), 89-97.
2. Ахвердов О. В. Взаємозв'язок між рівнем тестостерону та агресивною поведінкою у підлітків. Психологічні дослідження, 2021, 7(4), 101-109.
3. Ахвердов О. В. Соціальні фактори формування делінквентної поведінки у підлітків. Соціальна психологія, 8(2), 2022, 123-131.
4. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. К.: Контекст, 2000. 336 с.
5. Баришева О.І. Самовизначення та самореалізація як мотив участі неповнолітніх у гуртковій роботі. Автореф. дис. канд. психол. наук. К., 2001. 20 с.
6. Бахур О. Психологічна характеристика підлітків з делінквентною поведінкою. Акт уальні питання гуманітарних наук. 2012. Вип. 3. С. 220-226.
7. Боднар М. Самоактуалізація як чинник психічного здоров'я. Український науковий журнал. Освіта регіону. 2011. № 2. С. 315-320.
8. Ілляш М.М. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник. К.: ДЦССМ, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
9. Йосифович Д. І., Пряхіна Н. О. Психологічні особливості самоактуалізації старшокласників, схильних до протиправної поведінки. Бочаровські читання: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 180-183.
10. Когут С. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми та шляхи подолання. Вісник Львівського університету. 2008. Випуск 24. С. 190-197

11. Кобильнік Л.М. До проблеми самоактуалізації особистості. Наука і освіта. 2004. № 3. С. 81-83.
12. Кобильнік Л.М. Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх педагогів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол наук: 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2007, 20 с.
13. Кузнєцова О.В. Зв'язок життєстійкості та самоактуалізації особистості. Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та їх динаміка у період професійної підготовки : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. Одеса, 20 травня 2010 р. Одеса: СМІЛ, 2010. 251 с.16-19
14. Кутішенко В. П. Психологічні аспекти кар'єрного зростання жінки / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. Науковий часопис НПУ імені А. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. 2014. Вип. 43. С. 93–99.
15. Коломієць Л., Сольвар В., Кожедуб Т. (2019). Обґрунтування теоретико-методологічних засад емпіричного дослідження самореалізації підлітків. Психологічний журнал, 5 (12), 43–58. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12.3>
16. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. Науковий журнал «Габітус». 2021. Вип. 21. С. 72-76.
17. Логвінова М.В., Кафарський В.В. Основи правознавства. К.: Центр навч. л-ри, 2005. 557 с.
18. Ломброзо Ч. Антисемітизм і сучасна наука. Київ: Ф. Л. Іссерліс і К, 1909.146 с.
19. Мірошніченко О.М. Організація соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, як перебувають у конфлікті із законом. Актуальні проблеми психології.2015. Випуск 13. С. 152-159.

20. Набочук О. Зміст домінувальних теорій творчості: до проблеми розвитку психології творчості в раціогуманістичній парадигмі. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ, 2022, 18. С. 119 – 131
21. Носенко Е. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. Психологія і суспільство : український науковоекономічний та соціально-психологічний часопис. Тернопіль: Інститут експериментальних систем освіти, 2004. № 4 С. 95-109.
22. Носенко Е. Л. «Емоційна розумність» як детермінанта успішної життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації. Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія. 2000. Вип. 6. С. 37.
23. Носенко Е. Л., Коврига Н. В Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції К.: Вища школа, 2003. 126 с.
24. Овчаренко А. Р. Емоційний інтелект як основа соціалізації. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2011. Т.13. № 3. С. 280-286.
25. Онуфрієнко М. Когнітивний стиль як одна із стильових характеристик індивідуальності. Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2020. Вип. 35. С. 138-142
26. Особистісна зрілість як проблема сучасної психології. Том 1 : колективна монографія / кол. авт. ; наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 216 с.
27. Олійник О.О. Психологічний аналіз понять емоційної, психологічної та стресостійкості. Вісник Харківського університету. - Харків, 2004. №617. С. 96–100.
28. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я - М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна ; заг. ред. М. С. Корольчука. К. : Фірма «Інкос», 2002. 272 с.
29. Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки: дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психолог. наук. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2006. 180 с.

30. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.

31. Пов'якель Н.І. Психологічні передумови становлення позитивної «Яконцепції» як базової компоненти професійного самовизначення психолога. Психологія: Зб. наук. пр. Вип. 2(5). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. С. 177–183.

32. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості монографія. О. М. Кокун, В. В. Клименко, О. М. Корніяка, О. Р. Малхазов та ін. ; за ред. О. М. Кокуна. Київ: Педагогічна думка, 2015. 297 с.

33. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Каравела, 2008. 399 с.

34. Смук О. Т. Механізми сімейного виховання як цілісний комплекс, що охоплює сукупність генетично фіксованих і накопичених шляхом нау́чіння навичок, які детермінують когнітивні стилі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2021. № 1. С. 31-35

35. Темперамент як біологічна детермінанта злочинної поведінки. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254887>

36. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самотворення і самозбереження : монографія за ред. О.М. Гомонюк. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. 460 с.

37. Титаренко Т. М. Індикатори психологічного здоров'я особистості. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2016. № 9. С. 196-215.

38. Титаренко Т.М., Лепіхова Л.А. Кляпець О.Я. Формування у молоді настанов на здоровий спосіб життя: Методичні рекомендації. К.: Міленіум, 2006. 124 с.

39. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. Психологія і суспільство. 2010. № 4(42). С. 41-46.
40. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К., 2003.
41. Ткачук Т.А. Копінг-поведінка: стратегії та засоби реалізації: (монографія). Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2011. 286 с.
42. Український Я.І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості. Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. 1999. Вип. 7 . С. 24-27. Файловий архів студентів. Психосоматика.
43. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць/Ін-т проблем виховання АПН України. 2011. С. 226-237
44. Філіпович В. М. Причини та чинники девіантної поведінки: теоретичний аспект. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2013. № 1 (2). - С. 136-139.
45. Франкл В. Динаміка і цінності. Vision. 2002. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html>
46. Шайхлісламов З.Р. Прогнозування емоційної стійкості працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах службовооперативної діяльності: дис. ... канд. психол. наук/З.Р. Шайхлісамів. Харків, 1997. 156 с
47. Шаран Ю.В. Психофізіологічні детермінанти стресостійкості особистості. Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К.: ДП «Інформаційно аналітичне агенство», 2007. Вип. 7. С. 143–148.

48. Шовкова О. Д. Види ілюзії мислення у когнітивній психології. Наукові виписки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Психологія”: збірник наук. праць. 2018. № 7. С. 33–39
49. Хараджи М. В., Пуха К. В. Особливості розвиткуемоційного інтелекту у підлітків, які перебувають у конфлікті з законом. Перспективи та інновації науки. No 12(17) 2022. С. 460-470.
50. Шутько Д. О. Теоретичні підходи до вивчення проблеми професійної самоактуалізації особистості. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2014. Вип. 24. С. 752–762.
51. Янкович О., Кікінежді О., Козубовська І., Поліщук В., Радчук Г. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с
52. Adler A. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings. 1956; New York: Harper.
53. Adler A. The practice and theory of Individual Psychology. Totowa, NJ: Littlefield Adams, 1968.
54. Akin H., Landrum A. R. A Recap: Heuristics, Biases, Values, and Other Challenges to Communicating Science. In Kathleen Hall Jamieson, Dan M. Kahan, and Dietram A. Scheufele (eds). The Oxford Handbook of the Science of Science Communication, Oxford Library of Psychology, 2017. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190497620.013.48
55. Alekseeva, P., & Prokopeva, N. (2015). Psychological Analysis of Adolescent Deviations. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5 S4), 225.
56. Allport G. W. Personality: A psychological interpretation. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1937. 248 p.
57. American Psychological Association. Media. In APA dictionary of psychology. 2021. URL: dictionary.apa.org/media

58. Amygdala volume and social network size in humans / Bickart K. C., Wright C. I., Dautoff R. J., Dickerson B. C., Barrett L. F. *Nature neuroscience*. 2011. Vol. 14. P. 163–164. DOI: 10.1038/nn.2724
59. Arnett, J. J. (2006). *Emerging adulthood: Understanding the new way of coming of age*.
60. Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological bulletin*, 117(3), 497.
61. Berndt, T.J. (2002). Friendship Quality and Social Development. *Curr. Dir. Psychol. Sci.*, 11, 7–10.
62. Bersamin, M., Coulter, R. W., Gaarde, J., Garbers, S., Mair, C., & Santelli, J. (2019). School-based health centers and school connectedness. *Journal of School Health*, 89(1), 11-19.
63. Biswas-Diener R., Diener E. *Noba Textbook Series: Psychology*. Champaign, IL: DEF Publishers. 2014. URL: eastpsych.files.wordpress.com/2011/08/textbook-noba.pdf
64. Blanton, H., & Christie, C. (2003). Deviance regulation: A theory of action and identity. *Review of General Psychology*, 7(2), 115.
65. Blass, R. B., & Blatt, S. J. (1996). Attachment and separateness in the experience of symbiotic relatedness. *The Psychoanalytic Quarterly*, 65(4), 711-746.
66. Blending face-to-face and internet-based interventions for the treatment of mental disorders in adults: Systematic review / Erbe D., Eichert H. C., Riper H., Ebert D. D. *Journal of Medical Internet Research*. 2017. 19(9):e306.
67. Bora J., Sungeun C., Sangho B. Media influence on intention for riskaverse behaviors: the direct and indirect influence of blogs through presumed influence on others. *International Journal of Communication*. 2018. Vol. 12. P. 2443–2460. URL: ijoc.org/index.php/ijoc/article/viewFile/7763/2373
68. Bowlby, S. (2012). Recognising the time space dimensions of care: Caring scapes and Care escapes. *Environment and Planning A*, 44(9), 2101-2118.

69. Brandseth, O. L., Håvarstein, M. T., Urke, H. B., Haug, E., & Larsen, T. (2019). Mental well-being among students in Norwegian upper secondary schools: the role of teacher support and class belonging. *Norsk Epidemiologi*, 28(1-2).
70. Butt, A. A., & Khalid, R. (2015). Behavioral Problems in Children: A Systematic Review of Research. *Journal of Behavioural Sciences*, 25(2).
71. Campbel, A. (1976). Converse. PE. & Rodgers, WL., *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations and Satisfaction*, New York: Russell Sage Foundation.
72. Casey B. J., Jones R. M. *Neurobiology of the Adolescent Brain and Behavior*. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*. 2010. Vol. 49(12). P. 1189–1285. DOI: 10.1016/j.jaac.2010.08.017.
73. Castells M. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. John Wiley & Sons, Ltd, 2010. 625 p.
74. Chaiken S. Heuristic versus systematic information processing and the use of source versus message cues in persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1980. Vol. 39, no. 5. P. 752–766.
75. Chen, Y., Wang, X., Benitez, J., Luo, X., & Li, D. (2022). Does techno-invasion lead to employees' deviant behaviors?. *Journal of Management Information Systems*, 39(2), 454-482.
76. Cherlin, A. J., & Andrew, C. (2010). *The marriage-go-round: The state of marriage and the family in America today*. New York: Vintage.
77. Chikwature, W., Oyedele, V., & Ganyani, I. (2016). Effects of deviant behavior on academic performance in Mutare urban primary schools in Mutare district. *European Journal of Psychological Research*, 3(1).
78. Clinard, M. B. (2010). Contributions of sociology to understanding deviant behaviour. *British Journal of Criminology*, 3(2) 110-129.
79. Comprehensive Review and a Meta-Analysis of the Effectiveness of Internet-Based Psychotherapeutic Interventions / Barak A., Hen L., Boniel-Nissim

M., & Shapira N. *A Journal of Technology in Human Services*. 2008. 26(2–4), P. 109–160. DOI: 10.1080/15228830802094429

80. Converse P.D., Beverage M.S. Vaghef K., Moore L.S. Self-control over time: Implications for work, relationship, and well-being outcomes. *Journal of Research in Personality*. 2018. T. 73. - C. 82-92.

81. Cools E., Rayner S. Researching style: More of the same or moving forward? *Style Differences in Cognition. Learning, and Management: theory*. New York, Routledge. 2011. P. 295–306.

82. Cools E., Van den Broeck H. Development and validation of the cognitive style indicator. *J. Psychol. Interdisciplinary and Applied*. 2007. V. 141(4) P. 359 – 387.

83. Costa P. T., McCrae R. R. *Neo PI-R professional manual*. Psychological Assessment Resources, 1992. P. 223–256.

84. Craig G. J., Baucum D. *Human Development* (9th ed.). Pearson College Div, 2001. 718 p.

85. Croskerry P., Singhal G., Mamede S. Cognitive debiasing 1: Origins of bias and theory of debiasing. *BMJ Quality & Safety*. 2013. Vol. 22, Suppl 2. P. 58– 64. DOI: 10.1136/bmjqs-2012-001712 150

86. Culotta, C. M. (2010). Parent-Child Mutual Affect and Friendships during Middle Childhood as Predictors of Adolescent Deviant Behavior. *Journal of child psychology and psychiatry*, 43(1), 31-63.

87. Curry L. Patterns of learning style across selected medical specialties. L Curry. *Educational Psychology*. 1991. V. 11. Xs 3-4. P . 247-278.

88. De Cooman R., Vleugels W. Person-Environment Fit: Theoretical Perspectives, Conceptualizations, and Outcomes. *Oxford Research Encyclopedia of Business and Management*. 2022. DOI: 10.1093/acrefore/9780190224851.013.377

89. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1980). Self-determination theory: When mind mediates behavior. *The Journal of mind and Behavior*, 33-43.

90. Deci, E., & Ryan, R. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55, 68-78.
91. Devine P.G. Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 56, no. 1. P. 5–18.
92. DeWall C., Maner J., Rouby D. Social exclusion and early-stage interpersonal perception: Selective attention to signs of acceptance. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2009. Vol. 96, no. 4. P. 729–741
93. Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71-75.
94. Duncan B.L. Differential social perception and attribution of intergroup violence: Testing the lower limits of stereotyping of Blacks. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1976. Vol. 34, no. 4. P. 590–598
95. Efficacy of self-guided internet-based cognitive behavioral therapy in the treatment of depressive symptoms: A meta-analysis of individual participant data / Karyotaki E., Riper H., Twisk J., Hoogendoorn A., Kleiboer A., Mira A., ... Cuijpers P.. *JAMA Psychiatry*. 2018. Vol. 75(4). P. 351–359.
96. Ehrenreich, S. E., Underwood, M. K., & Ackerman, R. A. (2014). Adolescents' text message communication and growth in antisocial behavior across the first year of high school. *Journal of abnormal child psychology*, 42(2), 251-264.
97. Eiser J.R., Pahl S., Prins Y.R.A. Optimism, pessimism and the direction of Self–Other comparisons. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2001. Vol. 37, no. 1. P. 77–84.
98. Elliot A. J., Thrash T. M., Murayama K. A longitudinal analysis of self-regulation and well-being: Avoidance personal goals, avoidance coping, stress generation, and subjective well-being // *Journal of Personality*. - 2011. - T. 79. - No. 3. - C. 643-674.
99. Elliott, D. S., & Huizinga, D. (1983). Social class and delinquent behavior in a national youth panel: 1976–1980. *Criminology*, 21(2), 149-177.

100. Elov, Z. S., & Berdiyeva, D. S. (2022). Psychological reasons for suicide motivation in adolescents with deviant behavior. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 1003-1009.
101. Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks / Brady W. J., Wills J. A., Jost J. T., Tucker J. A., Van Bavel J. J. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2017. Vol. 114(28). P. 7313–7318. DOI: 10.1073/pnas.1618923114
102. Engelkamp J, Denis M. Multimodal approach to the issue of mental representations. *Centre d'Etude de Psychology Cognitive Doc*. 1989. №65. P. 1-23
103. Falk E. B., Berkman E. T., Mann T. Predicting persuasion-induced behavior change from the brain. *Journal of Neuroscience*. 2010. Vol. 30(25). P. 8421–8424. DOI: 10.1523/JNEUROSCI.0063-10.2010
104. Ferris, D. L., Brown, D. J., Lian, H., & Keeping, L. M. (2009). When does self-esteem relate to deviant behavior? The role of contingencies of self-worth. *Journal of Applied Psychology*, 94(5), 1345.
105. Flanagin A. J. & Lew Z. Individual Inferences in Web-Based Information Environments: How Cognitive Processing Fluency, Information Access, Active Search Behaviors, and Task Competency Affect Metacognitive and Task Judgments. *Media Psychology*. 2022. Advance online publication. DOI: 10.1080/15213269.2022.2085116
106. Foster H. Information literacy and information skills instruction: Applying research to practice in the 21st century. Rowman & Littlefield, 2013.
107. Gardner R.W. Jackson D.N., Messick S. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities. *Psychological Issues*. 1960. V.2. 148 p.
108. Gardner, K. L., Thiruvikraman, K. V., Lightman, S. L., Plotsky, P. M., & Lowry, C. A. (2005). Early life experience alters behavior during social defeat: focus on serotonergic systems. *Neuroscience*, 136(1), 181-191.
109. Gavazzi, S. M. (1993). The relation between family differentiation levels in families with adolescents and the severity of presenting problems. *Family Relations*, 463-468.

110. Gestsdottir S., Lerner R. M. Positive development in adolescence: The development and role of intentional self-regulation // *Human Development*. 2008. T. 51. No. 3. C. 202-224.
111. Gibelli J, Aubin-Horth N, Dubois F. Individual differences in anxiety are related to differences in learning performance and cognitive style. *Anim Behav*. 2019;157:121–8.
112. Giddens A. *The consequences of modernity*. John Wiley & Sons, 2012.
113. Gilman, R., & Huebner, E. S. (2006). Characteristics of adolescents who report very high life satisfaction. *Journal of youth and adolescence*, 35, 293-301.
114. Goode, E. (2022). *Deviant behavior*. Routledge.
115. Gorni K. *Theory and Practice of Adult Psychotherapy*. New York: Routledge, 2018.
116. Guisinger, S., & Blatt, S. J. (1994). Individuality and relatedness: Evolution of a fundamental dialectic. *American Psychologist*, 49(2), 104.
117. Gullone, E., & Moore, S. (2000). Adolescent risk-taking and the five-factor model of personality. *Journal of Adolescence*, 23(4), 393-407.
118. Halpern D. F. *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking* (5th ed.). New York, NY: Psychology Press, 2014.
119. Hamilton D.L., Gifford R.K. Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*. 1976. Vol. 12, no. 4. P. 392–407.
120. Harrison A. F., Bramson R. M. *The art of thinking*. N. Y., Berkley Books. 1984. P. 189–193.
121. Hirschi, T., & Stark, R. (1969). Hellfire and delinquency. *Social Problems*, 17(2), 202-213.
122. Hopwood, C. J., Malone, J. C., Ansell, E. B., Sanislow, C. A., Grilo, C. M., McGlashan, T. H., ... & Gunderson, J. G. (2011). Personality assessment in DSM-5: Empirical support for rating severity, style, and traits. *Journal of Personality Disorders*, 25(3), 305-320.

123. Horney, K. (2013). Our inner conflicts: A constructive theory of neurosis (Vol. 180). Routledge.
124. Ikegami T. The role of affect in person memory. The influence of positive and negative affect upon recognition memory. *Japanese Psychol. Res.* Vol 28. 1986. № 3. P. 154-159.
125. Irvine, J. M. (2003). The sociologist as voyeur: Social theory and sexuality research, 1910–1978. *Qualitative Sociology*, 26, 4, 429-456
126. McKenna, F. P. (1984). Measures of field dependence: Cognitive style or cognitive ability? *Journal of Personality and Social Psychology*, 47(3), 593–603. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.47.3.593>
127. Jensen, R. (2000). Agricultural volatility and investments in children. *The American Economic Review*, 90(2), 399-404.
128. Johnson C. It's About You!: Know Your Self. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.
129. Jose, P. E., Ryan, N., & Pryor, J. (2012). Does social connectedness promote a greater sense of well-being in adolescence over time?. *Journal of research on adolescence*, 22(2), 235-251.
130. Joseph Sirgy, M. (1988). Strategies for developing general systems theories. *Behavioral Science*, 33(1), 25-37.
131. Jowett G. S., O'Donnell V. Propaganda and persuasion. (5th. ed.) Sage publications, 2012. 50 p.
132. Kagan J. Reflection-impulsivity: The generality and dynamics of conceptual tempo. *J. of Abnorm. Psychology*. 1966. V.71. P. 17–24.
133. Kahan D. M. Ordinary science intelligence: A science-comprehension measure for study of risk and science communication, with notes on evolution and 152 climate change. *Journal of Risk Research*. 2017. Vol. 20(8). P. 995–1016. DOI: 10.1080/13669877.2016.1148067
134. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

135. Kelly G. A. The psychology of personal constructs. N. Y., 1955. Vol 1. 541 p.
136. Kendler K. S., & Eaves L. J. (1986). Models for the joint effect of genotype and environment on liability to psychiatric illness. *American Journal of Psychiatry*, 143(3), 279-289.
137. Kendler K. S., & Gardner C. O. (2011). A longitudinal twin study of personality and major depression in women. *Archives of General Psychiatry*, 68(9), 938-946.
138. Kendler K. S., & Halberstadt L. J. (2013). The road not taken: life experiences in monozygotic twin pairs discordant for major depression. *Molecular Psychiatry*, 18(9), 975-984.
139. Kendler K. S., & Myers J. (2010). The genetic and environmental relationship between major depression and the five-factor model of personality. *Psychological Medicine*, 40(5), 801-806.
140. Kendler K. S., & Prescott C. A. (2006). *Genes, Environment, and Psychopathology: Understanding the Causes of Psychiatric and Substance Use Disorders*. New York: The Guilford Press.
141. Khusrhid M, Rehman G. Impact of peer relations upon self-esteem of juvenile delinquents. *J Pak Psych Society*. 2006; 3:78-82.
142. Klimesch W. EEG alpha and theta oscillations reflect cognitive and memory performance: a review and analysis. *Brain Research Reviews*. 1999. Vol. 2-3. No. 29. P. 169–195. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10209231/>
143. Knobloch-Westerwick S. The selective exposure self- and affectmanagement (SESAM) model: Applications in the realms of race, politics, and health. *Communication Research*. 2015. Vol. 42(7). P. 959–985. DOI: 10.1177/0093650214539173
144. Knudsen E. I. Sensitive periods in the development of the brain and behavior. *The Journal of cognitive neuroscience*. 2004. Vol. 16(8). P. 1412–1425. DOI: 10.1162/0898929042304796

145. Knutson B., Greer S. M. Anticipatory affect: neural correlates and consequences for choice. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci.* 2008. Vol. 363(1511), P. 3771–3786. DOI: 10.1098/rstb.2008.0155.
146. Kobayashia K., Hsu M. Common neural code for reward and information value. *Proceedings of the National Academy of Sciences.* 2019. Vol. 116(26). P. 13061–13062. DOI: 10.1073/pnas.1907417116
147. Kowalski R., Limber S., Agatston P. *Cyberbullying: Bullying in the digital age.* John Wiley & Sons, 2012.
148. Kozhevnikov M., Evans C., & Kosslyn S. M. Cognitive style as environmentally sensitive individual differences in cognition: A modern synthesis and applications in education, business, and management. *Psychological Science In The Public Interest.* 2014. P. 3-33.
149. Kress G. R. *Literacy in the new media age.* London: Routledge, 2003.
150. Kress G. R. *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication.* New York: Routledge, 2000.
151. Kühn S., Romanowski A., Schilling C., Lorenz R., Mörsen C., Seiferth N., Gallinat J. The neural basis of video gaming. *Translational Psychiatry.* 2016. Vol. 6(11), e956. DOI: 10.1038/tp.2011.53 153
152. Lambert A.J., Wyer R.S. Stereotypes and social judgment: The effects of typicality and group heterogeneity. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1990. Vol. 59, no. 4. P. 676–691
153. Landrum A. R., Hallman, W. K., & Jamieson, K. H. Examining the impact of expert voices: Communicating the scientific consensus on geneticallymodified organisms. *Environmental Communication.* 2019. Vol. 13(1). P. 51–70. DOI: 10.1080/17524032.2018.1502201
154. Landrum A. R., Olshansky A. The role of conspiracy mentality in denial of science and susceptibility to viral deception about science. *Politics and the Life Sciences.* 2019. Vol. 38(2). P. 193–209. DOI: 10.1017/pls.2019.9

155. Landrum A. R., Olshansky A., Richards O. Differential susceptibility to misleading flat earth arguments on youtube. *Media Psychology*. 2021. Vol. 24:1, P. 136–165. DOI: 10.1080/15213269.2019.1669461
156. Lansford, J. E., Dodge, K. A., Fontaine, R. G., Bates, J. E., & Pettit, G. S. (2014). Peer rejection, affiliation with deviant peers, delinquency, and risky sexual behavior. *Journal of youth and adolescence*, 43(10), 1742-1751.
157. Lim A. L. Assessing personal maturity skills in higher education. *Journal of Educational Psychology*. 2010. Vol. 102(2). P. 497–509.
158. Liver Betty Lou. Methodology of individualized training foreign language, taking into account the influence of cognitive styles on the process of its assimilation: dis. for the Candidate of Science degree. ped. Sciences: 13.00.02. 2000. 203 p.
159. Loewenstein G. F., Weber E. U., Hsee C. K., Welch N. Risk as feelings. *Psychological Bulletin*. 2001. Vol. 127(2). P. 267–286. DOI: 10.1037/0033-2909.127.2.267
160. Longshore, D., Chang, E., Hsieh, S. C., & Messina, N. (2004). Self-control and social bonds: A combined control perspective on deviance. *NCCD news*, 50(4), 542- 564.
161. Lord C.G. Schemas and images as memory aids: Two modes of processing social information. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1980. Vol. 38, no. 2. P. 257–269
162. Maasberg, M., Warren, J., & Beebe, N. L. (2015). The dark side of the insider: detecting the insider threat through examination of dark triad personality traits. In *System Sciences (HICSS), 2015 48th Hawaii International Conference on* (pp. 3518-3526). IEEE.
163. Machunsky M., Meiser T. Cognitive components of ingroup projection: Prototype projection contributes to biased prototypicality judgments in group perception. *Social Psychology*. 2014. Vol. 45, iss. 1. P. 15–30.

164. Madden JR, Langley EJG, Whiteside MA, Beardsworth CE, van Horik JO. The quick are the dead: pheasants that are slow to reverse a learned association survive for longer in the wild. *Philos Trans R Soc B: Biol Sci.* 2018;373:20170297
165. Martin, K. E., Hamai, D., Adamiak, M. G., Anderson, S., Begovic, M., Benmouyal, G., ... & Price, E. (2008). Exploring the IEEE standard C37. 118–2005 synchrophasors for power systems. *IEEE transactions on power delivery*, 23(4), 1805-1811.
166. Maslow A. H. A philosophy of psychology. Personal problems and psychological frontiers / J. Fairchild (Ed.). N. Y. : Sheridan House, 1956. 156 p
167. Mathews, T. J., MacDorman, M. F., & Thoma, M. E. (2015). Infant mortality statistics from the 2013 period linked birth/infant death data set.
168. McGaha JE, & Leoni EL. Family violence, abuse, and related family issues of incarcerated delinquents with alcoholic parents compared to those with nonalcoholic parents, *Adolescence*. 1995; 30: 473-82.
169. Michalos, A. C. (1986). An application of multiple discrepancies theory (MDT) to seniors. *Social Indicators Research*, 18, 349-373.
170. Milner PM. The discovery of self-stimulation and other stories. *Neurosci Biobehav Rev.* 1989;13:61–7
171. Milyavskaya, M., and Koestner, R. (2011). Psychological needs, motivation, and well-being: a test of self-determination theory across multiple domains. *Pers. Individ. Dif.* 50, 387–391. doi: 10.1016/j.paid.2010.10.029
172. Mish, F. C. Webster s Ninth New Collegiate Dictionary, 1985. MA: Merriam. Webster, Ine, 615.
173. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological review*, 100(4), 674.
174. Monteiro, R. P., Coelho, G. L. de H., Hanel, P. H. P., de Medeiros, E. D., & da Silva, P. D. G. (2022). *The efficient assessment of self-esteem: Proposing the Brief Rosenberg Self-Esteem Scale. Applied Research in Quality of Life*, 17(2), 931–947. <https://doi.org/10.1007/s11482-021-09936-4>

175. Moskvina V., & Kozhevnikov M. Determining cognitive style: Historical perspective and directions for future research. *Style differences in cognition, learning, and management: Theory, research, and practice*. New York, Taylor & Francis Group. 2011. P. 19-31.
176. Mulye, T. P., Park, M. J., Nelson, C. D., Adams, S. H., Irwin, C. E., & Brindis, C. D. (2009). Trends in adolescent and young adult health in the United States. *Journal of Adolescent Health*, 45(1), 8-24.
177. Muris, P., Meesters, C., & Timmermans, A. (2013). Some youths have a gloomy side: Correlates of the dark triad personality traits in non-clinical adolescents. *Child Psychiatry & Human Development*, 44(5), 658-665.
178. Nosal C. S. The structure and regulative function of the cognitive styles: a new theory. *Polish Psychological Bulletin*. 2009. № 40. P. 122–126.
179. O'brien, J. P. (2003). The capital structure implications of pursuing a strategy of innovation. *Strategic Management Journal*, 24(5), 415-431.
180. Parker, J. G., & Asher, S. R. (1993). Friendship and friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance and feelings of loneliness and social dissatisfaction. *Developmental psychology*, 29(4), 611.
181. Parnia S. Understanding the cognitive experience of death and the near-death experience. *An International Journal of Medicine*. 2017. Vol. 110. No. 2. P. 67–69. URL: <https://academic.oup.com/qjmed/article/110/2/67/2681812>
182. Petty R.E., Cacioppo J.T. The elaboration likelihood model of persuasion // *Advances in experimental social psychology* / ed. by L. Berkowitz. San Diego, CA: Academic Press, 1986. Vol. 19. P. 123–205.
183. Pires, A. R., & Almeida, T. C. (2023). Risk factors of poly-victimization and the impact on delinquency in youth: A systematic review. *Crime & Delinquency*, 00111287221148656.
184. Pizarro, D. A., Uhlmann, E., & Bloom, P. (2003). Causal deviance and the attribution of moral responsibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39(6), 653- 660.

185. Popper K. Logik der Forschung (Klassiker auslegen). Berlin : Akademie Verlag, 2007. 274 p.
186. Posten A.C., Mussweiler T. When distrust frees your mind: The stereotype-reducing effects of distrust. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2013. Vol. 105, no. 4. P. 567–584
187. Raab, J., & Milward, H. B. (2003). Dark networks as problems. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 13(4), 413-439.
188. Regoli, R. M., & Hewitt, J. D. (1994). *Delinquency in society: A child-centered approach*. McGraw-Hill Companies.
189. Rosenberg, M. (1965). *Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t01038-000>
190. Simon B., Hastedt C., Aufderheide B. When self-categorization makes sense: The role of meaningful social categorization in minority and majority members' self-perception. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. Vol. 73, no. 2. P. 310–320.
191. Steffensmeier, D., & Schwartz, J. (2009). Trends in girls' delinquency and the gender gap: Statistical assessment of diverse sources. In *The delinquent girl* (pp. 50-83). Temple University Press.
192. Steinberg, L., & Morris, A. S. (2001). Adolescent development. *Annual review of psychology*, 52(1), 83-110.
193. Suldo, S. M., & Huebner, E. S. (2004). Does life satisfaction moderate the effects of stressful life events on psychopathological behavior during adolescence? *School Psychology Quarterly*, 19(2), 93.
194. Suldo, S. M., & Huebner, E. S. (2006). Is extremely high life satisfaction during adolescence advantageous?. *Social indicators research*, 78, 179-203.
195. Self-Actualization Test – SAT [Shostrom]. URL: https://www.eztests.xyz/tests/personality_sat/
196. Self-Esteem Scale (RSE) Rosenberg. URL: https://www.eztests.xyz/tests/rosenberg_rse/

197. Stress Scale and DASS-21 – Depression, Anxiety. URL: chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://start.ua-test.com/pub/files/dass-21-manual.pdf

198. Sk. Aggression Questionnaire (AQ) developed by Arnold Bass and Mark Perry. URL: https://www.researchgate.net/publication/255722310_The_Brief_Aggression_Questionnaire_Psychometric_and_Behavioral_Evidence_for_an_Efficient_Measure_of_Trait_Aggression

199. Spearman correlation analysis. URL: <https://numiqo.com/tutorial/spearman-correlation>

200. Student's t-test. URL: <https://www.britannica.com/science/Students-t-test>

201. Torrente G., & Vazsonyi A. T. (2008). Brief Report: The Salience of the Family in Antisocial and Delinquent Behaviors Among Spanish Adolescents. *The Journal of Genetic Psychology*, 169(2), 187-198.

202. Tu Y. T., Sulistiawan J., Ekowati D., & Rizaldy H. (2022). Work-family conflict and salespeople deviant behavior: the mediating role of job stress. *Heliyon*, 8(10).

203. U-test Mann-Whitney. URL: https://www.eztests.xyz/criteria/mann_whitney/

204. Variance of analysis ANOVA (one-way). URL: https://www.eztests.xyz/criteria/anova_oneway/

205. Wilcoxon test. URL: <https://numiqo.com/tutorial/wilcoxon-test>

206. Біологічні та емоційні причини агресії. URL: https://ukrayinska.libretexts.org/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%3A_%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0

%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0
 %BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97/10%3A_%D0%90%D0%B3%D1%8
 0%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F/10.02%3A_%D0%91%D1%96%D0%BE
 %D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96_%D1%82
 %D0%B0_%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD
 %D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8_
 %D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%97

207. Гени й оточення дитини - причини дитячої агресії
<https://childdevelop.com.ua/articles/psychology/5194/?form=MG0AV3>

208. Емішянц О.Б. Психологічні особливості самоактуалізації
 особистості в залежності від типу сім'ї: повної/неповної. Актуальні проблеми
 соціології, психології, педагогіки. Випуск 18. 2013. URL:
<https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.18.131.pdf>.

209. Лімбічна система та інші ділянки мозку. URL:
[https://ukrayinska.libretexts.org/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_\(Andrade_%D1%96_Walker\)/02%3A_%D0%9C%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%BA/2.04%3A_%D0%9B%D1%96%D0%BC%D0%B1%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D1%88%D1%96_%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%BA%D1%83](https://ukrayinska.libretexts.org/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_(Andrade_%D1%96_Walker)/02%3A_%D0%9C%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%BA/2.04%3A_%D0%9B%D1%96%D0%BC%D0%B1%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D1%88%D1%96_%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%BA%D1%83)

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздрять мені.

31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. *
69. Не сумую із-за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді "ТАК" і "МОЖЛИВО, ТАК" об'єднуються (сумуються як відповіді "ТАК"), так же як і відповіді "НІ" і "МОЖЛИВО, НІ" (сумуються як відповіді "НІ").

КЛЮЧ 1

для обробки результатів випробування по опитувальнику.

"1". ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (К=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+. "2". ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (К=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-. "3й. ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (К=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+. "4". НЕГАТИВІЗМ (К=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-. "5". РОЗДРАТУВАННЯ (К=9):

6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+. "6". ПІДОЗРЛИВІСТЬ (К=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-. "7". ОБРАЗА (К=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+. "8". ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ (К=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком "-" потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь "ТАК", то ми його реєструємо як відповідь "НІ", якщо була відповідь "НІ", реєструємо як відповідь "ТАК".

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів.

"1"	"3"	"5"	"4"	"7"	"6"	"2"	"8"
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	

							75-	
	11	13	9	20	13	11	8	

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

("1" + "2" + "3") : 3 = ІА - індекс агресивності;

("6" + "7") : 2 = ІВ - індекс ворожості.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи - **ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ**.

2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) - **ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ**.

3. Використання непрямым шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - **ОПО-СЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА**.

4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - **НЕГАТИВІЗМ**.

5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - **РОЗДРАТУВАННЯ**.

6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди, - **ПІ-ДОЗРІЛІСТЬ**.

7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - **ОБРАЗА**.

8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - **АУТОАГРЕСІЯ** або **ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ**.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекирчень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи.

Результати

Дана методика була проведена на досліджуваному, 14 років СЗШ №2. За результатами відповідей, досліджуваний С. серед основних характеристик показників і форм агресії мав найвищі у застосуванні вербальної та непрямой агресії. Окрім основних реакцій агресивного змісту пліток мав високі

показники підозрілості, що проявляється у схильності до недовіри й обережного ставлення до людей, що підкріплюється ворожістю до однолітків. Також, необхідно звернути увагу на образу, як прояву заздрості до оточуючих, обумовленими почуттями гніву, іноді і ненависті.

Висновки. За даними власного спостереження результати містять узагальнення рівня й характеру агресії підлітка. Надані рекомендації щодо подолання агресивної поведінки.

Додаток Б

Твердження для Шкали самоактуалізації (Self-Actualization Scale, SAS)

Твердження	Оцінка (1-5)
Я відчуваю себе комфортно, коли залишаюся наодинці з собою.	
Я завжди прагну досягти своїх цілей, незважаючи на труднощі.	
Я відчуваю, що моє життя має сенс і мету.	
Я здатен приймати себе таким, яким я є, з усіма своїми недоліками.	
Я відчуваю внутрішню мотивацію до саморозвитку.	
Я відчуваю задоволення від своєї роботи та досягнень.	
Я здатен знаходити креативні рішення для складних проблем.	
Я відчуваю гармонію з собою та навколишнім світом.	
Я здатен ефективно управляти своїми емоціями.	
Я відчуваю, що мої стосунки з іншими людьми є глибокими та значущими.	
Я здатен приймати критику та використовувати її для свого розвитку.	
Я відчуваю, що моє життя є збалансованим та гармонійним.	
Я здатен знаходити час для відпочинку та релаксації.	
Я відчуваю, що мої цінності та переконання є важливими для мене.	
Я здатен адаптуватися до змін та нових обставин.	

Додаток В

Твердження для RSES

Твердження	Оцінка (1-4)
Я відчуваю себе гідною людиною, принаймні на рівні з іншими.	
Я відчуваю, що маю багато хороших якостей.	
В цілому, я схильний вважати себе невдахою. (зворотне твердження)	
Я здатен робити речі так само добре, як і більшість інших людей.	
Я відчуваю, що не маю багато чим пишатися. (зворотне твердження)	
Я відчуваю позитивне ставлення до себе.	
В цілому, я задоволений собою.	
Я б хотів мати більше поваги до себе. (зворотне твердження)	
Іноді я відчуваю себе абсолютно нікчемним. (зворотне твердження)	
Іноді я думаю, що я нічого не вартий. (зворотне твердження)	

Додаток Г

Твердження для кожної з підшкал DASS-21

Твердження	Оцінка (0-3)
Депресія	
Я не міг відчувати жодного позитивного почуття.	
Я відчував, що не маю жодної надії на майбутнє.	
Я відчував себе пригніченим та сумним.	
Я не міг відчувати жодного задоволення в будь-якому з моїх занять.	
Я відчував, що не маю жодного сенсу в житті.	
Я відчував себе відчуженим від інших людей.	
Я відчував, що життя не варте того, щоб його жити.	
Тривога	
Я відчував сухість у роті.	
Я відчував, що не можу контролювати своє занепокоєння.	
Я відчував, що моє серце б'ється швидше.	
Я відчував сильне почуття страху, ніби щось жахливе станеться.	
Я відчував м'язову напругу та тремтіння.	
Я відчував, що не можу розслабитися.	
Я відчував напади паніки.	
Стрес	
Я відчував себе напруженим та дратівливим.	
Я відчував, що не можу розслабитися.	
Я відчував, що втрачаю контроль над ситуацією.	
Я відчував перепади настрою та легке роздратування.	
Я відчував, що життя перевищує мої можливості справлятися з ним.	
Я відчував труднощі у прийнятті рішень.	
Я відчував, що ситуація виходить з-під мого контролю.	

Додаток Д

Твердження для кожної з підшкал АQ

Твердження	Оцінка (1-7)
Фізична агресія	
1. Іноді я не можу стримати бажання вдарити іншу людину.	
2. Якщо мене хтось провокує, я можу вдарити його.	
3. Я часто відчуваю бажання вдарити когось.	
Вербальна агресія	
4. Мої друзі кажуть, що я досить сварливий.	
5. Я часто сперечаюся з іншими людьми.	
6. Я можу бути дуже різким у своїх висловлюваннях.	
Гнів	
7. Я часто відчуваю, що не можу контролювати свій гнів.	
8. Я легко виходжу з себе.	
9. Я часто відчуваю сильний гнів.	
Ворожість	
10. Я часто відчуваю, що інші люди несправедливі до мене.	
11. Я часто відчуваю, що інші люди намагаються мене обдурити.	
12. Я часто відчуваю, що інші люди мене не розуміють.	

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ БОЯРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
БОЯРСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ №1
БОЯРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(Боярська ЗОШ І-ІІІ ступенів №1)

вул. Лисенка, 11/23, м. Боярка, Київська обл., 08150; тел.: 066-991-80-17
 e-mail: boyarska.school.1@gmail.com; Web: http://bozsh1.com.ua; код ЄДРПОУ 23568909

15 квітня 2025 р.

№ 126

Д О В І Д К А
 про впровадження
 результатів дисертаційного дослідження
 Барсученка Ігора Васильовича

«Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 «Психологія»

Результати дисертаційного дослідження Барсученка Ігора Васильовича на тему «Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» впроваджено в діяльність Боярської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1, зокрема щодо психологічних особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки.

Зокрема взято до уваги розроблену авторську методику діагностики самоактуалізації у неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, що враховує специфічні особливості цієї категорії підлітків та дозволяє більш ефективно виявляти їхні потреби та проблеми.

Запропоновані наукові положення і рекомендації дисертаційного дослідження Барсученка І. В. були задіяні при організації та психолого-педагогічному забезпеченні освітнього процесу в школі, а сформульовані висновки про психологічні аспекти самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки стали основою для роботи шкільного психолога з учнями, схильними до протиправної поведінки.

Директор

Крістіна ІОРЧЕНКО

Практичний психолог

Діана ОДНОСУМ

ДОВІДКА
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Ігора БАРСУЧЕНКА
«Психологічні особливості самоактуалізації підлітків схильних до
делінквентної поведінки» на здобуття наукового ступеня доктора
філософії зі спеціальності 053 «Психологія»

Результати дисертаційного дослідження Ігора БАРСУЧЕНКА на тему «Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» впроваджено в діяльність відокремленого структурного підрозділу «Київський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», зокрема щодо психологічних особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки.

Зокрема взято до уваги розроблені практичні рекомендації для педагогів щодо використання комплексної програми в навчально-виховному процесі, що сприяє підвищенню рівня самоактуалізації у підлітків. Вони передбачають застосування різноманітних методів і технік, спрямованих на стимулювання особистісного росту, розвитку внутрішніх ресурсів та формування позитивного самосприйняття.

Заслуговує на увагу розроблена авторська комплексна програма, яка включає психолого-педагогічний методичний комплекс, що дозволяє цілісно підходити до самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, яка передбачає надання психолого-педагогічної підтримки, яка включає систематичну роботу з дітьми в різних формах.

Доктор юридичних наук, професор
 Директор ВСП «КТЕФК ДТЕУ»
 PhD д-р філософії з психології
 Практичний психолог ВСП «КТЕФК ДТЕУ»

Олег ОЛІЙНИК

Олена КОНОВАЛОВА

БОРШІВСЬКИЙ АГРОТЕХНІЧНИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ

вул. Грушевського, 15, м. Борщів, Чортківський район, Тернопільська область, 48702, тел., факс (03541) 2-15-13,
E-mail: agrotehkol@gmail.com Web: <http://www.batk.edu.ua> Код згідно з ЄДРПОУ 00728799

№ 495/01-07 від 18. 06. 2025 року

Д О В І Д К А

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Ігора БАРСУЧЕНКА

«Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 05 соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 053 «Психологія»

Результати дисертаційного дослідження Барсученка Ігора Васильовича на тему: «Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» впроваджено в освітньо-виховний процес Борщівського агротехнічного фахового коледжу, зокрема щодо особливостей самоактуалізації у підлітковому віці.

Взято до уваги розроблену авторську програму «Психологічна інтервенція для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації неповнолітніх», що становить важливий крок у напрямку поліпшення психосоціального стану підлітків, схильних до протиправної поведінки. Програма ґрунтується на комплексному підході, що інтегрує низку інноваційних методик і технік, спрямованих на формування ключових особистісних характеристик, соціальних навичок і адаптивної поведінки.

Серія тренінгових занять, що включена до програми, спрямована на розвиток конкретних навичок саморегуляції, управління емоціями та соціальної адаптації. Дані заняття включають різноманітні техніки та вправи, що дозволяють підліткам практично освоїти і закріпити нові навички.

Програма тренінгів з управління стресом включає техніки релаксації, дихальні вправи та майндфулнес, які допомагають знижувати рівень стресу і тривожності. Зміст тренінгу з соціальної адаптації полягає у виконанні вправ на розвиток комунікативних навичок, вирішення конфліктів та побудову здорових міжособистісних відносин.

Авторська програма «Психологічна інтервенція для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації неповнолітніх» використовується соціально-психологічною службою у освітньо-виховному процесі Коледжу, з метою саморегуляції психосоціального стану підлітків, схильних до протиправної поведінки.

В.о. директора

Віталій БУРАТИНСЬКИЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Спеціалізована школа № 16 з поглибленим вивченням англійської мови
загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів
м.Київ, Оболонський район, вул. Вишгородська, 42/1, тел./факс +38 (044)2930100,
E-mail: fl.school16@gmail.com, СДРПОУ 22877809

Д О В І Д К А
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Ігора БАРСУЧЕНКА

«Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 05 соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 053 «Психологія»

Результати дисертаційного дослідження Ігора БАРСУЧЕНКА на тему: «Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки» впроваджено в освітньо-виховний процес Спеціалізованої школи № 16, зокрема щодо особливостей самоактуалізації у підлітковому віці.

Взято до уваги розроблену авторську програму «Психологічна інтервенція для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації неповнолітніх», що становить важливий крок у напрямку поліпшення психосоціального стану підлітків, схильних до протиправної поведінки. Програма ґрунтується на комплексному підході, що інтегрує низку інноваційних методик і технік, спрямованих на формування ключових особистісних характеристик, соціальних навичок і адаптивної поведінки.

Серія тренінгових занять, що включена до програми, спрямована на розвиток конкретних навичок саморегуляції, управління емоціями та соціальної адаптації. Дані заняття включають різноманітні техніки та вправи, що дозволяють підліткам практично освоїти і закріпити нові навички. Програма тренінгів з управління стресом включає техніки релаксації, дихальні вправи та майндфулнес, які допомагають знижувати рівень стресу і тривожності. Зміст тренінгу з соціальної адаптації полягає у виконанні вправ на розвиток комунікативних навичок, вирішення конфліктів та побудову здорових міжособистісних відносин.

Авторська програма «Психологічна інтервенція для розвитку самоактуалізації та соціальної адаптації неповнолітніх» використовується психологічною службою у освітньо-виховному процесі Школи, з метою саморегуляції психосоціального стану підлітків, схильних до протиправної поведінки.

Директор школи

Максим ХРИЩЕНЮК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

V. I. VERNADSKY TAURIDA NATIONAL UNIVERSITY

вул. Дж. Маккейна, 33, м. Київ, 01042, тел. (044) 529 05-16, <http://tnu.edu.ua>,
e-mail: crimea.tnu@gmail.com код ЄДРПОУ 02070967

24.08.2025 № 09/01-4-556

на № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Барсученка Ігора Васильовича на здобуття наукового ступеня доктора
філософії за спеціальністю 053 «Психологія» на тему «Психологічні
особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної
поведінки».

Результати дисертаційного дослідження Барсученка Ігора Васильовича на тему «Психологічні особливості самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки» враховано та частково використано при формуванні змісту навчальних програм магістратури за спеціалізацією 053 «Психологія». Для розвитку знань та психологічних навичок слухачів використано теоретичні положення дисертаційного дослідження та пропозиції Барсученка Ігора Васильовича щодо психологічних особливостей самоактуалізації підлітків, схильних до делінквентної поведінки.

Важливо те, що автор розробив авторську методику оцінки рівня самоактуалізації у підлітків, схильних до делінквентної поведінки, що враховує специфічні особливості цієї категорії підлітків та дозволяє більш ефективно виявляти їхні потреби та проблеми.

Проректор з науково-педагогічної діяльності
та інноваційного розвитку

Олександр БЕССАРАБ